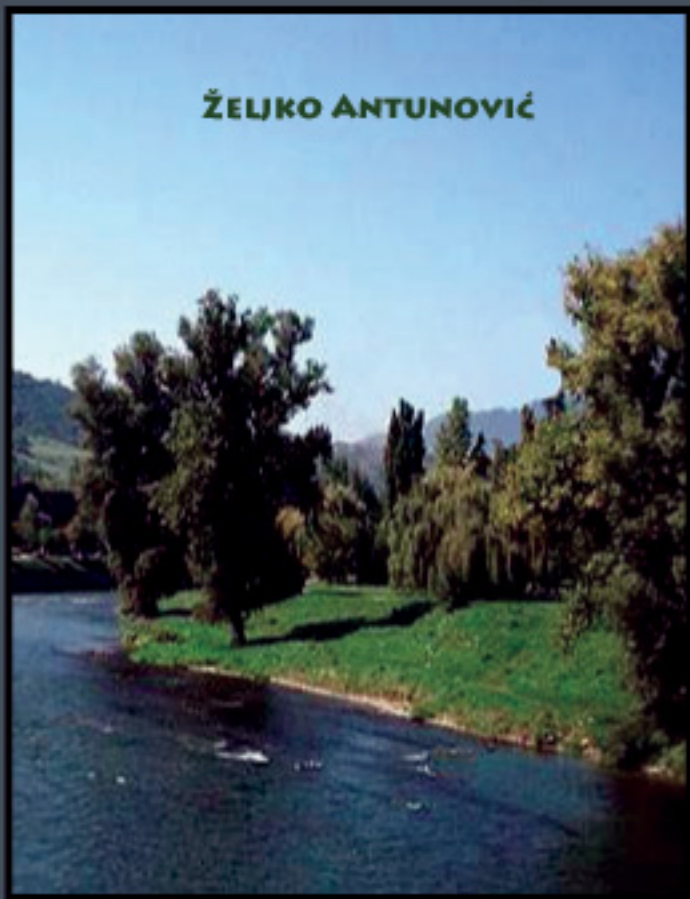

ŽELJKO ANTUNOVIĆ

**PRIJEKIM
PUTEM
DO
(K)RAJA**

Nakladnik

GENESIS, doo, Rijeka

Za nakladnika

Jasna Kezić

ISBN 978-953-6752-10-2

Željko Antunović

PRIJEKIM PUTEM DO
(K)RAJA

roman

Rijeka 2008

POGLAVLJE 1

“Zbog čega misliš da bi moj dolazak u Bosnu bio loš potez?”, upitala sam.

Maks je najprije oklijevao sa odgovorom, a onda je rekao da me, zapravo, ne želi ohrabrivati.

“Plašim se da bi te izlet u tako daleku prošlost mogao razočarati”, dodao je. “Ovdje više ništa nije isto kao što je bilo nekada.”

Pomislila sam da Maks namjerno izbjegava spomenuti bratovo ime, a ni meni samoj nije bilo jasno zbog čega stalno odgađam započeti razgovor o njemu.

Kazala sam da sam najzad odlučila poći na put i da ću krenuti jednog od narednih dana.

“Želim se u pravo vrijeme naći na na pravom mjestu. Dakle, u Zenicu moram stići najkasnije do 10. lipnja.”

Pomislila sam da ću tog dana otići na Golubak, u svoju nekadašnju baštu.

“Šta ti sada znači Vladimirov rođendan kada njega više nema?”, upitao je Maks.

Nisam mu rekla šta namjeravam. Još sam se sjećala da je Maks zbog nečeg izbjegavao Golubak. Njegovo je omiljeno brdo bilo ono na drugoj strani Kočeve. Zmajevac. Osim toga, pomislila sam, njemu vjerojatno nije poznato da smo se ja i Vladimir upoznali upravo u mojoj bašti na Golupku, i to upravo na njegov sedamnaesti rođendan.

“Nisam te nazvala zbog toga da bih se dala pokolebati u svojim nakanama”, rekla sam, riješena da okončam razgovor. “Već sam jedanput prepustila drugima da donesu za mene presudnu odluku i zbog toga sam se kajala svih četrdeset proteklih godina.”

Maks se odmah složio sa mnom.

“Naravno, na tebi je da odlučiš”, kazao je. “Pomislilo sam da bi tvoj povratak u Bosnu mogao biti rizičan samo zato što se nikako ne mogu oteti dojmu da je Vladimir umro prije vremena zbog toga što se nije uspio izvuci iz ukletog kruga prošlosti.”

Kazala sam da ne razumijem šta mi želi reći.

“Nije mogao čak ni samom sebi priznati da je pogriješio što je dopustio da odeš, a upravo mu je to priznanje bilo nužno da bi se mogao pomiriti sa životom takvim kakav jeste i nastaviti živjeti kao i svi drugi ljudi.”

Podsjetila sam ga da je spomenuo “ukleti krug prošlosti”.

“Razgovarali smo o tome u vrijeme našeg posljednjeg susreta i zajednički smo zaključili da baviti se prošlošću i nije tako bezazlena aktivnost, kao što se obično misli. Čak što više, da je opasno i samo sjećati se. A ako je opasno sjećati se, koliko je onda opasnije vraćati se?”

Morala sam priznati da mi još uvijek ništa nije jasno.

“Složili smo se da su naša sjećanja na neki događaj svaki put ponešto drugačija, a to znači da mi već i sâmim činom sjećanja mijenjamo svoju prošlost. A mijenjajući svoje uspomene mi zapravo mijenjamo i svoju sadašnjost i usmjeravamo je nekim drugim stazama ka budućnosti, koje se razlikuju od onih kojima bismo se kretali da smo prošlost ostavili na miru.”

“Ipak nisam posve sigurna da te razumijem”, kazala sam, osjećajući da bi Maksova objašnjenja mogla u mene unijeti pomutnju.

“Nije važno”, dodao je Maks. “Ako si odlučila doći u Bosnu, možeš računati na moju pomoć. Za početak, obećavam da će te netko dočekati na aerodromu.”

“Biću tamo najkasnije 9. lipnja”, kazala sam i prije nego što sam zaključila razgovor dodala: “Nadam se da me neće čekati Fantom.”

Još nisam bila voljna oprostiti Maksu što je godinu dana ranije upravo Fantomu prepustio da mi javi vijest o Vladimirovoj nenadanoj smrti. I to upravo u trenutku kada sam već bila donijela odluku da krenem u Bosnu i da se suočim sa ostacima svoje mladosti, ako ih je tamo još uopće i bilo.

Nekoliko dana ranije Maks me je pozvao telefonom i rekao mi da se sastao sa Vladimirom i da mu je uručio moje pismo, ali da mi ne može reći kakav će biti njegov odgovor. Zbog toga sam ja odlučila učiniti nešto i u slučaju da mi se Vladimir uopće i ne javi. Bilo mi je jasno da ne mogu očekivati od njega da me poslije trideset i devet godina potpune šutnje dočeka raširenih ruku i čista srca.

Ipak sam tih dana bila gotovo u cijelosti zaokupljena očekivanjem da se moj telefon oglasi, a kada bi se to dogodilo,

svaki put sam dizala slušalicu sa nadom da ću u njoj čuti Vladimirov glas. Moja se očekivanja, međutim, nisu ostvarila. Nikada. Umjesto Vladimirovog u jednom sam trenutku začula Fantomov glas, prepoznatljiv i nakon skoro četiri decenije.

“Ovdje Fantom”, rekao je i dodao: “Ako me se sjećaš.”

Sjećala sam ga se. I njegovog glasa i njegovog lica. Uvijek mi se činilo da zuri u mene sa namjerom da procijeni koliko sam malo vrijedna osoba.

“Sjećam te se”, odgovorila sam, “ali nikako nisam mogla očekivati da ćeš me ti nazvati.”

Fantom je i ovog puta bio izravan kao i uvijek.

“Jasno da nisi. Očekivala si da te nazove Vladimir.”

“Zar neće?”

“Neće.”

“Zbog čega?”

“Umro je.”

Fantom je ušutio, vjerojatno očekujući moju reakciju, a meni je prije svega bilo potrebno vrijeme, da bih Fantomove posljednje riječi nekako ugurala u svoju poremećenu svijest. Kada sam najzad shvatila šta mi je Fantom rekao, nisam ga ipak upitala kako je Vladimir umro i zašto je umro baš tada. Niti sam uopće spomenula njegovo ime. Upitala sam zbog čega me nije nazvao Maks.

“Zbog toga što sam ja taj koji obavlja Maksove prljave i neugodne poslove”, odgovorio mi je Fantom.

“Ali ti i sviraš”, kazala sam, ni sama ne znajući zbog čega.

“To je jedan od rijetkih dokaza da Bog nije potpuno zaboravio na mene”, rekao je Fantom, a po njegovom glasu nikako nisam mogla zaključiti da je nezadovoljan.

Nisam, u stvari, mogla zaključiti ništa, jer je trenutak kasnije Fantom za mene prestao postojati. Spustila sam telefon na stol i počela se osvrtni oko sebe. Osjećala sam prazninu i nesvjesno sam joj tražila izvor. Premda je sve bilo savršeno jasno. Vladimir je umro i sa njim se ugasilo ono središte prema kojem sam se okretala uvijek kada su mi bili potrebni podrška i ohrabrenje. Premda nikada svjesno nisam računala sa mogućnošću da ćemo nas dvoje jednog dana nastaviti živjeti zajedno. Bilo mi je dovoljno i saznanje da postoji netko tko me je volio i takvu kakva sam: neuglednu i prepunu čvorova u kojima se život neprekidno zapetljava i gubi.

Poslije onog sa Maksom obavila sam još dva telefonska razgovora. Najprije sam nazvala putničku agenciju, da bih rezervirala kartu za avion, a onda sam pozvala starački dom. Kao što sam i pretpostavljala, Damaskin se nalazio u svojoj sobi.

“Nemoj se mučiti da dolaziš”, kazao mi je nakon što sam mu saopćila da ću ga posjetiti istog poslijepodneva. “Kod mene se ništa nije promijenilo. Još sam živ, ali...”

Vjerojatno je namjeravao dodati “bolje da nisam”, ali se suzdržao zbog mene. Znao je da imam već dovoljno razloga za nezadovoljstvo i nije želio na njih dodavati i svoje.

“Moram te vidjeti i razgovarati s tobom prije nego što krenem u Bosnu”, kazala sam, znajući da ga raduje svako podsjećanje na Bosnu.

“Ipak si odlučila poći?”

“Jesam, premda me je i Maks uvjeravao da me tamo može dočekati jedino razočaranje.”

“U tom slučaju dođi i ponesi stare fotografije.”

Nije bilo potrebno da mi objašnjava koje ću fotografije ponijeti. One koje je želio vidjeti bile su smještene odvojeno od ostalih, bile su rađene u crno-bijeloj tehnici i bilo ih je tek nešto više od desetak.

“Želiš li još nešto?”

“Da li želim? Naravno. Želio bih poći s tobom.”

Kazala sam da to nije nešto što se ne bi moglo ostvariti, premda mi je bilo jasno da je to čista laž. Damaskin bez tuđe pomoći nije mogao leći u svoj krevet, a o nekom putovanju, naravno, nije moglo biti ni govora. I on je toga bio potpuno svjestan pa ipak je prihvatio moju laž. Vjerojatno zbog mog mira.

“Znam, ali je bolje da ovog puta pođeš sama.”

Premda sam znala da moram krenuti odmah da bih se mogla prije noći vratiti natrag, sjela sam na kauč. Naprečac sam poželjela leći i zaspati. Sada, kada sam čvrsto odlučila poći u Bosnu, nešto me je primoravalo na neaktivnost. Kao da me je neka neznana sila željela sačuvati od opasnosti koje me tamo vrebaju.

“Šta mi se može dogoditi?”, upitala sam se. “Zar mogu nešto izgubiti ako se napokon pokrenem iz ovog mrtvila?”

Iako sam na oba pitanja odgovorila sa “ništa”, ipak sam morala uložiti krajnji napor da se pokrenem, da iziđem iz kuće, sjednem u automobil i izvezem ga na cestu. Do Damaskinovog

staračkog doma imala sam, u najboljem slučaju, voziti nešto manje od dva sata.

“Za to vrijeme vjerojatno bih mogla prijeći gotovo pola Bosne”, pomislila sam bez neke određene namjere.

Potom sam se sjetila čistih putovanja u Nemilu lokalnim vlakom, koji je vozio sporo i stajao svakih pet minuta, i vožnji Damaskinovima kamionom prašnjavom makadamskom cestom prepunom rupa, koja se većim dijelom protezala između strmih obronaka brda i rijeke Bosne.

“Vjerojatno je ta cesta ono o čemu Damaskin i sada budan sanja i zbog čega bi želio posjetiti Bosnu”, pomislila sam. “Ona ga podsjeća na njegova prva putovanja i na njegove prve djevojke. Na Jelenu u Nemiloi, na Ramizu u Tešnju, na neku treću u Žepču i tko zna koju u Zavidovićima, Maglaju, Doboju...”

U tom trenutku vozila sam se pored rijeke Ohajo i tek u daljini mogla sam nazrijeti ogranke Apalačkog gorja.

“Možda mu nedostaju i bosanska brda i bosanski skućeni vidici.”

Damaskin je, sat kasnije, doista potvrdio da su bosanska brda ono čega se u posljednje vrijeme sve češće sjeća. Točnije, jedno sasvim određeno brdo i iz jednog sasvim određenog razloga.

“Ti nikada nisi išla na rudničku haldu i ne možeš znati za to zadovoljstvo”, kazao mi je Damaskin, izdvajajući iz hrpice starih crno-bijelih fotografija onu na kojoj je bila snimljena skupina mršavih pocrnjelih dječaka okupljenih oko ručnih kolica napunjenih ugljenom. “Ne možeš niti pretpostaviti koliko nam je užitka pružala vožnja kolicima cestom niz Đurino brdo. Vozio sam se svim mogućim vozilima i svim mogućim putevima, ali nikada nisam osjetio takvo ushićenje kao onda kada sam upravljao spojenim kolicima koja su se kotrljala prema pravoslavnoj crkvi i gimnaziji.”

Promatrala sam brata i, mimo svoje volje, smijala se.

“Čudna mi čuda”, kazala sam. “Bio si dijete, a u čemu sve djeca ne uživaju.”

Smijala sam se, a suze su mi punile oči i zamagljivale sliku Damaskina u invalidskim kolicima. Vjerojatno zbog toga, na trenutak mi se učinilo da ga vidim u kabini njegovog prvog kamiona. Nasmijanog i spremnog da krene u susret samo njemu znanim avanturama.

Znala sam da postoji i takva fotografija među onima koje je Damaskin držao u rukama. Snimljena u naselju baraka u Ulici žrtava fašizma u Zenici. U njezinom prvom planu je kamion. Mali otrcani italijanski kamion, preostao iz Drugog svjetskog rata. Damaskin sjedi na mjestu vozača. Glavu i lijevu ruku sa ramenom isturio je kroz prozor. Smije se i, sudeći prema izražaju njegovog lica, nešto dovikuje snimatelju.

Na mjestu suvozača sjedi Jelena. Isturivši glavu i desnu ruku kroz prozor na svojoj strani, smije se na isti način kao i Damaskin i vjerojatno istim onim riječima koje je on izgovorio. Ja se nalazim između njih dvoje, gore na karoseriji kamiona, naslonjena na kabinu. Zamišljena, odsutnog izraza lica, stisnutih usnica, gledam ravno ispred sebe, negdje iznad ose objektiva fotografskog aparata.

“Šta je tada bilo s tobom?”, upitao me je Damaskin nešto kasnije, nakon što je izvukao sliku sa kamionom i nekoliko je trenutaka promatrao. “Zbog čega si bila tužna? I zašto na ovoj slici nema Vladimira?”

Mogla sam bez razmišljanja odgovoriti samo na posljednje bratovo pitanje. Vladimira nije bilo na fotografiji jer se u to vrijeme nalazio u školi. Zbog čega sam bila tužna? O tome nisam željela govoriti više nego što je bilo nužno. Osim toga, sve je bilo jasno.

“Vjerojatno sam razmišljala o Vladimiru i o tome da ćemo se za nešto više od mjesec dana rastati”, odgovorila sam i nakon toga pomislila da je u to vrijeme već bilo sasvim izvjesno da se više ništa ne može promijeniti.

Damaskin je pažljivo razgledao i sve preostale fotografije koje sam donijela. Potom mi ih je vratio.

“Ponesi ih sa sobom u Bosnu i načini nove snimke točno na istim mjestima i iz istog ugla. Želim vidjeti šta se tamo promijenilo nakon što smo otišli.”

“Ne plašiš se promjena?”, upitala sam ga.

“Zašto bih se plašio? Pretpostavljam da ni u Bosni vrijeme nije stajalo.”

“Ne plašiš se da ćeš ugledati dvije stare ružne žene umjesto ovih dvaju mladih djevojaka?”, upitala sam, pokazujući mu fotografiju sa kamionom.

Damaskin je prijekorno odmahnuo glavom i rukom.

“Prestrogo sudiš o sebi”, kazao je. “Nisi ni stara žena, a

nisi ni ružna. Što se Jelene tiče, ne mogu zamisliti da se izmijenila nagore. Bila je tako lijepa da ponekad pomislim da ju je samo moja mašta načinila takvom.”

Sjetila sam se riječi koje sam uputila Damaskinu nekoliko dana prije nego što ćemo krenuti u Ameriku. “Vjerojatno više nikada nećeš imati tako lijepu djevojku.” Damaskin je samo nehajno odmahnuo rukom. Laka srca. Kao da odbacuje nešto sasvim suvišno. Odgovorio mi je da ni za kakvu ljepotu ne bi propustio priliku da ode u Ameriku.

Svjesno sam odbacila mogućnost da podsjetim brata na njegove olako izgovorene riječi. Okrenula sam se prema prozoru i zagledala u izmaglicu na jezeru.

Nisam mu mogla reći da se preračunao. Da je od Amerike očekivao i ono što mu ona nije mogla dati. Prije nego što smo došli u nju, znali smo samo to da Amerika nije ni Grčka niti Bosna. Pretpostavljali smo da je nešto mnogo veće. Međutim, nismo ni slutili da će njezino golemo prostranstvo već na startu sve stvari učiniti kvalitetno potpuno drugačijim.

Kada je krenuo na svoju prvu profesionalnu vožnju kamionom u novoj domovini, Damaskin nije djelovao ni samouvjeren niti sretno. A kada se vratio, bio je umoran i bilo mi je sasvim jasno da je suvišno pitati ga da li se osvrtao za djevojkama i žudio za avanturama. Okupao se, legao u krevet i odmah tvrdo zaspao, a meni se činilo da je i u snu nastavio putovati beskrajnim ravnim putevima, kakvih u Bosni nema i ne može biti.

“Šta te je priječilo da još prije deset pa i prije dvadeset godina kreneš na taj put?”, upitao me je Damaskin.

Nisam se ni osvrnula niti sam što rekla. Nastavila sam promatrati jezersku pučinu, nastojeći mimoići bratovo pitanje. Znala sam da bih se, ako bih mu izišla u susret, sukobila sa mnoštvom drugih “zašto”.

Damaskin je nastavio govoriti.

“Ja sam stalno očekivao da ćeš se ti vratiti u Bosnu. Najprije sam bio uvjeren da nećeš ni krenuti iz Zenice, da nećeš ni doći na zeničku željezničku stanicu. Da ćeš se negdje sakriti i sačekati da mi otputujemo. Nakon toga, kada smo zaplovili iz Đenove, toliko me je proganjao neshvatljiv osjećaj da ćeš skočiti sa broda i zaplivati natrag da sam te neprekidno pratio, pripravan spriječiti te da ne učiniš neku glupost.”

Osjetila sam da moram reagirati.

“Pretjeruješ”, kazala sam, sjetivši se da sam u vrijeme putovanja samo u rijetkim trenucima mogla biti sama i razmišljati o svojim problemima.

Skućeni prostor i u vlaku i na brodu stalno me je gurao u nečiju blizinu, a činile su to takođe i brojne teškoće koje su od mene zahtijevale da im posvetim gotovo svo svoje vrijeme i sve svoje snage. Morala sam se, prije svega, brinuti o svom mlađem bratu, za kojeg je putovanje predstavljalo opasan izazov, a zatim i o najstarijim članovima svoje obitelji, koji su teško podnosili ljetnu žegu i brojne druge neugodnosti putovanja.

“Kada već govorimo o tome, moram ti nešto priznati”, nastavio je Damaskin.

Nakon toga je pokrenuo kolica i dovezao se do mog naslonjača.

“Ja sam bio taj koji je iz Bosne u Ameriku slao povjerljive obavijesti o tebi. Želio sam da onaj glupi Grk sazna da mu nisi vjerna i da ti, prije nego što krenemo, javi da ne možeš računati na njega.”

Iznenadena, okrenula sam se prema bratu.

“Zašto? Da li je to imalo nekog smisla?”

“Htio sam te primorati da ostaneš sa Vladimirom.”

Osjetila sam da mi se lice razvuklo u kiseli smiješak.

“Glupost”, kazala sam. “Da je Vladimir zahtijevao od mene da ostanem, nitko me ne bi mogao prisiliti da pođem sa vama. A to što si o meni javljao u Ameriku svima nam je naškodilo. Umjesto na farmi, morali smo se nastaniti u gradu i baviti se poslovima koji su nam svima otrovali dušu.”

“Doista vjeruješ da bi na farmi bila sretnija?”, upitao je Damaskin.

Nisam mu odmah odgovorila.

“Vjerujem da bih imala bar više razloga za zadovoljstvo.”

“Uz krave i kukuruze?”

“Priroda je u svakom slučaju blagorodnija od ljudi.”

Damaskin se tiho nasmijao.

“Ljudi su slaba bića. Od njih ne možeš očekivati mnogo dobra.”

“Očekivala sam samo mrvu sreće.”

“Umjesto toga dobila si novac. Nekima je i on dovoljan da budu sretni.”

Šutke sam prešla preko Damaskinove opaske o novcu. Novac mi, sam za sebe, nikada nije mnogo značio. Niti sam ga tražila niti sam ga željela. Došao je i nepozvan i neželjen.

Nastavila sam slijediti svoja sjećanja na vrijeme kada smo se iz Bosne preselili u Ameriku.

“Paket nesreća je, dakle, najvjerojatnije zapečaćen još u Bosni”, pomislila sam, a potom se nastavila sjećati.

Kada smo se iskricali sa broda u njujorškoj luci, mogli smo, ako ne vidjeti, bar naslutiti da se događaji ne odvijaju onako kako smo planirali i očekivali. Nije nas dočekao nitko od grčkih prijatelja, koji su nam u pismima obećavali svu moguću pomoć, čak i bračnu vezu.

Nakon Damaskinovog priznanja sve mi je bilo mnogo jasnije, ali sam i bez njega, već prvog dana boravka na američkom tlu, naslutila zašto su naši grčko-američki prijatelji pogazili svoja u više navrata data obećanja.

“Povrijedilo ih je saznanje da sam se ja, usprkos obećanju naših roditelja, povezala sa Vladimirom”, kazala sam tiho, kao za sebe.

Damaskin se nasmijao.

“Nikada nisam požalio zbog toga što sam im javio za Vladimira”, kazao je i dodao. “Bez obzira što nam sudbina nije bila naklonjena.”

Iako su se neke stvari razjasnile, i dalje sam bila zbunjena. Osjećala sam da se ponovo, po tko zna koji put, moram vratiti na početak, u onaj dan kada je moja obitelj započela svoju američku epizodu, i ponovo proživjeti trenutke u kojima se srušila čvrsta građevina naših snova, koju smo gradili godinama, privremeno živeći u Bosni i očekujući da se naša molba za useljenje u Ameriku povoljno riješi.

Suprotno svim našim očekivanjima, na ulazu u novu domovinu nitko nas nije dočekao. Bili smo sami i bespomoćni. Moj otac nije ni pomislio na mogućnost da su ga njegovi stari prijatelji namjerno napustili. Vjerovao je da su ih nesporazum ili nesretne okolnosti spriječili da dođu na vrijeme. Najprije nas je smjestio u najbliži hotel. Potom je prijateljima poslao telegram, a kada na njega nije dobio nikakav odgovor, otišao je potražiti pomoć od Grka koji su radili u luci. Sticajem sretnih okolnosti, naišao je na maminog dalekog srodnika, koji je dobro poznavao prilike u grčkoj koloniji na istočnoj američkoj obali i u bližoj unutrašnjosti.

Rođak se iznenadio kada mu je otac predstavio mene.

“Zašto nije ostala?”, upitao je, na što smo ga svi začuđeno pogledali.

“Čuli smo da će se udati u Bosni”, nastavio je rođak, a onda se umiješala moja majka.

Kazala je da su to samo zlobne klevete, a potom je zaokupila rođaka pitanjima o njegovoj obitelji, sa očiglednom namjerom da razgovor odvрати od mene i od moje veze sa Vladimirom. Od stvarnosti se, međutim, nije moglo pobjeći. Moj otac nije bio ni glup niti malodušan. Odveo je ženinog rođaka u hotelski bar, počastio ga sa nekoliko pića i saznao i ono što mu ovaj možda i nije namjeravao reći.

Kada se vratio, kazao je da nećemo ići tamo gdje smo se uputili i da nećemo raditi na farmi njegovog prijatelja nego ćemo posao i smještaj potražiti negdje uz jezera - u Klivlendu, Pitsburgu ili Čikagu.

“Prokleta strina!”, šapnula mi je majka, uvjeren da je upravo stričeva žena onaj tajanstveni informator koji je vijesti o mojoj vezi sa Vladimirom iz Bosne upućivao u Ameriku.

Nije okrivila mene za nevolje koje su nas očekivale premda smo nas dvije više od dvije godine uporno ratovala zbog mog druženja sa Vladimirom. Vjerojatno je osjećala da je našim odlaskom iz Bosne taj rat okončan sam po sebi i da ne bi imalo nikakvog smisla prenositi ga na drugu stranu Zemljine kugle.

Više sam se plašila oćevog bijesa, ali je on, začudo, izostao. Nasuprot njegovoj šutnji, koju nikako nisam mogla objasniti i u kojoj sam i dalje nazirala prijetnju, babe, stric i strina nisu mogli zadržati za sebe mišljenje da sam upravo ja isključivi krivac što nas je Amerika dočekala manje gostoljubivo nego što smo to očekivali.

Jedino se moj djed ni na koji način nije umiješao u taj spor. Bio je isuviše star i ravnodušan da bi mario šta će se sa njim zbivati. Moja braća i stričeva kćerka stali su na moju stranu, ali ne toliko zbog mene koliko zbog činjenice da će živjeti u gradu. Njima se nikada nije sviđala ideja da žive na farmi.

“U pravu si”, kazala sam Damaskinu nakon što sam, koliko-toliko, prevladala zbunjenost i otrešla se sjećanja na prošlost. “Imam novac i moći ću bar starost provesti tamo gdje želim.”

“Šta ćeš učiniti sa restoranom?”, upitao je Damaskin. “Hoćeš li ga prodati?”

“O tome ću razmišljati i možda odlučiti u Bosni.”

Neko vrijeme smo, sjedeći rame uz rame, šutjeli i gledali kroz prozor.

“Moram reći da ti beskrajno zavidim i da ću se osjećati još osamljenijim kada odeš”, kazao je Damaskin i požurio da doda: “To nikako ne znači da te želim spriječiti da pođeš na put. Naprotiv. Uvijek sam vjerovao da si pogriješla što nisi ostala.”

“Ti kao da zaboravljaš da je u međuvremenu u Bosni bio rat”, kazala sam, ne okrećući se. “Ne razmišljaš o tome šta bi bilo sa mnom, sa mojom djecom i mojim unucima da sam ostala.”

“Ništa drugo i ne radim nego razmišljam šta je bilo i šta je moglo biti. I mogu ti reći jedno: da si ostala u Bosni, imala bi muža kojeg bi voljela, gotovo je sigurno da bi imala i djecu, a vjerojatno i unuke.”

Nakon toga sam naprečac odlučila da krenem. Osjećala sam da bi svaki daljnji razgovor bio suvišan.

Obećala sam Damaskinu da ću mu se često javljati.

“Ne baš svaki dan, a ti mi moraš obećati da nećeš klonuti duhom”, kazala sam mu prije polaska.

Damaskin je uzdahnuo.

“Ništa ti ne mogu obećati”, kazao je. “Moja je duša već umorna od ovog bijednog tijela, a oko sebe ne nalazim ništa čime bih je obodrio.”

I sama sam se osjećala obeshrabrenom i zbog toga sam bila zahvalna svom tijelu što je još bilo pokretljivo i što me je moglo ponijeti u susret nekoj još mogućoj sreći.

“Ako ne sreći, onda bar zaboravu”, pomislila sam.

Da li sam mogla govoriti o zaboravu u vrijeme kada sam se spremala krenuti u pohode prošlosti? Oduvijek sam bila svjesna činjenice da ništa ne zaboravljam. Sve doživljeno slagala sam u sebi. Sliku na sliku, osjećaj na osjećaj. Svoju sam svijest doživljavala prije svega kao skladište. Prostrano i dobro uređeno, u kojem ima mjesta za sve i u kojem se nikada ništa ne gubi. Ako bih se dovoljno potrudila, u njemu sam mogla pronaći i ponovno iznijeti na svjetlo dana sve bilo kada pohranjene sadržaje.

Dok su se nizali novi doživljaji, nisam osjećala potrebu da lutam po tom prostoru i da podižem prašinu sa uskladištenih uspomena. Čak ni prvih godina po dolasku u Ameriku. Jasno sam osjećala tugu, koju sam donijela sa sobom iz Bosne, ali nisam izvlačila na površinu njezin sadržaj i nisam je stavljala

nasuprot trenutnim zbivanjima. Zbog toga je moj život mogao teći bez prevelikih zastoja i nisam bila prisiljena svoju prošlost potiskivati u predjele gdje će biti nasilno razložena i vjerojatno ugrađena u moju budućnost.

Nisam zaboravila Vladimira i svoju mladost provedenu u Bosni. Samo sam ih, sa žaljenjem, odložila na za njih označena mjesta u svom sjećanju i nastavila živjeti, uvjeren da ni prošlost niti žaljenje za njom nemaju dovoljno snage, ali ni prava, da se nametnu mojoj sadašnjosti.

Kroz nekoliko godina tuga je utihnula, premda je i dalje ostala jasno prisutna. Možda baš zbog toga nikada nisam ozbiljnije poželjela vratiti se u Bosnu. Uporna tuga je solidna osnova za svaki život, pogotovo za onaj koji se većim dijelom sastoji od odricanja.

Osjećala sam se krivom za probleme u koje je moja obitelj uletjela već na startu novog života. Umjesto na farmi, o kojoj su godinama sanjali, moj otac i stric zaposlili su se u čeličani, zbog čega su strahovito patili. U Zenici su radili na građevinama pa su navikli na slobodan prostor, čist zrak i objektivno sporu radnu i životnu dinamiku.

U Americi su se, međutim, nenadano našli u žrvnju sačinjenom od zagušljivih plinova, nesnosne buke i radnih obaveza kojima nisu bili dorasli. Moj otac je svoje nezadovoljstvo pretakao u potištenost, a ovu u šutnju. Stric je, međutim, tražio oduška izvan sebe, smatrajući da nije kriv za nevolje koje su ga snašle.

Otuda su krenule najprije nesuglasice a potom i otvoreni razdori. Svo vrijeme koje smo proveli u Bosni živjeli smo zajedno u skućenim stanovima, okruženi svakovrskom oskudicom, pa ipak su rijetko kada nailazile teškoće dovoljno velike da nas razdvoje. Ali nikada ozbiljnije i na duže vrijeme.

U Americi se pukotina među nama pojavila već prvog dana i ni za trenutak se nije prestala širiti. Osjećala sam se krivom za to i svim snagama sam prionula da popravim štetu, odričući se unaprijed svake mogućnosti za užitak i opuštanje. Mnogo kasnije shvatila sam da sam i tu pogriješila, jer je najčešće racionalnije i lakše već poljuljanu građevinu srušiti i sagraditi novu nego nastojati učvrstiti njezine trošne zidove.

Vratila sam se kući, ne žureći i pokušavajući se pomiriti sa saznanjem da je, zapravo, Damaskin onaj neposredni krivac

nevoljama koje su našu obitelj dočekale u Americi. U stvari, ispravnije bi bilo reći da je krivac bila njegova želja da usreći mene. Da nije bilo nje, vijest o mojoj ljubavnoj vezi sa Vladimirom najvjerojatnije nikada ne bi stigla do naših prijatelja u Americi i moj život i životi članova moje obitelji krenuli bi sasvim drugim putevima. Opravdano sam mogla vjerovati da bi ti putevi bili mnogo ugodniji od onih kojima smo prošli.

Legla sam odmah nakon što sam došla kući, ali dugo nisam mogla zaspati. Uporno me je salijetala misao da, zapravo, i nemam pravo tražiti opravdanje za nevolje koje sam prouzročila svojim najmilijim. Premda sam u isto vrijeme bila svjesna da ni oni nisu imali pravo svoju budućnosti zasnivati samo na onom što bih ja mogla učiniti ili propustiti da učinim.

Probudio me je telefon, koji je uporno zvonio. Tek je bilo svanulo i kolebala sam se da li da se javim. Pomislila sam da se u to doba mogu čuti samo loše vijesti. Ipak sam se javila. Zaključila sam da od loših vijesti ne mogu pobjeći.

“Nakon što si otišla, pala mi je na pamet ideja da izračunam koliko je vremena prošlo otkako smo došli ovamo”, kazao mi je Damaskin. “Kada sam to učinio, zaprepastio sam se. Sredinom idućeg mjeseca navršice se punih četrdeset godina. Jedva sam povjerovao u to.”

Nasmijala sam se iako mi se nije smijalo.

“Nemoj mi reći da do sada nisi znao koliko imaš godina”, kazala sam Damaskinu.

“Jasno da sam znao. Nedavno sam navršio pedeset i devet, ali sam tek sada postao svjestan da sam ovdje, u Americi, proveo dva puta više vremena nego u Grčkoj i Bosni zajedno.”

“Pa šta?”, upitala sam, samo naslućujući šta mi je Damaskin želio reći. “Zbog čega je ta činjenica važna?”

“Zbog toga što me je uplašila. Pomislio sam da ćeš, kada dođeš u Bosnu, tamo zateći potpuno izmijenjen svijet, u kojem od nas nije ostalo ništa. Čak ni sjećanje o nama. Sjeti se kroz kakve smo promjene prošli ovdje, u Americi.”

“Da te utješim, reći ću ti da ni ja ne očekujem da ću tamo sve stvari naći na onim mjestima na kojima smo ih ostavili kada smo prije četrdeset godina odlazili”, kazala sam, plašeći se da Damaskinova uznemirenost ne poraste i poremeti moje planove o putovanju. “U stvari, u Bosnu i ne putujem da bih tamo našla nešto naše ili neki naš trag. Želim samo da saznam kako je Vladimir proživio svoj život i da posjetim njegov grob.”

“Je li ti Maks rekao gdje je Vladimir pokopan?”

Damaskinovo pitanje me je iznenadilo, premda sam znala odgovor na njega.

“Na gradskom groblju u Crkvicama”, odgovorila sam i odmah se zapitala u kojem dijelu Crkvice se nalazi to groblje.

Damaskin mi nije dozvolio da razmišljam.

“Kada smo napustili Zenicu, u Crkvicama je grad bio zastupljen sa tri stambena bloka i nedovršenom bolnicom, a sada je tamo, pored ostalog, i gradsko groblje. Pokušaj zamisliti šta se u međuvremenu tamo događalo.”

Pokušala sam umiriti brata.

“Kada dođem u Crkvice, najprije ću sve pažljivo razgledati, a tek potom ću pokušati razmišljati o tome šta se u međuvremenu tamo dogodilo. Javiću ti se i upoznaću te sa rezultatima do kojih budem došla.”

Pomislila sam da me je Damaskin, i ne htijući to, podsjetio da moram, prije nego što krenem na put, posjetiti silverstonsko groblje. Osjetila sam potrebu da se, za slučaj da se ne vratim, oprostim od mrtvih članova svoje obitelji.

Kada sam, nekoliko sati kasnije, došla na groblje, do kraja sam shvatila šta mi je Damaskin tog jutra želio reći. Gledajući šest potpuno istih nadgrobnih spomenika, nanizanih jedan uz drugi, sa meni dragim imenima, pomislila sam da smo se duboko ukopali u američko tlo i da smo ostvarili svoj američki san.

“Iz Bosne nas je krenulo jedanaestoro, a sada je u životu samo troje”, pomislila sam.

Stric i strina pokopani su na groblju u drugom dijelu grada. Njihova je kćerka još živa. Udala se sasvim mlada, nedugo nakon što se njezina obitelj konačno odvojila od moje. Čula sam da ima troje djece, ali ne znam gdje živi.

Stric i strina su nas napustili nakon što smo dobili svoj prvi američki grob. Kazali su da mene prati nesreća, a da oni žele ostati živi, udati kćerku i dočekati unuke. Nitko im od nas nije zbog toga zamjerio, jer je ta prva smrt učinila da i mi sami povjerujemo kako nam je sreća doista okrenula leđa. I to onog trenutka kada je vlak sa nama krenuo iz zeničke željezničke stanice.

“Do sada sam se bar mogao nadati da ću se, prije nego što umrem, vratiti kući”, kazao je djed, sjedeći na jednom od kovčega u pretrpanom hodniku vagona. “Sada mi ostaje samo

saznanje da moram prijeći pola svijeta da bih ostavio kosti u zemlji koja meni ništa ne znači, a kojoj sam ja potpuno suvišan.”

“Znaš dobro, kao i svi mi, da se ne možemo vratiti kući, u Grčku”, odgovorio mu je ljutito moj otac.

“Čemu onda putovati tako daleko?”, nastavio nas je iznenađivati djed. “Mogli smo sasvim spokojno umrijeti i ovdje u Bosni.”

Djedova pitanja i primjedbe utoliko su više bili neočekivani što on nikada ranije nije rekao ništa protiv odlaska u Ameriku niti se i jednom jedinom riječju založio za ostanak u Bosni.

Moj je otac na to nešto nerazgovjetno rekao sebi u njedra. Bio je neraspoložen i nervozan, vjerojatno zbog paklene vrućine i nesnosne gužve. Jedva smo uspjeli ući u vlak i unijeti sve svoje stvari, ali nismo mogli prodrijeti dalje od hodnika. Očekivalo nas je dugo putovanje, a već na njegovom startu suočili smo se sa naizgled nerješivim problemima.

Za vrijeme cijelog tog putovanja djed se ponašao na vlas tako kao da se uputio ravno prema svom grobu. Satima je sjedio na istom mjestu, bez želje da se pomakne ili da učini bilo šta drugo. Nije se osvrtao na moje molbe niti na prijekore mog oca, a takođe niti na babino gundžanje. Kada ga je vidio takvog, njujorški rođak je kratko konstatirao: “Djed neće dugo udisati američki zrak.”

Ipak se prevario. A prevarili su se i svi oni koji su vjerovali da se smrt pridržava nekog reda. Djedov je grob posljednji u nizu. Najprije je iznikao grob mog mlađeg brata Damiana. Bio je sitan i žustar dječak i činilo se da će zauvijek ostati takav.

U Americi je poživio jedva šest mjeseci. Predstavnici vlasti su nam kazali da je poginuo u prometnoj nesreći, ali se mi nikada do kraja nismo uvjerali u to. Nismo poznavali engleski jezik toliko da bismo mogli valjano pročitati dokumente i novine u kojima je bilo riječi o Damianovoj smrti, a u više navrata čuli smo glasine da u tom slučaju nije sve čisto.

Damianova smrt je povukla ostale. Dvije godine kasnije umrla je moja majka. Babe su se odupirale tri odnosno četiri godine, a otac nešto manje od deset. Tako se dogodilo da sam ja prije navršene tridesete godine života ostala sama sa djedom, koji se dušom još davno odselio sa ovog svijeta.

Damaskin je tako rijetko dolazio kući da sam ga jedva mogla ubrojiti u članove svoga domaćinstva.

POGLAVLJE 2

Žena u bijelom sa druge strane pulta gledala je u njega sa očiglednom željom da sazna šta želi, ali je njezino lice jasno govorilo da nije shvatila ništa od onog što joj je upravo kazao. U tom trenutku u Maksovoj se svijesti konačno oblikovala zaokružena misao da ljudi ne dijele isti svijet nego da svatko od njih slijedi neku svoju stazu, bez mogućnosti da se istinski poveže sa bilo kojim drugim živim bićem. Pomislio je: ako je ovaj život tamnica, onda je svatko od nas zatvoren u vlastitoj ćeliji i sa drugim ljudima može komunicirati samo dovikujući se, vireći kroz rešetke i kucajući o zidove.

Nakon toga se nekoliko trenutaka dvoumio. Da li da ponovo pokuša objasniti bolničarki zbog čega je došao u kliniku ili da se okrene i krene bilo kuda? Sjećanje na Danijelu, koja ga je primorala da potraži liječnika, pomoglo mu je da savlada gađenje i da ponovo progovori. Nikako nije mogao zanemariti činjenicu da je ona stajala iza svega i da je očekivala rezultate. Dogovorila je njegov posjet klinici i unaprijed mu je iznudila pristanak da će ostati na liječenju ukoliko liječnici to ocijene neophodnim.

“Ako misliš da to činim zbog sebe, varaš se”, rekla mu je. “Na raspolaganju imam i nekoliko drugih rješenja, za mene vjerojatno povoljnijih. Ipak želim, prije nego što počnemo rješavati probleme našeg zajedničkog života, da se oslobodiš te sramne ovisnosti i da o svojoj budućnosti odlučuješ kao slobodan čovjek.”

“Slobodan čovjek”, pomislio je Maks i upitao se. “Da li sam to ikada bio? Da sam slobodan, zar bih uopće o tome razmišljao?”

Na peti kat popeo se stubama. Dizalo je izbjegavao kad god je to bilo moguće. Nelagodno se osjećao i kada je bio sâm u njemu, a još više kada ga je dijelio sa drugim ljudima. Nikada nije ni pokušao objasniti zbog čega.

Liječnik kojeg je izabrala Danijela nije na Maksa ostavio neki poseban dojam, osim što ga je naveo da pomisli da ni najmanje ne odgovara njegovoj predstavi o psihijatrima. Izgledao mu je isuviše mlad da bi mogao znati nešto o problemima duše.

“I to je, naravno, samo još jedna od mojih brojnih predrasuda”, zaključio je odmah potom.

Mladoliki izgled ipak nije oduzimao liječniku ništa od one za njegovu profesiju prijeko potrebne samouvjerenosti. Posjeo je Maksa nasuprot sebi i zagledao mu se u oči, ne prestajući govoriti o tome kako alkoholizam jeste bolest, teška i opasna, ali ipak nije takva da se ne bi mogla, uz dobru volju pacijenta i uz suradnju njegove obitelji, uspješno i relativno brzo izliječiti.

“Koliko vidim, vaša je supruga maksimalno spremna pomoći vam”, dodao je na kraju kao opći zaključak, ali i kao uvod u prijedlog konkretnih koraka koje je potrebno poduzeti u cilju njegovog ozdravljenja.

“Osnovni preduvjet za to je da ostanete na klinici onoliko vremena koliko to bude bilo potrebno.”

Maks je reagirao i prije nego što je razmislio šta će reći.

“Zašto? Zar se ne mogu liječiti a da ne budem zatvoren?”

Liječnik je odlučno zanijekao glavom.

“Zaključak je jednostavan i lako razumljiv. Da je to bilo moguće, ne biste došli ovamo nego biste sami riješili svoj problem.”

Maks je morao priznati da je liječnik u pravu. Učinio je sve što je mogao pa ipak mu nije pošlo za rukom osloboditi se zavisnosti od alkohola. Uspio je količinu popijenog pića smanjiti na jednu trećinu i svoju alkoholičarsku aktivnost većim dijelom svesti na noć i na svoj stan, ali se i dalje osjećao jednako zarobljenim kao i ranije.

“Za početak predlažem da obavimo neke testove”, kazao je liječnik. “Možda jedan razgovor pod hipnozom. Tek toliko da pokušamo locirati izvor ovisnosti.”

Maks je pomislio da će, ako ostane na klinici, biti potpuno svejedno šta će sa njim činiti.

“Možda bi bilo najbolje kada bih mogao zaspati i snom premostiti provaliju o kojoj liječnik govori kao o bolesti, a koju ja najvjerojatnije ne bih razlikovao od brojnih drugih provalija u sebi da me Danijela stalno na nju ne podsjeća.”

Pristao je na hipnozu, ne razmišljajući o tome šta mu može donijeti. Na vlastito čuđenje, zaspao je lako i prije nego što je mladoliki liječnik izbrojao do deset. I odmah se našao u mlakoj vodi plitkog jezera, do kojeg nije dopirao ni liječnikov glas niti smisao njegovih pitanja. Zaplivaio je i osjetio spokojno zadovoljstvo što to može činiti.

Kada se probudio, ničeg se nije sjećao, osim da je u snu plivao kroz vodu koja mu je bila prijateljski naklonjena. Liječnik je upravo sklapao bilježnicu, u koju je vjerojatno bilježio svoja pitanja i Maksove odgovore. Činilo se da je zadovoljan obavljenim poslom.

“Dovoljno za početak”, kazao je. “Razgovor ćemo nastaviti večeras.”

Maks je odluku donio naprečac.

“Ne želim više razgovarati”, rekao je, ustao sa ležaja i uputio se prema vratima. “Odlazim.”

Izišao je prije nego što je mogao čuti ono što mu je liječnik imao kazati. Međutim, bilo mu je jasno da će liječnikove riječi čuti iz Danijelinih usta kada se vrati kući i prvo što je pomislio kada je krenuo niz stube bilo je da mu ona neće oprostiti bjekstvo.

Da li zbog toga što se plašio svog objašnjenja i Danijeline reakcije ili i iz nekih sasvim drugih razloga, nije se uputio prema svom stanu. Upravio je automobil prema gradskom groblju u Crkvicama. Jutro je bilo sunčano i pretpostavio je da će biti ugodno prošetati ispod olistalog drveća i između cvijećem okićenih grobova.

I sâm je bio iznenađen svojom odlukom da krene prema groblju. To je bilo mjesto na koje je nerado odlazio. Ništa ga tamo nije privlačilo. Najmanje ona dva groba na kojima je stajalo ime njegove obitelji.

“Moraš priznati da se plašiš smrti”, kazala mu je Danijela kada je shvatila da pokušava pronaći bilo kakav izgovor da izbjegne posjetu groblju.

Nije mu bilo teško priznati da se doista plaši.

“Nisam jedini koji se grozi smrti i njezinih obilježja.”

U cvjećari na ulazu u groblje kupio je cvijeće i dvije svijeće. Cvijeće je nastavio držati u ruci, ne znajući šta da učini sa njim, a svijeće je zapalio i usadio u zemlju na bratovom i očevom grobu. Potom je sjeo na ploču koja je prekrivala susjedni grob. Osjećao se manje nelagodno nego što je očekivao. Pušio je cigaretu i razmišljao o svom najstarijem bratu Vladimiru, čiji su tjelesni ostaci bili pokopani tu pored njega. Ni ovog puta nije mogao izbjeći priznanje da je njegov stariji brat bio u svemu bolji od njega niti pobjeći od grižnje savjesti zbog činjenice da mu se nije uspio odužiti ni za djelić onoga što je učinio za njega.

Nikada nije pomislio na Vladimirovu smrt a da nije osjetio

bar žaljenje. Za njegovog starijeg brata, između ostalog, vezivao ga je i trajan dojam da je sa ovog svijeta otišao prije vremena, pomiren sa svojom sudbinom, ali ne i zadovoljan životom koji je ostavljao iza sebe. U prvo vrijeme nakon njegove smrti Maksu se činilo da je Vladimir upravo zbog tog nezadovoljstva, ne znajući kako da ga se oslobodi, pobjegao i od njega i od svih onih koje je volio.

“Možda se nadao da će u nekom drugom svijetu pronaći ono što mu je ovdje nedostajalo.”

Na oca nije pomislio niti u jednom trenutku i pritom nije osjećao da čini nepravdu njegovoj uspomeni. Na neki je način bio siguran da će se njegov otac i nakon svoje smrti sam pobrinuti da s vremena na vrijeme pohodi sjećanje onih koji su ga poznavali.

Zapalio je novu cigaretu, a zatim se, slijedeći instinkt, prignuo i pretražio prostor između cvijeća i korova na bratovom grobu. Tamo je gotovo redovito nalazio limenku sa pivom. Dugo vremena uzaludno se raspitivao tko bi od Vladimirovih prijatelja mogao biti taj koji smatra da će on pivo više cijeniti od cvijeća. Niti jedan od njih nije priznao da mu odnosi pivo na grob.

Ovog puta pivu nije bilo ni traga i upravo je ta činjenica podsjetila Maksa da bi mu dobro došlo neko piće. Bilo kakvo. I u bilo kojoj količini. Sa mjesta na kojem se nalazio mogao je uočiti dvije mogućnosti da zadovolji svoju žudnju za alkoholom. Nekoliko metara od grobljanske ograde nalazio se bife “Vječni mir”, a odmah uz njega prodavaonica mješovite robe. Mogao je do tamo stići za manje od jedne minute. Ipak je ostao sjediti. Nije zaboravio da ga je tek prije jedan sat Danijela, sa povjerenjem svojstvenim, kako mu se činilo, samo neiskusnim ljudima, ispratila na kliniku i da sada vjerojatno sa nestrpljenjem očekuje da se vrati ili da joj telefonira da ostaje na klinici.

Upitao se šta joj može reći? Čime može obrazložiti odustajanje od namjere da potraži liječničku pomoć? “Razumno će zvučati jedino to da kažem kako ću najprije pokušati da se sam suprotstavim svojim slabostima. To, naravno, ne mogu učiniti sa alkoholom u sebi, bez obzira na njegovu količinu.”

Zapalio je novu cigaretu i, oklijevajući, krenuo. Nije žurio. Osjećao je da bi morao dobro razmisliti prije nego što odluči kamo će poći. Njegov mu se stan više nije činio onako privlačnim utočištem kao što je to još donedavno bio.

Prije nego što je prevalio polovinu puta do grobljanskog

ulaza zastao je i, ne znajući zbog čega, osvrnuo se. Možda zbog toga što je opazio kako je spoljnom ivicom njegovog vidnog polja prošla jedna stara žena u tamnoj odjeći. A možda i stoga što je ona išla pravo prema mjestu koje je on upravo napustio i što je u obje ruke nosila po limenku sa pivom.

Nesvjesno je krenuo za njom. Interesiralo ga je šta će učiniti sa pivama, premda je na neki način bio siguran da se uputila ravno prema grobovima njegovog oca i brata. Nije se iznenadio kada je ugledao kako se žena prigiba i jednu od konzervi stavlja na zemlju između cvijeća na Vladimirovom grobu. Iznenadio se tek kada je ugledao njezino lice.

“Zašto?”, upitao je.

“Zato što je on bio jedini koji je vjerovao da su moja osjećanja prema tebi čista i koji me nije osuđivao”, odgovorila mu je nakon što se okrenula i pokazala mu lice žene koja je već duboko zagazila u starost.

Nije izgledala iznenađena Maksovom pojavom niti se stidjela svog izgleda. Promatrala ga je kao da su se susretali svakog dana i bar svakog drugog razgovarali.

“Želio sam, u stvari, pitati zašto mu donosiš pivo.”

Prije nego što mu je ponudila objašnjenje Rada je otvorila konzervu sa pivom koju je držala u ruci i pružila mu je. Maks ju je prihvatio bez razmišljanja.

“U nedostatku boljih rješenja dobro dođu i rituali”, kazala je.

Potom je sjela na nadgrobnu ploču i iz torbice izvadila bocu.

“Taj je ritual uspostavio tvoj brat”, dodala je, pošutjela nekoliko trenutaka, a zatim je zatvorila bocu, vratila je u torbicu i ustala.

“Pođi sa mnom”, kazala je i krenula između grobova.

Maks ju je slijedio gotovo automatski. Još uvijek nije bio pripravan reagirati na novonastalu situaciju. Nekoliko minuta kasnije Rada je zastala ispred jednog groba. Na mramornoj ploči Maks je pročitao ime njezinog sina.

“Jednog dana, dok sam sjedila ovdje, prišao mi je Vladimir i ponudio mi bocu piva. Sjeo je pored mene i rekao da bi mi vjerovatno dobro činilo da porazgovaramo. O bilo čemu. Ne brini. Nismo govorili o tebi. Pokušao me je samo utješiti. Od tada smo se povremeno sastajali na ovom mjestu. Svakog puta je

donosio dva piva. Nikada više i nikada manje. Nismo dogovarali sastanke. Kada me ne bi našao, tvoj je brat pivo namijenjeno meni ostavljao u vazu za cvijeće.”

Rada je ponovno otvorila torbicu, izvadila bocu i otpila sadržaj neposredno iz nje.

“Kada je Vladimir umro, ja sam nastavila donositi pivo, a mjesto sastanka preselila sam na njegov grob.”

Maks nije mogao a da ne upita o čemu su Rada i Vladimir razgovarali na tim sastancima.

“O čemu je moglo razgovarati dvoje izgubljenih ljudi?”, upitala je Rada njega. “Tješili smo se međusobno, govoreći da od ovog života i ne možemo očekivati više nego što smo dobili, jer dobro znamo da smo ovamo prognani i da ćemo se osloboditi bijede i vratiti tamo gdje spadamo tek kada umremo.”

Maks je imao dojam da se u jednom trenutku prebacio dvadeset i sedam godina unatrag i da ponovno zajedno sa Radom sjedi na travi iznad kanjona Babine rijeke i sluša iste ili neke slične riječi.

Već je bio odlučio da će to biti njihov posljednji sastanak. Ne samo zato što se uplašio prijetnji Radinog muža. Osjećao je da su njih dvoje jedno drugom dali sve što su mogli dati i da su se i pored toga mimoišli i usamljeni se nastavili udaljavati.

“Tvojih dvadeset i pet godina, naravno, ne mogu shvatiti da bismo najbolje učinili kada bismo sjeli u automobil i sjurili se dolje u rijeku”, kazala je Rada.

Maksova svijest je registrirala njezine riječi, ali nije učinila ništa više od toga. Bila je isuviše zaokupljena onim što je Maksu nekoliko dana ranije kazao Radin muž.

“Upozoravam te da ću tebe smatrati odgovornim ako joj se nešto loše dogodi”, rekao mu je policajac. “Do sada si već morao uočiti da njoj sve koze nisu na broju i da joj se svakojake lude misli motaju po glavi. I ranije se nerazumno ponašala, a nakon što je saznala da je naš sin neizlječivo bolestan, potpuno se izgubila.”

Osjećao je da je najbolje rješenje pobjeći. Od Rade, njezinog muža i njezinih problema. Rekao je da ima obaveze koje ne može odgoditi i da mora odmah krenuti. Rada je sa razumijevanjem kimnula glavom, ali nije ništa rekla. Podigla se zajedno sa njim, pružila mu ruku i bez riječi se uputila stazom niz brdo. Najprije je samo promatrao kako se udaljava, a zatim je pomislio da bi

mogao da je pozove natrag i da je automobilom odveze do grada. Ipak nije učinio ništa. Osjećao se previše zburnjenim da bi još neko vrijeme proveo u njezinoj blizini.

U danima koji su uslijedili Maks je sa strijepnjom očekivao vijesti od Rade i o Radi, a u isto je vrijeme uzaludno prekopavao po sebi tražeći uvjerljivo opravdanje za svoje ponašanje. Pritom ni u jednom trenutku nije pomislio da je potraži ili da je pozove telefonom. Sada, kada je znao kakva je nesreća nagrizla, plašio se suočavanja sa njezinom tugom i, još više, stidio se činjenice da je se zasitio i da ju je odlučio napustiti u trenutku kada joj je pomoć bila najpotrebnija.

Isti strah i isti stid osjećao je i nakon dvadeset i sedam godina. Pogledom je kružio unaokolo, pokušavajući usredotočiti pažnju na nadgrobne napise, i šutio. Nije mogao ni pretpostaviti da se Rada neće sjetiti događaja iz njihove zajedničke prošlost i da ga neće podsjetiti na njih.

“Nemam više piva”, kazala je i pružila mu bocu.

Odbio je. Pretpostavljao je da boca sadrži neko žestoko piće, a još uvijek je mislio na to da Danijela očekuje ili njega osobno ili vijesti o njegovom ostanku na klinici.

Rada nije komentirala Maksov gest. Otpila je piće, zatvorila bocu i vratila je u tašnu.

Maks je i dalje očekivao da će ona početi govoriti o vremenu koje su proveli zajedno i o planovima koje nisu ostvarili. Vjerovao je da će čuti prijekore i predbacivanja.

“Dobro je da sam te srela”, kazala je Rada. “Možda mi možeš pomoći.”

Potom mu je ispričala šta želi.

“Želim ostvariti jedan svoj davnašnji san. Pretvoriti ga u trajnu sliku, sačinjenu od materije koju ću moći u svakom trenutku vidjeti i opipati, koja će biti dio moje svakodnevnice.”

Maks je zahtijevao da mu pojaśni svoju želju.

“Nekada davno, još dok sam bila mala djevojčica, više puta sam sanjala isti san, koji je bio tako jasan da sam ga zapamtila sa svim njegovim detaljima. Bio je to tako lijep san da sam se uvijek plašila da bih ga mogla zaboraviti pa sam ga najprije pokušala zapisati. Nije mi to pošlo za rukom, a i da jeste, ne bih se zadovoljila slovima na papiru. Željela sam ga imati pored sebe kao dio pokušaja. Slikanjem sam mu se približila mnogo više, ali ipak ne dovoljno. Slika me je svaki put zaustavljala na

površini, nije mi dozvoljavala da prodrem u dubinu i da tamo potražim odgovor na pitanje zašto me je taj san pohodio i šta mi je imao reći. Sada osjećam da ga moram realizirati u prostoru, oblikujući ga od materije koja će se lako ugrađivati i pokoravati mojim rukama."

Maks je upitao kako bi joj mogao pomoći.

"Ne znam točno", odgovorila je Rada. "Morao bi poći sa mnom i vidjeti mjesto na kojem želim materijalizirati svoj san. Možda bi ti pala na um neka ideja."

Pristao je da krenu odmah. Doista joj je želio pomoći, ali je takođe želio na bilo koji način izbrisati bar dio krivice koju je osjećao prema njoj.

Dok su se vozili prema Radinom stanu, rekao joj je da od njega ne može očekivati savjete umjetničke naravi.

"Nisam u stanju nacrtati niti pristojnu kružnicu, a da o nečemu složenijem i ne govorim", objasnio je.

"Nije to ono što želim dobiti od tebe", odvrtila mu je. "Želim jedan sasvim praktičan savjet."

Uskoro mu je pokazala dvije uspravne grede u potkrovlju koje je sačinjavalo njezin stan. Stajale su u sredini prostorije, oko četiri metra udaljene jedna od druge.

"Svoj san želim smjestiti upravo ovdje, između ovih dvaju greda. I to tako da on ovo potkrovlje podijeli na dva dijela."

"Zašto na dva dijela? Je li ti važna podjela ili sâm san?"

"Ne mogu ti reći zašto. Osjećam da se upravo tu nalazi linija nekog razdvajanja. Ne znam kakvog."

Maks je upitao od kakve materije želi sačiniti taj zid razdvajanja.

"Šta odvaja scenu u kazalištu od gledališta?", upitala je Rada.

"Zavjesa."

"I ja imam na umu neku vrstu zavjese. Ali zavjese koju bih stvarala tu, na licu mjesta. Zbog toga mi je potrebno tehničko uputstvo kako da je načinim."

Maks se nejasno sjetio da je kojih pola sata na televiziji promatrao žene kako tkaju sag. U slici o tome koju je zadržao u sjećanju niti osnove budućeg saga bile su razapete uspravno, između dvaju drvenih gredica, koje su bile pričvršćene za strop i za pod.

"Ove dvije grede, na žalost, nećeš moći iskoristiti", kazao

je Radi. "Moraćeš potražiti majstora koji će ti načiniti neku vrstu okvira za tkanje."

Rada je odmahнула glavom.

"Meni su potrebne samo ideje, ne i majstori", kazala je. "Sve što vidiš u ovoj prostoriji sama sam uredila. Nemoj da te zbunjuje to što sam žena i što sam stara."

Nije ga zbunjivalo to što je žena niti što je žena u poodmaklim godinama. Upoznao je svaki djelić njezinog tijela u vrijeme kada je već bila sredovječna. Već tada je bila svjesna da je tijelo izdaje i nije mu ga rado otkrivala ni u onim najintimnijim trenucima.

Maksa je zbunjivalo to što Rada dvadeset i sedam godina kasnije govori o snu i što stanuje u tom potkrovlju. Suviše dugo je očekivao da će ona podleći očajanju i da će potražiti utočište u smrti, koju je spominjala tako često da se čak i njemu ponekad činilo da je ona bolje rješenje od svih kojima je raspolagao.

Upitao je od čega se sastoji njezin san.

"Više od boja nego od oblika."

To mu objašnjenje nije mnogo govorilo. Ipak nije inzistirao na pojašnjenju. Računao je da ga potankosti o Radinom snu ne bi trebalo zanimati. Kao ni njezin život. Nije imao namjeru ponovo ulaziti u njega. Rekao je da mora poći i odmah nakon toga se oprostio rekavši da će razmisliti o tome šta može učiniti za nju.

Kada je stigao u svoj stan, Maks nije morao ništa objašnjavati. Danijela je već saznala šta se dogodilo na klinici. Liječnik je bio njezin školski drug.

"Ne želiš se liječiti", kazala mu je.

Rekao joj je da i ne misli da je bolestan. Premda mora priznati da jest ovisnik o alkoholu, ali da to nije jedina ovisnost koju uočava u sebi i oko sebe.

"Ako bismo svaku od njih poistovjećivali sa bolešću, ne bismo bili sposobni za život. Zbog toga i nema potrebe da se za svaki poremećaj u sebi obraćamo za pomoć liječnicima. Niti su oni čudotvorci niti je svako odstupanje od uobičajenog raspoloženja i ponašanja sâmo po sebi štetno."

Danijela nije željela uvažiti njegove razloge. Niti je htjela saslušati ono što je imao reći u svoju odbranu. Napustila je sobu i ostavila ga da razmišlja šta mu je dalje činiti.

Začudo, Maks nije bio odviše zabrinut zbog takvog razvoja događaja. Primijetio je da više razmišljao o Radi i o njezinoj

nesvakidašnoj želji da jedan svoj san opredmeti nego o Danijeli i njezinoj gotovo providnoj prijetnji da će njihov zajednički život usmjeriti u nekom drugom pravcu ukoliko ne učini ono što ona izričito zahtijeva.

POGLAVLJE 3

“Da li ću te moći prepoznati?”, upitao me je Maks nakon što sam ga nazvala da mu kažem točno vrijeme mog dolaska na zagrebački aerodrom.

“Ni slučajno”, odgovorila sam mu. “Ti se sjećaš mršave osamnaestogodišnje djevojke, a ja ovog trenutka, dok razgovaram sa tobom, u ogledalu ispred sebe vidim krupnu ženu u poodmaklim godinama. Ona ravna plava kosa davno je nestala. Nestao je i sjaj u očima, a nestalo je i sve ono što čovjeka gura prema naprijed i čini ga da se osjeća neuništivim.”

Maks se nasmijao.

“Ako se nastaviš na takav način opisivati, povjeroću da si već jednom nogom u grobu.”

“Naravno da jesam”, odvrtila sam, a pri tome nisam osjećala čak ni žaljenje. “Svi su moji, osim Damaskina, već na drugoj strani. Nema nikakvog razloga da uskoro i ja ne pođem za njima.”

“Razočarala si me”, rekao je Maks, i dalje se smijući. “Ja sam planirao da te udam u Bosni, a ti se spremaš putovati u vječnost.”

“Dragi moj Maks. Čim smo se rodili, zaputili smo se prema vječnosti. Sjećaš li se onih stihova koje je Fantom napisao za pjesmu o Eleni?”

Maks nije oklijevao. Odmah je citirao prvi stih:

“Silnim morem plovi lađa.”

Nakon toga sam ja nastavila.

“Ponekad mi se čini da je to Fantomovo more ovaj naš zemaljski život, a da sam ja lađa koja je prisiljena njime ploviti. Malena krhka barka bačena u samo središte golemog, silno uzburkanog mora.”

Maks je vjerojatno zaključio da bi, umjesto da se nadoveže na moje nevesele misli, bilo korisnije zadržati se na stihovima pjesme o Eleni.

“Silnim morem plovi lađa,
U lađi je Elena,

Sjećanje joj suzu rađa,
Nema njenog jelena.
Jelenu se srce steže,
Otišla je Elena,
Bacila je svoje mreže
Nepраведna sudbina.”

Nakon toga smo oboje nekoliko trenutaka šutjeli. Prije nego što ponovo progovorim, željela sam se uvjeriti da podsjećanje na Fantomove stihove neće u meni izazvati neželjene reakcije.

“Možda misliš da sam nešto zaboravila”, kazala sam Maksu. “Ostarila jesam, ali ima nešto u meni što nikako ne stari. Vjerujem da je upravo to ono što ljudi nazivaju dušom.”

Maks je vjerojatno zaključio da naš razgovor ponovo skreće u opasne vode.

“O tome ćemo razgovarati kada dođeš u Bosnu”, kazao je. “Bosna je pravo mjesto za razgovore o duši i sličnim stvarima.”

POGLAVLJE 4

Očekivao je ogorčene prosvjede, a dočekaog ga je gotovo do kraja nategnut mir, koji nije obećavao ništa dobro. Nakon što se vratio sa klinike sa odlukom da ne poduzima ništa od onog što su predlagali Danijela i njezin prijatelj-lijječnik, Maks je veoma brzo zaključio da posljedice neće izostati i da će se ona neizrečena prijatnja najvjerojatnije ostvariti.

Danijela mu nije uputila ni jednu jedinu riječ prijekora, ali se njezino ponašanje prema njemu ipak iz temelja promijenilo. Svim je silama nastojala da prikrije svoje ogorčenje i da se ponaša kao da se ništa nije dogodilo, ali je ozlojeđenost naprosto virila iz svakog njezinog pokreta.

Maks joj je u početku pokušavao reći da je odabrala potpuno neprikladno vrijeme za njegovo liječenje. Bližio se 10. lipanj, dan koji su odredili za otkrivanje spomenika na očevom i Vladimirovom grobu. Nipošto nije želio propustiti tu svečanost. I zbog sebe, i zbog svojih prijatelja i prijatelja njegove obitelji, a prije svega zbog Elene, kojoj je obećao da će je dočekati u zračnoj luci i da će joj pomoći u svemu što joj bude bilo potrebno.

Ni do tada Maks i Danijela nisu živjeli naročito skladno i od prvog dana zajedničkog života bilo im je jasno da su sklopili ugovor koji, po svemu sudeći, neće biti dugog vijeka. Još dok je samo razmišljao o tome koliko bi bilo pametno da se veže sa osamnaest godina mlađom ženom, Maks nije ni pokušao da se zavara. Znao je da je rat bio taj koji ih je zbližio i pretpostavljao je da bi mir ogaog da ih ponovo vrati na nekadašnje pozicije.

Zbog toga nije sa prevelikom radošću dočekaog kraj rata i koliko god je mogao odgađao je povratak u Bosnu. Preuveličavao je stvarne i pronalazio moguće nove prepreke povratku, vjerujući da bi se neskladni sklad u njegovom braku mogao održavati sve dotle dok su izvan Bosne i dok su zaokupljeni pitanjima kako osigurati življenje bez suvišnih problema.

Instinkt mu je govorio da će Danijela na njega početi gledati drugim očima i ocjenjivati ga drugim mjerilima onog trenutka kada se prestane plašiti za svoju budućnost. Kada

se uvjeri da novac pritječe u dovoljnim količinama, nestaće njezine ravnodušnosti spram nekih njegovih osobina, koje bi i sâm mogao nazvati manama ako bi zanemario činjenicu da ih svakodnevno nalazi u većini svojih prijatelja i znanaca.

Trzavice u njihovom braku ipak nisu počele zbog pića nego zbog Fantoma. Birajući kuću za svoju obitelj, Maks je računao da će Fantom i dalje stanovati sa njima pa se izbor odužio, jer nije mogao pronaći kuću koja bi sadržavala i jedan manji stan sa zasebnim ulazom za njega. Danijela mu se zbog toga prvi put otvoreno suprotstavila.

“Sada ti se pruža idealna prilika da ga se konačno otreseš”, kazala mu je. “A ti se, umjesto da priliku objermičke prihvatiš, svim silama trudiš da Fantoma i dalje zadržiš na svojim leđima.”

Maks je bio istinski iznenađen, ali takođe i pozlijeden njezinim riječima. Najprije zato što ni slučajno nije osjećao da je Fantom neki teret, a zatim i zbog toga što nikada nije opazio da se on na bilo koji način zamjerio njegovoj ženi.

“O čemu ti govoriš?”, upitao je Danijelu.

“O tome da je sada krajnje vrijeme da se tvoj prijatelj osamostali i makne iz naše kuće”, odgovorila mu je. “I da ti je rođeni brat, nije mu mjesto sa nama takvom kakav je.”

“Kakav je?”, upitao je Maks, zanemariivši do kraja Fantomovu spoljašnjost.

“Bar to ti ne moram objašnjavati”, kazala je Danijela. “U Zenici svi poznaju Fantoma i nikome nije potrebno objašnjavati zbog čega je dobio svoj nadimak.”

Maksu je ostalo da se upita da li je, u stvari, problem samo u tome što su se vratili u grad u kojem su ih mnogi poznavali ili je u pitanju i nešto drugo.

Prekinuo je prepirku sa čvrstom odlukom da ignorira Danijelin savjet, međutim, nije ga mogao zbaciti i zaboraviti na njega. Danima nakon toga motao mu se po glavi, sve dok i sâm nije počeo razmatrati mogućnost da za Fantoma osigura zaseban smještaj. Pri tome mu je bilo sasvim jasno da bi mogao pozlijediti najboljeg prijatelja ako ne nađe neko prihvatljivo objašnjenje. Na kraju je ipak zaključio da će, nanoseći nepravdu prijatelju, izazvati manji poremećaj od onog koji bi mogao nastati ako bi se oglasio o Danijeline želje.

Zbog toga je odlučio kupiti manju kuću sa samo jednim stanom. Fantomu je rekao da će se morati privremeno smjestiti u

prostor iznad restorana kojeg su gradili. Fantom je samo slegnuo ramenima i kazao da mu je to potpuno svejedno. Reagirao je tako, jer vjerojatno nikada nije ni pomislio da bi se moglo dogoditi da ga Maks smišljeno udalji od sebe.

Maks nije namjeravao učiniti ništa više od tog, kako je vjerovao, prividnog ustupka Danijeli. Fantom mu je bio prijatelj kojeg je mogao iskušavati svakodnevno a da ipak ne strahuje da će ga izgubiti. Ipak ga je grizla savjest što mu bar nije kazao istinu - da ga njegova žena ne želi u svojoj blizini.

Vjerovao je da bi Fantom shvatio njegovu potrebu da čini kompromise u cilju mira u svojoj obitelji i da zbog toga ne bi isuviše zamjerio Danijeli.

Odnosi između Fantoma i Danijele ionako nikada nisu bili ni srdačni niti neprijateljski. Njih dvoje su uvijek između sebe održavali izvjesno odstojanje.

Tek što je Maks povjerovao da je riješio nepredviđeni problem sa Fantomovim smještajem, Danijela je krenula sa sljedećim u nizu svojih zahtjeva. Na prvi pogled, razumnim i vrijednim pažnje. Između ostalog, rekla mu je da je krajnje vrijeme da povede više brige o svom zdravlju.

“Pedeset i dvije su ti godine”, kazala mu je, “i slobodno se može reći da si jednom nogom zakoračio u starost.”

Maks nije mogao zanijekati činjenicu o broju godina pa ipak je u Danijelinim riječima pronašao porugu. I sâm je bio svjestan da mu se starost bliži, ali nije mogao priznati da se osjeća starim. Naprotiv, osjećao je da se nalazi u svom najproduktivnijem dobu, u kojem bi svako usporavanje aktivnosti bilo izrazito kontraproduktivno.

“Misliš da bih trebao promijeniti posao ili možda prestati raditi?”, upitao je, a bilo mu je jasno da takvo što ne dolazi u obzir. Još nije bio u prilici da bira šta će raditi nego je morao da razmišlja o tome kako će započete poslove nastaviti.

“Mislila sam na to da izmijeniš način života”, odgovorila mu je Danijela. “Da redovito provjeravaš svoje zdravstveno stanje i da se prestaneš trovati cigaretama i alkoholom. Moraš misliti na to da su tvoja djeca još sasvim mala i da nemaš pravo napustiti ih prije vremena.”

Maks se, u principu, slagao sa njezinim mišljenjem da nema pravo kockati se sa svojim životom prije nego što bude siguran da su njegova djeca sposobna brinuti se sama o sebi. Nije,

međutim, mogao tek tako usvojiti i njezine zahtjeve, premda je morao priznati da su opravdani čak i sa stanovišta njegovih vlastitih osjećanja. Osjećao je da njegovo tijelo počinje reagirati na neke spoljne podražaje mnogo prije nego što je još donedavno reagiralo. Nije više mogao bez vidljivih posljedica popušiti dvije kutije cigareta u jednom danu niti odspavati samo dva ili tri sata noću da bi se ipak probudio svjež i oran za posao.

“Ako se ne zaustaviš na vrijeme, piće će te uništiti”, kazala mu je Danijela i dodala: “Do kraja. Kao i mamu.”

Nije bilo potrebno da kaže još nešto. Maksu je bilo dovoljno samo to da se sjeti Jeleninog preobražaja pa da pretpostavi kakva ga sudbina očekuje.

“U redu”, kazao je, osjećajući da se mora složiti sa Danijelom i protiv svoje volje. “Obećavam da ću poduzeti nešto na tom planu, ali mi moraš ostaviti vremena.”

Danijela je ipak požurila da nađe svog prijatelja liječnika i da se sa njim dogovori o Maksovom liječenju. Pretpostavljala je da on, bez tuđe pomoći, nikada neće smoći dovoljno snage da se odrekne alkohola.

POGLAVLJE 5

Dok sam čekala da prođem kroz carinsku kontrolu u zračnoj luci, sjetila sam se da u telefonskom razgovoru nisam upitala Maksa kako on sada izgleda i po čemu bih ga mogla prepoznati.

“Govorili smo samo o meni”, pomislila sam. “O tome kako sam ja ostarila, a ni Maks više nije mlad. Samo je šest godina mlađi od Vladimira, a pet od mene.”

Sjećanje na Vladimira i na njegovu smrt ugrizlo me je do bola. Premda se nikada za vrijeme boravka u Americi nisam bavila nadama o našem ponovnom zajedničkom životu, nisam ipak prestajala misliti na njega i zamišljati njegov lik. Bili su mi dovoljni saznanje da Vladimir postoji i nada da me se nije sasvim odrekao. Nikada mu nisam zamjerila zbog toga što se nije do kraja borio za mene. Shvatila sam da se on, kao ni ja, nije mogao odreći svoje obitelji.

Međutim, kada sam saznala da je Vladimir umro, prvi put sam bila sasvim sigurna da sam pogriješila. Da smo pogriješili oboje. Nisam se više mogla tješiti Vladimirovim likom, jer u svojoj podsvijesti nisam mogla gajiti nadu da ću ga bar još jednom, bilo kada, vidjeti, razgovarati sa njim, u njegovom društvu prošetati Crkvicama i zajedno sa njim zavući se u grmlje pored Babine rijeke.

“O Bože”, pomislila sam stojeći u redu pored pulta za pregled prtljaga. “Opet sam pogriješila. Nije trebalo da dođem ovamo.”

Već sam počela pomišljati na to da se moram što prije vratiti kući kada sam ugledala svoje ime napisano na komadu kartona, koji se nalazio u rukama čovjeka čiji sam lik odmah prepoznala.

“Fantom”, kazala sam naglas i već na ivici panike.

Stajala sam bespomoćno u holu aerodromske zgrade, pitajući se da li je Fantom tu samo zato da bi potvrdio moju konstataciju da sam pogriješila što sam krenula na to putovanje.

Fantom, međutim, nije mislio tako. Dok sam ja razmišljala

kamo da krenem da bih izbjegla susret sa njim, on se pokrenuo i uputio ravno prema meni.

“Maks mi je rekao da te neću moći prepoznati”, kazao je kada mi je prišao, “ali se prevario. Poznao sam te odmah čim si se pojavila.”

Zbunila sam se još više. Fantomov izgled nije bio ništa manje neugodan od onog kojeg sam se sjećala.

“Po čemu si me prepoznao?”, upitala sam.

“Po pokretima. Po načinu kako hodaš. Nitko se ne kreće kao ti. To nisam mogao zaboraviti. Uvijek sam mogao u gomili ljudi već na prvi pogled izdvojiti tvoj lik, čak i onda kada sam se nalazio na Zmajevcu i promatrao prolaznike u našoj ulici.”

Željela sam ga upitati zbog čega me je promatrao, ali sam odustala od razgovora da ne bih bila prisiljena i dalje gledati u ukočene crte njegovog lica. Krenula sam prema izlazu, a Fantom je uzeo moje stvari i krenuo za mnom. Nisam znala šta ću učiniti. Osjećala sam da se ipak ne mogu okrenuti i odmah vratiti tamo odakle sam upravo došla.

Tek kada smo sjeli u automobil i izvezli se na cestu, sjetila sam se da upitam zbog čega Maks nije došao po mene, kako je obećao.

“Maks je čovjek koji mnogo radi i kojem je njegov posao važniji od svega”, odgovorio je Fantom. “Osim toga vjerojatno je računao s tim da sam ja pouzdaniji vozač i da ćeš sa mnom sigurno stići na odredište.”

Na trenutak sam pogledala Fantoma, ali nisam ništa kazala. Pomislila sam da nemam pravo ne vjerovati mu.

“Šta ja mogu znati o njemu?”, upitala sam se. “Bio je dječak kada sam otišla iz Bosne. U stvari, svi smo još bili djeca. Fantom, Maks, Josip, Vladimir i ja. Pa čak i Damaskin, koji se prema nama ostalim odnosio pomalo pokroviteljski. Vjerovali smo da znamo šta možemo i šta nam je potrebno, a nismo, zapravo, znali ni šta želimo. Da jesmo, mogli smo iskoristiti onu silnu energiju kojom smo raspolagali za vlastitu dobrobit umjesto što smo činili sve da sami sebe odvedemo u slijepu ulicu. U tome, naravno, nismo bili sami. Obilato su nam pomagali naši najbliži srodnici. Meni moja mama, strina i obje babe, a Vladimiru gospođa Jasmina.”

“Da li ti se često štucalo?”, upitao me je Fantom nakon što je automobil uključio u kolonu na auto-cesti.

Začučena, samo sam ga nakratko pogledala. Tek nakon

nekoliko trenutaka sjetila sam se da bih morala odgovoriti na njegovo pitanje.

“Nikad. Zašto pitaš?”

“Toliko često smo te spominjali da si to morala na neki način osjetiti i reagirati. Spominjali smo i Damaskina. Ali češće tebe, jer nikada nismo prestali pjevati „Eleninu pjesmu“. Otpjevali smo je vjerojatno nekoliko tisuća puta.”

“Doista? Kada ste je pjevali posljednji put?”

“Sinoć.”

Moje je raspoloženje u trenutku poraslo.

“Ipak nije sve nepovratno izgubljeno”, pomislila sam i upitala Fantoma koliko je imao godina kada je prepjevao grčki tekst „Helenine pjesme“.

“Četrnaest”, odgovorio je Fantom, ne okrećući glavu.

Iz svog skladišta uspomena izvukla sam sjećanje na ono prijepodne u šljiviku iza baraka u kojem sam se, zajedno sa Maksom i Fantomom, pripremala ispuniti obećanje dato Vladimiru da ću samo za njega otpjevati „Eleninu pjesmu“.

“Obećala sam Vladimiru da ću mu ovu pjesmu otpjevati tako da će razumjeti njezin sadržaj”, kazala sam dječacima prije nego što smo počeli sa uvježbavanjem. “Prevela sam tekst sa grčkog, ali se sada riječi ne uklapaju u melodiju.”

Fantom me je pogledao svojim ukočenim pogledom, od kojeg sam osjetila nelagodu i želju da što prije napustim mjesto na kojem sam se nalazila.

“Prepušti to meni”, kazao je i pružio ruku.

Dodala sam mu svesku u koju sam zapisala prevedeni tekst pjesme, nakon čega se Fantom podigao i napustio šljivik.

“Sačekajte me”, kazao je kada je krenuo.

“Fantom piše pjesme”, objasnio mi je Maks.

Sat kasnije Fantom se vratio sa „Eleninom pjesmom“.

“Pogriješio si”, kazala sam mu. “Nigdje nisam napisala takav naslov niti sam bilo kada rekla da se pjesma tako zove.”

Fantom je kimnuo glavom, ali nije učinio ništa da ispravi pogrešku. Tako je jedna stara grčka pjesma dobila svoje novo ime. Elenina umjesto Helenina. Vjerojatno zato što su i mene u naselju baraka zvali tim skraćenim imenom.

“Sjećaš li se kako si pisao tekst za tu pjesmu?”, upitala sam.

Fantom je i ovog puta samo kimnuo glavom.

“Da li si nekad poželio da ga izmijeniš?”

Fantom je najprije odmahnuo glavom.

“Ja nisam”, kazao je nešto kasnije, “ali je to učinila neka nepoznata djevojka iz barakaškog naselja. Dodala je dva kratka stiha, koji su uveliko izmijenili atmosferu pjesme.”

“Mogu li ih čuti?”, upitala sam.

Fantom je kimnuo glavom i odmah potom izgovorio stihove.

“Uvenuto neven, Elenino cvijeće,

Umoran je jelen, uskoro umrijeće.”

Prije nego što sam razmislila o stihovima, koje je Fantom izgovorio ravnim glasom bez ikakvih emocija, rekla sam da bih ih željela čuti zajedno sa melodijom.

“Čućeš ih, naravno. Za sve će biti dovoljno vremena.”

Nakon toga smo putovanje nastavili šuteći. Ja sam promatrala predjele kroz koje smo prolazili, nastojeći zapaziti nešto čega tu ranije nije bilo i tek sam se kroz neko vrijeme dosjetila da nikakvih usporedbi sa prošlim vremenom ne može biti, jer uopće nisam poznavala krajolik kojim smo se kretali. Moj cjelokupan pređašnji boravak u Bosni bio je ograničen na jedan maleni dio zemlje. Na Zenicu.

“Zbog čega onda uvijek govorim o Bosni”, upitala sam se, “kada sam svo svoje vrijeme provela u Zenici? Čak ne bih mogla reći ni to da sam živjela u Zenici nego tek u jednoj njezinoj ulici.”

Sjetila sam se Damaskina i pomislila da bi on, za razliku od mene, za sebe mogao reći da je pravi Bosanac. Kretao se svuda i upoznao je sve krajeve Bosne.

Nekoliko sati kasnije Fantom je zaustavio automobil.

“Kroz koja vrata želiš ući u Zenicu?”, upitao je. “Kroz ona koja vode u našu bivšu ulicu ili kroz Crkvice?”

Nije mi trebalo mnogo vremena za odgovor.

“U Crkvicama sam stanovala tek nekih desetak dana. Dakle, kroz našu ulicu.”

Fantom je bez riječi pokrenuo automobil.

Gledala sam kroz vjetrobransko staklo bez želje da nastavimo razgovor. Više se nisam plašila povratka u Zenicu, ali se ipak nisam laka srca sa Velike brode spustila u svoju nekadašnju ulicu. Osjećala sam se, blago rečeno, čudno. Kao da sam zločinac koji se vraća na mjesto zločina i očekuje da će ga svakog trenutka netko zapaziti i glasno ga podsjetiti na njegovo zlodjelo.

Fantom je vozio polako, kako bi mi omogućio da razgledam okolinu, a da ne bi suviše ometao promet, povremeno je silazio sa ceste i zaustavljao automobil na mjestima za koja je pretpostavljao da će me interesirati. Ja sam i bez toga lako mogla zapaziti da je drveće sa obje strane ulice poraslo do pune visine i, zajedno sa novoizgrađenim kućama, zaklonilo pogled i prema Zmajevcu i prema Golupku.

U tim trenucima, međutim, i nije me mnogo privlačilo ono što se nudilo mom pogledu. Više sam bila okrenuta prema nekoj točki u svojoj nutrini, u kojoj su se, kako mi se činilo, sakupili sav umor i sav jad proteklih godina, koji do tada nisu uspjeli pronaći izlaz ka površini moje svijesti. Osjećala sam se klonulom i starom, toliko starom da nije moglo biti niti govora o bezazlenoj šetnji kroz prošlost.

Zamolila sam Fantoma da me odveze ravno u hotel. Rekla sam mu da se ne osjećam najbolje i da ne bih željela svoje loše raspoloženje prenijeti na svoju okolinu i tako već na startu nepotrebno pokvariti očekivane dojmove. Fantom je bez riječi učinio ono što sam od njega zahtijevala. Smjestio me je u hotelsku sobu, a na odlasku mi je dao listić papira sa brojem telefona na koji sam ga mogla pozvati.

Bilo mi je vruće, boljela me je glava i proganjala me je misao da se, prije nego bilo što drugo poduzmem, moram javiti Damaskinu. Bilo mi je jasno da on od mog odlaska nije ni na trenutak zaspao nego je cijelo vrijeme u mislima pratio moje putovanje.

Međutim, vrijeme je prolazilo, a ja nisam činila ništa. Stajala sam pored prozora i bez misli promatrala rijeku, nesvjesno tražeći ono mjesto u njoj gdje smo se Vladimir i ja kupali posljednja dva dana pred moj odlazak u Ameriku.

Sve više me je obuzimalo očajanje, a da zapravo nisam znala zbog čega. Shvatala sam jedino to da sam pogriješila što sam ponovo ostala sama. Željela sam zaplakati, ali suze nisu htjele vani. Gomilale su se negdje posred grudi i gušile me.

Znala sam da moram nešto učiniti. Prije svega pokrenuti se. Izići iz hotela i bilo čime zaokupiti svoja osjetila i svoju svijest. Makar i šetnjom po gradu koji mi je izgledao potpuno nepoznat i stran. Kada sam se našla ispred hotela, pomislila sam da nema nikakvog razloga da odgađam ono zbog čega sam, u stvari, došla u Zenicu. Da me ništa ne priječi da još istog dana posjetim Vladimirov grob.

Zaustavila sam prvi taksi i kazala vozaču da me vozi na groblje.

“Gradsko groblje u Crkvicama.”

Kada je automobil krenuo, sjetila sam se da sam u prvu posjetu Vladimirovom grobu krenula praznih ruku. Bez cvijeća i svijeća.

“Šta bi on rekao na to?”, upitala sam se i prestala se brinuti, jer mi je bilo jasno da mi Vladimir ne bi ni najmanje zamjerio zbog takve brzopletosti.

Osim na cvijeće i svijeće, zaboravila sam i na činjenicu da mi nije poznato u kojem je dijelu groblja Vladimir pokopan. Vjerojatno sam podsvjesno očekivala da ću u Crkvicama naći groblje srazmjerno mojim uspomena o Zenici, u kojem neće biti teško pronaći grob sa dragim imenom.

Ono što sam ugledala kada se automobil zaustavio iznenadilo me je i nagnalo da izmijenim svoj naprečac doneseni plan. Zamolila sam vozača da me najprije odveze do kraja groblja, a zatim vrati pred hotel.

Tako sam se za manje od pola sata ponovno našla u svojoj hotelskoj sobi. Manje očajna i spremnija na trpljenje. Ali i odlučna da nešto poduzmem. Najprije sam naručila led i bocu votke, a potom nazvala broj telefona u Damaskinovu staračkom domu.

Damaskin se odmah javio.

“Kaži kako se osjećaš. Što si vidjela?”

Kazala sam mu da mu ne mogu reći ništa osim da sam pogriješila što ga nisam pvela.

“Osjećala bih se mirnijom da si ti pored mene.”

Damaskin je uzdahnuo.

“Sa ovim se kolicima nigdje ne putuje”, kazao je. “Osim u grob.”

U Damaskinovu glasu vrebala sam tragove potištenosti i tjeskobe. Nisam ih pronašla, ali zbog toga nisam bila ništa manje zabrinuta. Nastavila sam govoriti, nastojeći svojim riječima zavarati ili bar privremeno uspavati Damaskinov pesimizam, koji je uvijek spreman čeka u blizini.

“U svakom slučaju, neću dugo ostati ovdje”, kazala sam na kraju razgovora. “Ako budem mogla rezervirati kartu za avion, vratiću se vjerojatno već za nekoliko dana.”

“Nemoj žuriti”, uzvratio mi je Damaskin. “O čemu ćemo kasnije razgovarati ako samo protrčiš kroz sva ona mjesta koja

želim vidjeti bar tvojim očima? Najprije se dobro odmori. Ako je potrebno, isplaci se. Ili se, ako ne možeš plakati, napij.”

Morala sam se i protiv svoje volje nasmejati.

“Znaš da se nikada u svom životu nisam napila”, kazala sam mu. “Radila sam skoro četrdeset godina u restoranu. O piću i pijancima znam vjerojatno sve što se o toj temi može znati. Pa ipak nikada nisam bila u prilici da popijem ili da poželim popiti više od jedne čašice votke.”

Damaskin je vjerojatno pretpostavljao da mi podsjećanje na prošlost teško pada i da se zbog toga želim što prije vratiti kući.

“Ne preporučujem ti da se napiješ. Samo kažem da je bolje učiniti i to nego se prepustiti tuzi ili očajanju.”

Odlučila sam poslušati Damaskinov savjet, ali i savjet jednog od stalnih posjetitelja mog restorana.

“Ako želiš brzo promijeniti raspoloženje – svejedno da li nagore ili nabolje - nspi piće u najveću čašu koju imaš i ispij ga kao što se ispija lijek. Zažmuri, začepi nos i samo progutaj. Možda ćeš se zagrcnuti i zakašljati, možda ćeš me prokleti zbog ovih riječi, ali ćeš se uvjeriti da sam ti dao valjan savjet.”

Uzela sam čašu iz kupaonice, do pola je napunila votkom i na telefonskom aparatu utipkala brojke napisane na papiriću koji mi je dao Fantom kada je pošao. Automatska tajnica me je obavijestila da se nitko neće javiti i da mogu ostaviti poruku.

“Ako nemaš ništa pametnije raditi, dođi mi praviti društvo”, kazala sam u mikrofon telefona.

Potom sam jednim potezom sadržinu čaše istresla u grlo. Najprije sam se zagrcnula, a zatim sam dugo kašljala. Toliko dugo da nisam stigla prokleti onog koji mi je savjetovao što da učinim. Kada sam prestala kašljati, morala sam se nasmejati.

“Da me netko vidi ovakvu, ne bi vjerovao da je kroz moje ruke prošlo nešto jače od kave”, pomislila sam i zaputila se u kupaonicu.

Vjerovala sam da se mogu istuširati prije nego što popijeni alkohol počne djelovati. Alkohol je, međutim, bio brži od mojih predviđanja. Natjerao me je da se sa čuđenjem prisjetim svog skorašnjeg očajanja.

Fantom me je, sat kasnije, zatekao dobro raspoloženu sa trećom čašom u ruci.

“U svojoj telefonskoj poruci nisi rekla da već imaš društvo”, kazao mi je, a potom je odbio primiti čašu koju sam mu pružila.

“Sa pićem sam se već razišao”, objasnio mi je. “Nisam mu mogao oprostiti što mi je uporno sugeriralo da ovaj svijet nije tako loš kako se to meni čini.”

“Da li je doista loš ili ti se takvim doista samo čini?”, upitala sam.

“Takav je da mogu svaki put sa zahvalnošću pomisliti da se moj boravak u njemu bliži kraju.”

“Pa šta da radimo?”

“Griješiš ako vjeruješ da ti ja mogu dati koristan savjet, a još više griješiš ako misliš da će te moje društvo zabaviti.”

Kazala sam da, u svakom slučaju, možemo razgovarati. Nekada smo bili susjedi. Imali smo mnoštvo zajedničkih znanaca i prijatelja. Biće mi dovoljno i toliko da mi ispriča šta se dogodilo sa nekima od njih. Ili da mi ispriča kakva je bila sudbina našeg barakaškog naselja. Da li su i preostale barake izgorjele u slučajnim požarima ili u namjerno izazvanim paljevinama? Ili su srušene da bi se na njihovom mjestu izgradili normalni stanovi?

Prije nego što je progovorio Fantom je neko vrijeme gledao kroz prozor.

“Ne vjerujem da si došla ovamo zato da bi saznala šta se dogodilo našim barakama”, kazao je, ne okrećući se. “Skoro četrdeset godina nisi dala ni glasa od sebe, a onda te je nešto pokrenulo i natjeralo da se vratiš. Siguran sam da to nije bila želja da vidiš u što se ovaj grad prometnuo i šta se zbilo sa njegovim stanovnicima. Zenica i Bosna nisu tvoja sudbina. Ništa im ne duguješ.”

Fantomova konstatacija me je zapanjila. Otkuda je on, pitala sam se, mogao znati šta sam ja osjećala prije četiri desetljeća?

“Upravo je osjećanje neutralnosti i privremenosti predstavljalo moj temeljni stav prema mom tadašnjem okruženju pa i prema ljudima koji nisu sačinjavali moju obitelj”, pomislila sam.

Fantom je nastavio.

“Došla si vjerojatno zbog toga da bi saznala da li si i u čemu si pogriješila. Da bi se uvjerila da si mogla krenuti i nekim drugim, manje tegobnim, životnim putem.”

Ispila sam preostalo piće u svojoj čaši i osjetila kako se hotelska soba blago pokrenula. Udobno sam se namjestila u naslonjaču, opuštена, a u isto vrijeme i pripravna da već u sljedećem trenutku zaspem ili učinim bilo šta drugo.

“Nisam sigurna da znam šta me je ponovo dovelo u Bosnu”, kazala sam. “Možda sam došla upravo zbog toga da bih o sebi saznala nešto što sada ne znam. A možda sam krenula na put samo zato što mi je bilo dosadno ili što osjećam da sam stigla na sâm prag starosti i ne znam šta mi je činiti dalje.”

“Plašiš li se?”

Nisam očekivala takvo pitanje.

“Plašim. U stvari, točnije bi bilo reći da sam zbunjena. Umorna i zbunjena. Ništa me više ne vuče naprijed, a nešto me ipak gura i primorava da se krećem.”

Fantom se nasmijao i zakratko okrenuo lice prema meni.

“Život te gura. Njega ne zanima šta ti osjećaš. On se ne osvrće na činjenicu da ulaziš u novu životnu dob i da su ti potrebni vrijeme i potpora izvana da se prilagodiš na promjene.”

Ponovo sam napunila čašu.

“Doista nećeš ništa popiti?”, upitala sam Fantoma.

Fantom je odmahnuo glavom.

“Kada jednog dana popustim, a to će se vjerojatno dogoditi, i ponovo počnem piti, sam ću sebi priznati da je moja ovozemaljska golgota pri kraju”, objasnio je i ponovno se okrenuo prema prozoru.

“Siguran sam da ni za čim ne bih žalio da sam, kojom srećom, proživio tvoj život”, nastavio je. “Ili Vladimirov. Vas je dvoje zadesila rijetka sudbina da pronađete onu drugu polovinu sebe, koju svi tražimo, i da uz nju proživite neko vrijeme. Možda, po vašem sudu, nedovoljno dugo, ali vjeruj mi da bi zahtijevala nemoguće ako bi i pomislila da je veća sreća moguća.”

“Zašto ne bi bila moguća?”, upitala sam. “Da sam ostala i da smo ja i Vladimir nastavili živjeti zajedno, zar se naša sreća ne bi produžila i uvećala?”

Ne prestajući gledati kroz prozor, Fantom je energično odmahivao glavom.

“Ne bi. Ni slučajno. Naprotiv, smanjivala bi se iz dana u dan. Vas ste se dvoje razdvojili u pravom trenutku. U trenutku kada ste se najviše približili jedno drugom i nakon kojeg biste se neminovno počeli međusobno udaljavati bez obzira na tjelesnu prisutnost.”

“Na osnovu čega si to zaključio?”, upitala sam.

“Prije svega na osnovu tvog i Vladimirovog ponašanja. I vas ste dvoje najvjerojatnije nesvjesno došli do istog zaključka,

zbog čega ste bez većeg otpora dozvolili drugima da odluče o vašoj sudbini. Niste im se dovoljno snažno suprotstavili, jer ste slutili da će vam samo rastanak omogućiti da zadržite cjelovito blago koje vam je sudbina udijelila.”

U Fantomovim riječima nalazila sam nešto umirujuće, ali se ipak nisam mogla složiti sa njima.

“Čekaj malo”, kazala sam. “Kako možeš biti siguran u svoje zaključke ako znaš da si imao samo četrnaest godina u vrijeme o kojem govorimo?”

Fantom je imao spreman odgovor.

“Tada o njima nisam znao ništa. Do njih sam došao tek četrdeset godina kasnije, a konačno sam ih oblikovao u trenutku kada sam ih izgovarao. Nisu, dakle, plod nezrelog dječaćkog razmišljanja.”

Morala sam samoj sebi priznati da sam iznenađena i zbunjena.

“Hoćeš reći da si o meni i Vladimiru razmišljao svo proteklo vrijeme?”, upitala sam oklijevajući.

“Nisam vas nikada ni napuštao”, odgovorio je Fantom. “Ili, točnije rečeno, vi mene nikada niste napustili. Teško mi je objasniti šta ste mi značili. Premda mi je oduvijek bilo jasno da si se ti nelagodno osjećala u mojoj nazočnosti. A, za razliku od tebe, Vladimir nikada nije ni skrivao svoju netrpeljivost prema meni.”

Istog trenutka priznala sam da je Fantom u pravu, ali nisam mogla nikako potisnuti u zaborav događaje koji su potvrđivali njegove riječi.

“Vratimo se na trenutak ponovo u prošlost”, kazala sam. “Tada si ipak bio dijete. Nisi mogao uočiti, a ako si uočio, nisi mogao pravilno shvatiti sve one činjenice na kojima si kasnije sagradio svoje već iznesene zaključke o Vladimiru i meni. Zbog toga opravdano pretpostavljam da si pošao obrnutim redosljedom. Najprije si stvorio neku idealiziranu predstavu o našim odnosima pa si tek nakon toga, razlažući je, došao do pojedinačnih činjenica o Vladimiru i meni i o našim međusobnim odnosima, koje ne odgovaraju stvarnosti.”

Fantom je i dalje odmahivao glavom u znak neslaganja, ali ne više tako energično.

“Ako ti tako kažeš, tko sam ja da bih tvrdio suprotno”, rekao je pomirljivim tonom.

I dalje je stajao i gledao kroz prozor. Nisam ni pomislila da to čini namjerno, sa nekim promišljenim ciljem.

“Bez obzira što ne piješ, mogao bi, dok razgovaramo, sjesti pored mene”, kazala sam prvo što mi je palo na um.

Fantom se okrenuo.

“Mogao bih, ali tada ne bismo razgovarali tako slobodno kao što smo razgovarali do sada.”

Požurila sam sa pitanjem.

“Zbog čega?”

“Zbog toga što bi se ti, gledajući moje lice, osjećala nelagodno i više bi razmišljala o mom fantomskom izgledu nego o onom što bih ti rekao.”

“Pretpostavljam”, kazala sam, svjesna da je Fantom ipak u pravu.

“Obično ne vodim mnogo računa o tome kakav dojam ostavljam na ljude i ne pada mi na pamet da im se ispričavam zbog neugodnosti koje doživljavaju gledajući me”, nastavio je Fantom. “Ti si, međutim, nešto drugo.”

“Zašto bih ja bila izuzetak?”

“Zato što si jedina žena iz pjesme koju poznajem.”

“Ali ja nisam...”

Željela sam reći da ja nisam Elena o kojoj smo nekada pjevali. Najprije ja sama, potom Jelena i djevojke iz barakaškog naselja. Fantom mi nije dozvolio da dovršim misao.

“Jesi. Kada sam slušao ili pjevao tu pjesmu, nikada nisam ni pomislio na neku drugu ženu. Vjerujem da se isto događalo i svim drugim ljudima koji su te poznavali. Čak i Vladimiru.”

Čuvši Vladimirovo ime, poželjela sam sjetiti se one novogodišnje noći u kojoj sam prvi put za njega otpjevala „Heleninu pjesmu“. Sjećanje se, međutim, nije dalo izvući ispod neprobojne zavjese koju su u mojoj svijesti načinile četiri velike čaše votke.

“O Bože”, kazala sam. “Napila sam se.”

“Bilo bi čudno da nisi”, rekao je Fantom, mjereći pogledom razinu tekućine u boci.

“Ipak se dobro osjećam”, dodala sam, zatvarajući oči. “Bolje nego što sam mogla i pretpostaviti.”

Fantom je krenuo preko sobe.

“Nadam se da ćeš se i sutra osjećati dobro”, rekao je prije nego što je otvorio vrata. “Sutra ćemo otkriti spomenik na Vladimirovom grobu.”

Nisam ustala da ga ispratim. Ostala sam sjediti zavaljena u

naslonjač, zatečena posljednjim Fantomovim riječima. Djelovale su na mene kao da je rekao da će narednog dana pokopati Vladimira.

Nakon što sam čula da su se vrata sobe zatvorila, otvorila sam oči i neko vrijeme pokušavala povratiti malopredašnji mir. Željela sam ponovo neprobojnom zavjesom ograditi svoju svijest, a potom poći na spavanje i spavati, ako je moguće, mrtvim snom. Nagonski sam pružila ruku, uzela bocu i do vrha napunila čašu.

“Sutra ću se ionako loše osjećati”, pomislila sam, prinoseći čašu ustima.

Potom se umalo nisam glasno nasmijala. Sjetila sam se muža Nikosa i upitala se što bi on rekao da me sada vidi. Vjerojatno bi presvisnuo. Jadni čovjek ne bi mogao shvatiti zbog čega sam godinama zanovijetala, govoreći mu da ljudi piju samo iz čiste gluposti, a nikako zato što im alkohol umanjuje duševne tegobe. Jadni Nikos. Vjerovao je da me je sudbina dovela k njemu i da, usprkos svemu, može biti sretan uz mene. Vjerovao je, ali mu sama vjera ipak nije bila dovoljna. Morao ju je podržavati i alkoholom. Prije svega votkom. Vjerojatno zbog toga, nikada do sada nisam ni poželjela popiti više od jedne čaše votke.

POGLAVLJE 6

Svakog jutra Maks se pitao zbog čega se budi nezadovoljan i samim sobom i svim onim oko sebe.

“Zašto me stalno prati dojam da sam pogriješio što sam se vratio? Da li zato što mi stalno govore da je glupo vjerovati da se u Bosni može zasnovati bilo kakav ozbiljan posao? Ili zato što me je čak i Fantom pokušao odvratiti od povratka?”

“Opasno je sjećati se, a još je opasnije vraćati se”, rekao mu je Fantom.

Maks ga je upitao želi li reći da je opasno vratiti se u Bosnu.

“Opasno je vraćati se bilo gdje”, objasnio mu je Fantom. “U prošlost pogotovo. Pametan čovjek neće zaboraviti vrijeme i mjesto iz kojih dolazi, ali se neće isuviše osvrutati na njih. Podvući će crtu ispod svakog završenog dana i otpisati ga, ali se ni za trenutak neće zaustaviti. Nastaviće se kretati naprijed, ma šta to „naprijed” značilo.”

Maks je bio siguran da se uvijek može pouzdati u Fantomove zaključke, međutim, osjećao je i to da će, vraćajući se u svoj rodni grad, otplatiti jedan svoj stari dug. Osim toga, morao se vratiti u Zenicu da bi tamo razvezao ili bar samo presjekao čvor na kojem mu je ukazao Vladimir u njihovom posljednjem međusobnom razgovoru.

Zapravo se nikada nije u cijelosti sjetio što mu je Vladimir tom prilikom rekao. Sačuvao je samo magloviti smisao njegovih riječi. Nakon što mu je ponudio da ostane sa njim i da primi njegovu zahvalnost za sve ono što je do tada učinio za njega i za cijelu njihovu obitelj, Vladimir je odgovorio da mu ništa nije dužan, prije svega zato jer mu je brat, ali i stoga što bi vraćanje takvog duga imalo nekog smisla samo u mjestu na kojem je nastao.

Ipak je morao priznati da osjećanje duga prema rodnom gradu i Vladimiru nije bilo ni jedini niti glavni razlog da se vrati. Odluku je donio tek nakon što se uvjerio da je Danijela čvrsto odlučila da se vrati sa njim ili bez njega. U više navrata čuo ju je kako govori da samo u svom rodnom gradu neće biti stranci.

Pokušao se oduprijeti njezinim prigovorima tvrdnjom da on nije toliko malodušan da bi pristao bilo gdje osjećati se tuđincem. I da nitko nema pravo svojatati pojedine dijelove Zemlje, jer ona pripada podjednako svim ljudima. Ne samo živim nego i onima koji su nekada živjeli na njoj, a takođe i onima koji će je nastanjivati u budućnosti. I ne samo ljudima.

Na kraju je ipak morao uvažiti i Danijeline neuvjerljive argumente i Vladimirov neshvatljivi zaključak. Vratio se u Zenicu i nije se prestajao kajati zbog toga.

“Vjerojatno je upravo to bio razlog zbog kojeg sam kazao Eleni da ne bi učinila pametno ako bi ponovno došla u Bosnu”, zaključio je.

Pokajao se i zbog obećanja datog Radi da će joj pomoći načiniti okvir za tkanje. Ipak ni u jednom trenutku nije ni pomislio da pokuša izbjeći preuzetu obavezu, premda je imao pune ruke posla. Prije svega oko otvaranja restorana, a potom i oko uređenja Vladimirovog i očevog groba.

Uređenju restorana još se nije nazirao kraj, a što se tiče ovog drugog posla, preostalo je još samo da se na zajedničku nadgrobnu ploču ukleše tekst. Maksu se činilo da će to biti najproblematičniji dio cijelog posla, jer je odluku morao donijeti zajedno sa Josipom, a sa njim se oduvijek teško usuglašavao. Josip je najprije zahtijevao da se na spomeniku napiše nešto o velikoj svjetlosti, koja, kako je rekao, označava put ka vječnosti, ali se nije mogao sjetiti ni jedne prikladne misli ili nekog stiha koji bi govorio o tome.

Maks mu u tome nije mogao pomoći ni nakon što je prelistao ono nekoliko zbirki pjesama koje je posjedovao.

“Moraćemo odustati od dodatnih tekstova”, kazao je Josipu u njihovom posljednjem telefonskom razgovoru. “Krajnje je vrijeme da klesaru dostavimo podatke, i to samo one osnovne: ime, prezime, godinu rođenja i godinu smrti.”

“Ne zaboravi križeve”, napomenuo je Josip.

“Zašto križeve?”, upitao je Maks. “Hoćeš da se otac prevrće u grobu?”

“Neka radi šta hoće”, odgovorio mu je Josip nabusito. “Mora imati neki znak.”

“Zašto ne zviježdu?”

“Zato što ne možemo zanemariti tatinu priču o velikoj svjetlosti. Nemamo razloga da ne vjerujemo da je on doživio prosvjetljenje i da se na kraju života odrekao svojih zabluda.”

Maks je kazao da nije zaboravio šta mu je Vladimir pričao o očevim posljednjim danima i da nikad nije posumnjao u istinitost te priče.

“Ona nam, međutim, ne daje pravo da oca pokrštavamo nakon njegove smrti. Ako je doživio prosvjetljenje i odrekao se zabluda, ničim nije ovlastio ni tebe ni mene da mu budemo zastupnici.”

I prije nego što je ponovo čuo Josipov glas, Maks je bio siguran da će izražavati ljutnju.

“Zar ne možeš ništa uraditi bez nepotrebnih komplikacija?”, upitao je Josip gotovo bijesno. “Jasno je da ne možemo znati ništa pouzdano, ali zato postoje vjera i savjest, da nas upute šta nam je činiti.”

Maks se skoro nasmijao.

“Vjerovao ili ne”, rekao je, “bez ikakve rezerve mogu kazati da imam dovoljno i vjere i savjesti pa ću uraditi točno onako kako mi one savjetuju.”

Spustio je slušalicu prije nego što je mogao čuti da li mu Josip ima još šta reći.

Odlučio je najprije poći u klesarsku radionicu, a potom potražiti nekog stolara koji bi bio voljan načiniti neku vrstu okvira za tkanje. Tek kada je krenuo, pomislio je da bi redosljed možda trebao biti nešto drugačiji. Možda je najprije trebao posjetiti maćehu, da bi je obavijestio o tome šta su on i Josip poduzeli na uređenju očevog groba i upitati je šta ona misli o njegovom izgledu. Međutim, nije se dvoumio više od nekoliko sekundi.

“Ako bih tako učinio, vjerojatno bismo bili još dalje od konačnog rješenja”, pomislio je i odlučio da maćehi ništa ne govori prije nego što sve bude gotovo.

POGLAVLJE 7

Kada sam otvorila oči, ugledala sam kako se prvi sunčev zrak probija iza Klopačkih stijena. Ostala sam nepomična nekoliko trenutaka, dok nisam shvatila da se još uvijek nalazim u naslonjaču. Potom sam počela, ne bez strijepnje, istraživati u kakvom sam stanju. U glavi mi je bilo bistro i čak sam mogla reći da u sebi nalazim nešto čega tamo odavno nije bilo. Poleta i želje da se krećem, da razgovaram i da radim bilo šta.

Tek kada sam se pomjerala, osjetila sam da mi je tijelo utrnilo i da nije na razini mog duševnog raspoloženja.

“Naravno”, pomislila sam. “Zar od ovog starog tijela mogu očekivati da bez problema provede noć izvan kreveta?”

Ustala sam i prišla prozoru. Ono što sam ugledala bilo mi je poznato samo u osnovnim crtama. Rijeka Bosna je tu, gotovo na dohvat ruke, jednako kao i u mom sjećanju, zaokretala prema sjevero-istoku, provlačila se ispod potpuno istog željezničkog mosta, a zatim se ponovo usmjeravala ka sjeveru.

Prepoznala sam takođe i gorostasne jablanove na suprotnoj obali i obrise brdâ na istočnoj strani zeničke doline. Sve ostalo je za mene predstavljalo nepoznatu zemlju, kojoj se nisam mogla vratiti, jer nije postojala u vrijeme kada sam ja živjela tu.

“Da li se uopće imam gdje vratiti?”, upitala sam se, strijepeći od odgovora.

Osjećala sam da meni pripada samo jedan isječak vremena, koji se najvjerojatnije već toliko istrošio da neće biti dovoljan da me prihvati cijelu, sa svim mojim sjećanjem i osjećanjima koja su stremila ka prošlosti.

“Možda ću doista požaliti što sam se vratila”, pomislila sam.

Ipak sam odlučila pokrenuti se i poći u susret svom istrošenom vremenu. Otišla sam u kupaonicu, skinula sa sebe zgužvanu i znojem natopljenu odjeću, istuširala se hladnom vodom i odjenula laganu haljinu.

Potom sam iz tašne izvadila stare fotografije i izdvojila onu na kojoj su Vladimir i Damaskin snimljeni u našem nekadašnjem

vrtu na Golupku. Čučali su u buradima sa vodom i od njihovih tijela vidjele su se samo glave sa nasmijanim licima i mokrom kosom.

“Jasno mi je da ovaj smijeh neću pronaći”, pomislila sam prije nego što sam krenula.

Nakon toga sam uzela torbicu sa fotografskim aparatom i napustila sobu. Izišla sam iz hotela a da nikog nisam upitala kuda se moram kretati da bih stigla do Kočeve i Golupka. Prepustila sam svom sjećanju i svom nagonu da se sami snalaze u gradu koji mi je i nakon pažljivog razgledavanja ostao gotovo potpuno stran.

Ipak sam znala da se neću izgubiti ako budem slijedila tok rijekâ. Zbog toga sam najprije pošla uz Bosnu i zaustavila se na ušću Kočeve. Potom sam, naslonjena na ogradu mosta, neko vrijeme promatrala mjesto koje, i da sam htjela, nisam mogla zaboraviti. Točno preko puta, bliže drugoj obali, dva dana prije mog odlaska u Ameriku, prvi put sam se okupala u rijeci Bosni.

Sjetila sam se izraza nevjerice koji se pojavio na Vladimirovom licu kada sam mu rekla da se želim okupati. To je za njega doista moralo biti prvorazredno iznenađenje.

“Nevjerica vjerojatno nije bila jedino osjećanje koje je u njemu izazvao moj zahtjev”, pomislila sam. “Imao je više nego dovoljno razloga da se ljuti zbog mog dotadašnjeg upornog odbijanja da mu u vrelim ljetnim danima pravim društvo u zeničkim rijekama.”

Sada mi je bilo teško povjerovati da sam mu i takvim glupostima zagorčavala život. I to bez ikakvog vidljivog razloga. I premda mi je bilo jasno da je Vladimir najčešće odustajao od kupanja da mene ne bi ostavio samu.

Činila sam to, jer sam se stidjela svog tijela. Mršavog i, po mom sudu, neuglednog, u kojem se nisam najbolje osjećala. Željela sam Vladimiru pružiti mnogo više od sažaljenja koje je u njemu mogao pobuditi moj lik u kupaćem kostimu.

Godinama kasnije pitala sam se zašto sam se tako ponašala. I to usprkos činjenici da je Vladimir imao mnoštvo prilika upoznati moje nago tijelo i na moju ga štetu uspoređivati sa tijelima drugih djevojaka. Uvijek mi je bilo jasno da u tom uspoređivanju mogu samo izgubiti u Vladimirovim očima pa je moguće da zbog tog saznanja nisam imala dovoljno povjerenja u budućnost naše veze. Pogotovo nakon što sam se u više navrata

nedvojbeno uvjerila da Vladimir i u mom prisustvu mora uložiti svu svoju volju da bi se otrgnuo od magnetske privlačnosti koju je prema njemu zračilo Jelenino tijelo.

Već prvi njihov susret pokazao mi je da bi Vladimira i Jelenu, ako ništa drugo, mogla spojiti i sâma strast. Došlo mi je da se glasno nasmijem kada sam se sjetila šta sam učinila one novogodišnje noći, u kojoj sam pomislila da Vladimiru moram dati sve da bih ga cijelog imala samo za sebe. Otišla sam u klozet, skinula gaćice, a potom ih kriomice stavila u unutarnji džep svog zimskog kaputa. Učinila sam to, jer sam željela po svaku cijenu izbjeći sve one banalnosti koje obično prate seksualni čin i svoje prvo seksualno iskustvo pretvoriti u događaj koji ću pamtit i do kraja života.

Nisam, međutim, imala jasnu predstavu o tome na koji ću se način ponuditi Vladimiru. I to je bio jedan od razloga koji me je naveo da skinem gaćice. Osjećala sam ih kao prepreku, koja bi lako mogla osujetiti moju namjeru. Činilo mi se da će sve ići mnogo lakše ako Vladimirove ruke, kada već zađu pod moju haljinu, ne nađu tamo ništa što bi ih moglo zaustaviti.

Tako ćemo oboje, pomislila sam, izbjeći i suvišne pokrete i nepotrebne dileme. Nesvjesno sam računala da će Vladimir, ne naišavši na gaćice, shvatiti da ga ne očekuje nikakav otpor. S druge strane, skinuvši taj najmanji komad svoje odjeće, sama sam ispred sebe uklonila svaku mogućnost da se u odlučujućem trenutku predomislim."

Rijetko se, međutim, događa da se planovi realizuju u svim svojim pojedinostima. Moj plan da se podam Vladimiru ostvario se tako traljavo da sam nakon svega mogla zaplakati od bijesa i poniženja. Bila sam bijesna prije svega na samu sebe, jer sam, kako mi se činilo, slijedila glupe zamisli, a osjećanje poniženja dolazilo je otuda što sam bila svjesna da nikakav moj napor ne može učiniti da moj dar Vladimiru izgleda i za mrvu zamamniji nego što jeste.

Morala sam uložiti krajnji napor volje da bih se otrgnula od svojih uspomena. Osjećala sam da mi one ne mogu donijeti ništa dobro. Osim, možda, da sa sobom iznesu na svjetlo dana i neke sasvim ogoljene činjenice koje su do tada uspješno izmicale mojoj svijesti.

"U svakom slučaju, korisno je znati istinu o sebi", pomislila sam, odvajajući se od ograde mosta, ali nisam bila sigurna da se doista želim odreći svojih iluzija.

Prije nego što sam krenula dalje, nekoliko sam trenutaka razmišljala o tome da li da upotrijebim fotografski aparat i snimim rijeku i jablanove na njezinoj drugoj obali. Odustala sam kada sam se uvjerila da ne bih mogla izbjeći da snimim i gomile svakovrsnih otpadaka, koji su ispunjavali veći dio plitkog riječnog korita. Nisam osjetila čak ni žalost zbog toga. Samo želju da što prije odem sa tog mjesta.

Krenula sam uz betonirani kanal, čijim se dnom, zatrpanim otpacima sa obližnje tržnice, provlačila uska traka smrdljive vode. Pretpostavila sam da je to Kočeva, odnosno ono što je preostalo od nje. Namjerno nisam podizala pogled, kako bih mogla svu pažnju zadržati na tom žalosnom riječnom ostatku. Pri tome nisam mogla izbjeći već otrcano pitanje zar je moguće da ljudima ljepota tako malo znači.

“Ili je u pitanju nešto drugo što sa ljepotom nema nikakve veze?”

Koračajući uz otpadni kanal, koji se vjerojatno više i nije nazivao rijekom, potajno sam se nadala da ću ispod Golupka zateći bolju situaciju. Međutim, ni tamo nisam mogla ući u trag onoj nekadašnjoj Kočevi, a da stanje bude još i gore, nije bilo niti Golupka. Vidjela sam neki brijeg, ali to nije bio onaj kojeg sam poznavala i na kojem sam rado boravila.

Pokušala sam mu prići, ali to nije bilo moguće. Kuće, ograde, dvorišta, šupe i tko zna kakve još ljudske tvorevine ogradile su ga i zauvijek odvojile od mene. Uzalud sam išla sve dalje i dalje. Golubak mi je uporno uzmicao, a ona staza koja je vodila u moj nekadašnji vrt izgubila se u sve jačem blještavilu rane jutarnje svjetlosti. Tek kada sam ispod Male brode prešla na drugu obalu Kočeve, mogla sam jasno vidjeti da ono što tražim više ne postoji.

Nije bilo razloga da vadim fotografski aparat iz njegove futrole i da snimim nešto što se sa slikama u mom sjećanju nije moglo povezati ni najmanjom niti.

Osjećala sam da bih, ako bih to učinila, unijela u sebe neko strano tijelo, a vjerojatno ni Damaskinu ne bih učinila nikakvo zadovoljstvo ako bih mu pokazala fotografiju desetak ružnih kuća sabijenih na prostoru naše bivše bašte.

Još su bili rijetki prolaznici kada sam se niz bivšu Ulicu žrtava fašizma uputila prema naselju baraka, za koje sam uskoro utvrdila da je takođe bivše. Na njegovom mjestu pronašla sam

zgradu škole i zapušten prostor ispred nje. Od cijelog naselja nije ostalo nikakvog traga prema kojem bih se mogla orijentirati i bar približno odrediti mjesto gdje su se nalazile moja i Vladimirova baraka. Ipak sam napokon upotrijebila fotografski aparat i načinila nekoliko snimaka.

Tek toliko da se u Ameriku ne vratim potpuno praznih ruku.

Desetak minuta kasnije ponovo sam se našla u svojoj hotelskoj sobi. Pogledala sam na sat i ustanovila da je moje putovanje u prošlost trajalo jedva nešto više od pola sata.

“Zašto sam se vratila?”, upitala sam se, ne nalazeći više u sebi ni trunke onog malopredašnjeg poleta, koji me je natjerao da se u sâmo svanuće uputim u potragu za mjestima iz moje mladosti.

“Zar sam tako brzo zaboravila da je ovaj svijet zarobljen u samom sebi kao u najtvrdjoj tamnici?”, upitala sam se. “Ili to do sada i nisam znala.”

Da ne bih podlegla očajanju, brzo sam ispila čašu votke, svukla se i legla u krevet. Prije nego što sam zaspala, pomislila sam da nisam jedina osoba koju je Bosna obmanula.

“Dok smo živjeli u njoj, ja i članovi moje obitelji točno smo znali ili bar osjećali sve njezine mane i čeznuli smo za danom kada ćemo krenuti preko oceana. U Americi smo, međutim, patili za Bosnom kao potuljeni pijanci za krčmom, ali o tome nismo govorili. Jedino se Damaskin slobodno sjećao bosanskih dana, glasno ih uspoređujući sa vremenom sadašnjim i dajući im prednost. I možda je upravo to razlog da je tako žestoko kažnjen. On koji sebe nije mogao zamisliti izvan širokih prostora i neprekidnog kretanja osuđen je da lagano umire, osjećajući kako se čvrsta jezgra njegovog tijela mrvči i osipa. I da se pritom sjeća svoje rane mladosti i skučenih bosanskih vidika.”

Probudilo me je kucanje na vratima.

“Nadam se da se ne ljutiš na mene”, kazao je Maks nakon što smo, desetak minuta kasnije, izašli iz hotela. “Mogao sam po tebe na aerodrom poslati i nekog drugog, ali vjeruj mi da ne poznajem nikog pouzdanijeg od Fantoma.”

Samo sam kimnula glavom, da ne bih morala ništa reći. Ušla sam u automobil i sačekala da Maks sjedne pored mene.

“Niste sačekali da se navrši ni godina dana od Vladimirove smrti”, kazala sam.

“Nismo”, spremno je odvratio Maks. “Zašto bismo čekali? Znamo da ocu i njemu moramo kad-tad napraviti spomenik pa smo računali da je bolje to učiniti prije nego kasnije. Tko zna šta se može dogoditi meni i Josipu, a naša djeca svog djeda i strica znaju samo po čuvenju.”

“Plašiš se smrti?”, upitala sam.

“Plašim, naravno. Volio bih da mi pokažeš nekog tko se ne plaši”, odgovorio mi je Maks.

“Zar vas rat nije učinio hrabrijim?”

“Ni slučajno. Možda nas je učinio bešćutnijim, manje osjetljivim na tuđu patnju i na smrt drugih ljudi, ali nas nije učinio ni boljim niti Bogu bližim.”

Svoje sljedeće pitanje postavila sam a da ni sama nisam znala odakle je došlo ni zašto se pojavilo.

“Ako nam ni patnja ne otvara vrata nade, postoji li uopće neki izlaz za nas?”

Prije nego što je odgovorio na moje pitanje, Maks je pokrenuo automobil i izvezao ga na ulicu.

“Nemoj mene pitati o patnji”, kazao je i na prvom križanju ulica usmjerio automobil ulijevo. “Otkako znam za sebe, razmišljam samo o tome kako da je izbjegnem. Patnju nikada nisam mogao prihvatiti osim kao nužno zlo.”

Maksove riječi su me, zbog nečeg čemu nisam mogla odrediti podrijetlo, neprijatno iznenadile.

“Očigledno je da ne razgovaram sa onim Maksom kojeg sam poznavala”, kazala sam tiho, kao za sebe.

“Prošlo je toliko vremena da se i sva materija u našim tijelima više puta potpuno izmijenila”, rekao je Maks i dodao: “Od nas je isto ostalo samo ime.”

To je bilo nešto sa čime se nikako nisam mogla složiti.

“Promijenili se jesmo”, pomislila sam, “ali smo ostali na istom putu.”

Ova me je misao toliko zaokupila da mi nije dozvolila da se usredotočim na nešto drugo. Primorala me je da je slijedim i da pokušam iz nje izvući i neko dodatno saznanje.

Možda ono koje se oduvijek nalazilo negdje u mojoj blizini, a ja sam ga baš zbog te blizine smatrala nevažnim i zapostavljala ga do te mjere da nikada nije postalo sastavni dio moje svijesti.

“Po svoj prilici, nas smo dvoje stigli posljednji”, rekao mi je Maks dok je parkirao automobil ispred groblja u Crkvicama. “Vjerojatno samo nas čekaju.”

Maks je zalupio vrata automobila i požurio prema grobljanskoj kapiji. Ja sam, naprotiv, snobivajući se izišla iz automobila, lagano pritvorila vrata i ostala stajati na mjestu gdje sam se zatekla. Srce mi je lupalo kao pomamno, a strah je u meni zakočio svaki drugi pokret. Zamišljajući svoju posjetu Vladimirovom grobu, redovito sam isključivala mogućnost da mi netko pravi društvo, a sada me je tamo očekivalo mnoštvo, i to uglavnom meni potpuno nepoznatih ljudi.

Maks je zastao pored ulaza u groblje i okrenuo se.

“Treba li ti pomoć?”, upitao me je

Najprije sam pomislila da mogu biti sretna zbog toga što me u tom trenutku ne gleda nitko osim Maksa. Nisam željela da netko pomisli kako se prenemajem, a nisam bila niti voljna objašnjavati šta osjećam i zbog čega. Ni samoj sebi nisam mogla do kraja objasniti zašto sam čekala više od deset mjeseci da bih se cijela otvorila saznanju da je Vladimir doista mrtav. Sve do tada sam tu činjenicu prihvatila samo kao neprovjerenu vijest, koja se može pokazati i netočnom ili samo djelimično točnom.

Dok sam gledala Maksa, koji je čekao mene ili moj odgovor na pitanje da li mi je potrebna pomoć, konačno sam shvatila da ima svakojakih ali ne i polovičnih istina. Bar kada je o smrti riječ. Pomislila sam da ne bi vrijedilo kada bih pokušala objasniti svoje postupke. Mogla sam učiniti samo dvoje: krenuti naprijed ili pobjeći.

Uz krajnji napor volje odlučila sam se za prvo rješenje. Pridružila sam se Maksu i zajedno sa njim uputila se prema grupi ljudi koji su okružili jedan od grobova na ateističkoj parceli i koji su se, svi do jednog, okrenuli prema nama i bez riječi čekali da im pridemo.

Tišinu nije poremetio ni dječčić od četiri ili pet godina, koji se odvojio od grupe i potrčao prema Maksu. Maks se u hodu sagnuo, uzeo dječaka u naručje i produžio koračati. Gledajući ga, nikako nisam mogla objasniti zašto je taj prizor dodatno snizio moje raspoloženje.

“Dobro je da se ne moram ni sa kim pozdravljati”, pomislila sam kada smo ja i Maks prišli grupi i zaustavili se, jer je bilo očigledno da je već sve spremno za početak ceremonije.

Maks je, ne ispuštajući dječaka iz naručja, kimnuo glavom okupljenima oko groba. Nakon toga je svećenik pogledao Josipa i, dobivši od njega jedva vidljiv znak suglasnosti, okrenuo se prema grobnici prekrivenoj crvenom tkaninom.

“Gospod nikada ne zaboravlja opomenuti grijешnike i ohrabriti one koji su se uputili njegovom stazom”, kazao je svećenik jasnim glasom. “Griješnicima će na njihovom vlastitom primjeru pokazati šta ih čeka ako nastave lutati stranputicama, dok će onima koji su se, često i ne znajući za to, uputili k njemu poslati u susret svjetlost. I to takvu svjetlost koja će još nespremljene uplašiti, ali ne i odvratiti od cilja prema kojem su krenuli, a one Gospoda željne uvjeriti da njihove žrtve nisu bile uzaludne.”

Bila sam zbunjena i kao kroz maglu gledala sam ljude pored sebe i slušala svećenikov glas. Tek kada je ovaj načinio prvu stanku u svom govoru, upitala sam se otkuda se on našao pored Vladimirovog groba. Nisam se mogla sjetiti niti jednog slučaja da su svećenici zalazili u naše naselje niti da je netko od barakaša odlazio u neku bogomolju. Svi smo mi bili isuviše zaokupljeni svojom svakodnevnicom da bi nam ostajalo vremena i želje da razbijamo glave problemima vječnosti. A, osim toga, bili smo uglavnom zadovoljni i sobom, i drugim ljudima, i rješenjima koja nam je nudio život.

Svećenik je nastavio govoriti o svjetlosti, upotrebljavajući, češće od drugih, riječ “prosvjetljenje”. Slušala sam ga onoliko pažljivo koliko mi je to uzbuđenje dozvoljavalo, ali nisam bila sigurna da ga razumijem. Zbog nečeg što sam vidjela na licima ostalih sudionika ceremonije, pretpostavljala sam da sam jedina kojoj nije jasno šta svećenik želi reći.

Trgnula sam se kada sam iza svojih leđa čula Fantomov glas. Do tada nisam bila zapazila njegovo prisutvo.

“Dođi bliže”, šapnuo mi je Fantom. “Ti si mu i za života bila bliža od svih nas.”

Pokušala sam se odbraniti.

“Kasnije”, kazala sam, pripravna da se nogama ukopam u tlo na kojem sam stajala. Nisam se osjećala dobro u okruženju svih tih ljudi, koje nisam poznavala, a koji su vjerojatno nešto znali o meni.

“Maks i Josip bi željeli da ti otkriješ spomenik”, šapnuo mi je Fantom.

Nakon toga zbunila sam se još više.

“Zašto ja?”, upitala sam. “Ja sam ovdje samo gost.”

Fantom je primakao glavu tik uz moje uho.

“Varaš se”, šapnuo je. “Nikada nisi uspjela sasvim pobjeći od nas. Značila si nam isuviše mnogo da bismo te mogli

olako ispustiti, a i mi smo tebi značili toliko da nas nisi mogla zaboraviti."

Nisam znala šta bih na to kazala Fantomu, ali nisam više bila niti spremna pružati mu otpor. Dopustila sam mu da me uzme za ruku i povede.

"Samo povuci kada ti damo znak", kazao mi je Fantom i u moju šaku ubacio jedan od uglova tkanine koja je prekrivala grobnicu.

"Zašto je crvena?", upitala sam šapućući. Ništa mi drugo nije palo na pamet dok sam zurila u tkaninu.

"Zar si zaboravila? Crveno je bila boja naše mladosti."

Nisam se mogla sjetiti ničeg crvenog u naselju baraka u Ulici žrtava fašizma. Izuzev šipaka i šipkovog vina.

"Hajde, Grkinjo", doviknuo mi je Maks sa druge strane grobnice. "Povuci."

Na trenutak sam se još više zbunila. Učinilo mi se da je netko viknuo "Hajde, Grkinjo, zapjevaj". Potom sam, jače nego što sam željela, povukla ruku i tkanina je glatko kliznula, otkrivši grobnicu od ružičastog mramora.

"Zašto...?"

Pitanje sam uputila Fantomu, ali ga nisam formulirala dovoljno jasno ni za samu sebe pa je ostalo visiti u zraku. Fantom je ipak shvatio šta sam željela pitati.

"Ako želiš znati zašto je grobnica namijenjena dvojici skromnih ljudi tako raskošna, ne mogu ti dati zadovoljavajući odgovor", odgovorio mi je. "Kada su se Maks i Josip o tome dogovarali, niti su mene šta pitali niti su našli za potrebno da me o svom dogovoru obavijeste. Vjerojatno s pravom. Ja i Vladimir nismo bili prijatelji, a sa njihovim ocem jedva sam se poznavao."

Po pogledu koji je Maks dobacio Fantomu zaključila sam da je čuo sve ili bar ono bitno od onog što mi je Fantom rekao. Maks, ipak, nije našao za potrebno da se umiješa u razgovor i da dâ svoj odgovor na moje pitanje. Fantom je, međutim, nastavio govoriti kao da mu nije ni najmanje stalo do toga da li će ga netko čuti.

"Pokušao sam se i nezvan umiješati, ali je moj prijedlog glatko odbijen. Što, naravno, nije ništa neobično."

Na to nisam ništa rekla. Nisam se namjeravala upletati u moguće sporove. Gledala sam u slova na nadgrobnoj ploči, koja su oblikovala Vladimirovo ime i ime njegovog oca.

“Predlagao sam da na ovoj ploči uklešemo bar dva stiha „Elenine pjesme“. Vjerovao sam da bi oni o Vladimiru govorili mnogo više od ovog mramora.”

“Koje stihove?”, upitala sam, ne okrećući glavu.

“Ona dva koja nisam napisao ja.”

Namjeravala sam zamoliti Fantoma da mi citira pomenute stihove, ali su me u tome spriječila dva poznata lica.

“Sjećaš li me se?”, upitao me je Josip.

Nisam osjećala potrebu da na Josipovo pitanje izravno odgovorim.

“Sada imaš petnaestak godina više nego što je imala gospođa Jasmina u vrijeme kada sam ja živjela ovdje”, kazala sam Josipu. “Možda mi se tako samo čini, ali sada me još i više podsjećáš na nju.”

Pomislila sam da uopće nije bilo moguće da zaboravim gospođu Jasminu. Tek što sam je prvi put ugledala, bila sam sasvim sigurna da bih, kada bi mi bilo ponuđeno da biram, odabrala da izgledam upravo kao ona. U svim pojedinostima i sa svim onim što je gospođa Jasmina nosila u sebi.

U njezinom obličju, koje je moj pogled privlačilo kao što magnet privlači željeznu strugotinu, krilo se nešto čemu se nisam mogla oduprijeti ni snagom volje niti razumom. Sigurna sam bila samo u to da to nije ljubav, jer tu ženu nisam željela posjedovati niti sam pak žudjela za njezinom blizinom. Željela sam se samo poistovjetiti sa njom.

Na žalost, gospođa Jasmina je moju želju pogrešno tumačila. Vjerojatno kao ljubav, i to kao ljubav koju ona ni u kojem slučaju ne može prihvatiti, jer je nudi isuviše mlada, neugledna i neobrazovana djevojka.

Takvo pogrešno tumačenje je u gospođi Jasmini izazivalo negodovanje, a ovo se s vremenom pretvorilo u nesavladivu antipatiju prema meni. Na kraju je došlo do toga da joj je smetala i sama moja nazočnost, a vjerojatno i sve ono što je imalo bilo kakve veze sa mnom.

Ipak nisam bila ni iznenađena niti razočarana zbog takvog razvoja događaja. Moja osjećanja prema gospođi Jasmini nisu se ni u čemu promijenila niti su umanjivala privlačnost koja je zračila iz Vladimirove, Josipove i Maksove majke. Naprotiv, proširila su se i obogatila. Prije svega na njezine sinove, potom na njezin stan, a zatim i na sve ono što je ona govorila i činila.

Premda joj je najmanje nalikovao, Vladimir je, zbog svog uzrasta i nekih drugih svojih osobina, bio najpogodniji da u mojim očima zamijeni majku i da mi posluži kao neka vrsta mosta, preko kojeg mi je dotjecao blagotvoran utjecaj te lijepe žene.

Nisam mogla izbjeći ni Vladimirovo pogrešno tumačenje moje blagonaklonosti prema njemu niti njegovu pogrešnu reakciju. Iako sam ga često opominjala i pokušavala obeshrabriti, zaljubio se u mene, možda već prvog dana, i tu nije moglo biti nikakve pomoći. Nije pomoglo ni moje, samo djelimično točno, upozorenje da me u Americi očekuje vjerenik niti glasno i jasno izgovoreno priznanje da sam ja samo neuka došljakinja iz dalekog grčkog sela, koja nema nikakvih ambicija da mijenja sebe i svoj život."

Na moje veliko iznenađenje i beskrajno čuđenje, koje se s vremenom nije smanjivalo, Vladimir je povjerovao da sam upravo ja prava djevojka za njega. Tog se uvjerenja držao tako čvrsto da ga čak ni Jelenino savršeno tijelo nije moglo otrgnuti i uputiti u nekom drugom smjeru. Uzdrimalo ga jeste, i to temeljito, ali ipak ne dovoljno da bilo šta promijeni u njegovim osjećanjima prema meni. Požuda koju je osjećao prema Jeleninom tijelu nije bila jača od njegove ljubavi prema meni ili od njegove vjere u tu ljubav."

"Kako ti se sviđa današnja Zenica?", upitao me je Josip.

Neko sam vrijeme razmišljala o tome šta bih mu odgovorila, a Josip je moju šutnju poistovjetio sa namjerom da izbjegnem razgovor o vremenu, kako ne bih bila primorana spominjati pogubne tragove koje je ono ostavilo na svima nama.

"Sve se toliko promijenilo da od ondašnje Zenice nije ostalo ništa", dodao je.

Suglasila sam se kimajući glavom, a u isto vrijeme gledala sam u lice njegove žene Ljubice, uzalud tražeći u njegovim naborima ostatke one nekadašnje male gimnazijalke.

Naš tek započeti razgovor prekinuo je Maks. Pozvao je sve prisutne na ručak u hotel.

"Ti ćeš poći sa mnom", kazao je potom meni i poveo me prema jednoj još mladoj ženi, koja je držala za ruku malenu djevojčicu.

Ženino obličje podsjećalo me je na nekog. Nisam upitala na koga niti sam previše razbijala glavu tim pitanjem. Osjećala sam da sada više ništa nije onoliko vrijedno koliko je bilo do mog

povratka u Bosnu. Nejasno sam slutila da je cjelokupna prošlost, ne samo moja, na gubitku i da prijeti realna opasnost da se taj gubitak proširi i na sadašnje i na buduće vrijeme.

Mlada žena je samo kratko pogledala u mene, a zatim je bez riječi otvorila zadnja vrata automobila. Izgledala je kao netko tko se opravdano osjeća povrijeđenim.

“Nisam te stigao upitati za Damaskina”, kazao mi je Maks, otvarajući za mene prednja desna vrata. “Da li je i u Americi bio kamiondžija?”

Rekla sam “Naravno, što je drugo mogao biti” i odmah potom ušla u automobil, nadajući se da neću morati nastaviti razgovor o Damaskinu. Nisam željela govoriti o njegovoj bolesti. Međutim, Maks nije mogao znati za moje želje.

“Ne mogu ti reći koliko sam mu svojevremeno zavidio”, kazao je kada se smjestio na vozačevo sjedalo. “Prije svega zbog toga što je vozio kamion, a zatim i zato što je putovao predjelima o kojima sam ja mogao samo sanjati.”

Kazala sam da u mašti sve izgleda mnogo ljepše.

“Stvarnost je redovito prozaičnija nego što želimo vjerovati.”

“Govorim o svojoj mladosti, kada mi se i sâm kamion činio čudesnim bićem”, kazao je Maks i pokrenuo automobil. “Sada, međutim, koristim svaku priliku da upravljač prepustim nekom drugom.”

Rekla sam da ja ne mogu znati šta je Damaskin osjećao dok je sve te godine vozio svoj kamion uzduž i poprijeko Amerike.

“Znam jedino to da nikada nije ni pokušao raditi neki drugi posao.”

Maks je zaustavio automobil na prvom križanju ulica.

“Da li bi željela vidjeti zgradu u kojoj smo stanovali nakon što su naše barake izgorjele?”, upitao je.

Nisam bila sigurna da želim bilo šta. U meni su još bili svježiji dojmovi sa jutrošnje šetnje pored Kočeve.

“Hoću li vidjeti nešto lijepo?”

Maks se nasmijao.

“Ako je nisi sačuvala u svojim uspomenama, onu nekadašnju ljepotu ćeš ovdje sada teško pronaći”, rekao je i ponovno pokrenuo automobil.

Do hotela je vozio bez zaustavljanja i bez novih pitanja. Bila sam mu zahvalna za tišinu, koju sam željela iskoristiti za

to da u sebi zavedem neki red. Nalazila sam tamo nešto slično panici i bila sam uvjereni da sav taj nered proizilazi iz osjećanja uzaludnosti, a da to osjećanje nije bez čvrstih temelja u stvarnosti koja me je okruživala.

POGLAVLJE 8

Otkrivanje spomenika je, na Maksovo veliko iznenađenje, proteklo bez nekih većih problema. Ukoliko se zanemare primjedbe koje je Fantom uputio Eleni, a koje su u nedobronamjernim ušima mogle zvučati kao smišljene provokacije. Maks nije imao ni želje niti vremena baviti se njima.

Bio je zaokupljen drugim, važnijim stvarima, prije svega neočekivanom pojavom svećenika i njegovim još neočekivanijim nastupom, zatim upornom Danijelinom šutnjom i vidljivim Eleninim neraspoloženjem. Ni u snu se nije mogao nadati da će među pozvanima ugledati svećenika, a još manje da će upravo on održati takav nesvakidašnji govor.

“Na sreću, ono što je kazao ne bi se moglo nazvati propovijedi, premda, naravno, nije mogao izbjeći a da ne govori i u Božije ime.”

Maks je priznao da zapravo i nema što zamjeriti svećenikovim riječima, ali se, dok ih je slušao, plašio da mu je onaj koji ga je pozvao, a pretpostavljao je da bi to najprije mogao biti Josip, a tek potom maćeha, stavio u zadatak još i to da otkrije spomenik. Zbog toga je, ne savjetujući se sa Josipom, odlučio da to učini Elena.

Jasno mu je bilo da će tim činom Elenu, ni krivu ni dužnu, dovesti u nepriliku, ali se u tom trenutku nije mogao dosjetiti nekog boljeg rješenja. Začudo, Josip je to primio kao da su se prethodno o svemu dogovorili, a ni ostali se ničemu nisu začudili. Nisu reagirali ni na crvenu zvijezdu na očevoj polovini nadgrobne ploče, koju je Maks dao ugraditi usprkos Josipovom naglašenom protivljenju.

Imaćeha je prešutno prešla preko činjenice da je bez njezine suglasnosti uklonio drveni križ, kojeg je ona dala postaviti u vrijeme očevog pokopa.

“Morala je znati da bi se otac izričito protivio tom znamenju na svom grobu”, pomislio je. “Opravdanje nije mogla naći ni u toj priči o prosvjetljenju, koju je i svećenik obilato iskoristio i stavio u samo središte svog govora, jer u njoj nije bilo nikakvih slika niti

bilo kakvih riječi koje bi upućivale na neke religijske simbole. U njoj su postojali samo svjetlost i strah.”

Umjesto očekivanom prepirkom ili bar nategnutom šutnjom, svečanost otkrivanja spomenika Vladimiru i ocu završena je, kako se Maksu činilo, općom suglasnošću. Ako se izuzme Fantomova opaska da ne može shvatiti čemu tako skupocjen spomenik ljudima koji su za života bili poznati po svojoj skromnosti u materijalnom pogledu.

Jedino pitanje postavila je Elena. Nakon što su se šuteći dovezli do hotela, upitala je Maksa zašto je Vladimirov grob obilježio križem.

“Da li je Vladimir u međuvremenu postao vjernik? Križ na njegovom grobu i svećenik pored groba navode me na zaključak da jeste.”

Da bi dobio na vremenu, Maks je upitao Elenu da li je ona vjernik. Kimnula je glavom.

“Šta mi je preostalo nakon svih onih smrti u mojoj obitelji nego da povjerujem da postoji neki opći plan koji nas sve nadilazi i u kojem smo ja i meni najbliži samo djelići jedne nedohvatljive cjeline”, kazala je potom. “Bez te vjere ne bih opstala. Ne bih mogla preživjeti jedno tako uporno pustošenje mog života, u kojem se gotovo iz dana u dan osipala ona nekad moćna obiteljska tvrđava, zbog koje sam Vladimiru govorila da bih učinila glupost ako bih je zamijenila za neku nesigurnu ljubav. Kazala sam mu da ću zavoljeti tek onog muškarca koji mi uspije nadoknaditi cijelu obitelj.”

Danijela je već bila izišla iz automobila i povelala djecu sa sobom, a Maks i Elena su i dalje sjedili na svojim sjedištima i zurili kroz staklo vjetrobrana.

“Jadni Vladimir”, nastavila je Elena, a Maks je u njezinom glasu pored žaljenja zapazio i ogorčenje. “Šta je mogao misliti o meni? Da sam umišljena, bezosjećajna, ili da nemam nikakve realne predstave o životu i ljubavi?”

Maks je upitao u čemu je, zapravo, bio problem.

“Vjerojatno u tome što mi je nedostajala vjera. Plašila sam se života i činilo mi se da moram neprekidno biti okružena dobronamjernim ljudima da bih preživjela.”

“Može li se reći da nisi bila sigurna da te Vladimir može zaštititi?”, upitao je.

“Točnije bi bilo kazati da nisam vjerovala da je Vladimir

sposoban boriti se za mene, jer ni za sebe nije mogao učiniti više od onog što su mu drugi dopuštali. Gospođa Jasmina, Josip i ti bili ste dio njega samog i uzalud bi bilo uvjeravati ga da ima pravo i na vlastiti život. Vjerojatno ne bi mogao shvatiti da može preživjeti i bez vas, kao što ni ja nisam mogla vjerovati da bih se osjećala sigurnom izvan svoje obitelji.”

To što je Elena kazala u mnogo čemu se poklapalo sa onim što je Maks mislio o svom najstarijem bratu. Izuzev u jednom važnom detalju. Za razliku od Elene, on je bio siguran da je ona u Vladimirovim očima i u njegovom srcu zauzimala jednako mjesto kao i članovi njegove obitelji.

“Ne mogu joj o tome ništa reći”, pomislio je, “jer je već priznala da problem nije bio u Vladimiru nego u njoj. Nije imala dovoljno vjere.”

“Mi govorimo o vjeri”, kazao je i potom se sjetio da je o vjeri, u stvari, govorila samo Elena. “A ljubav? Nije je bilo ili misliš da ona i nije presudna za vezu između dvoje ljudi?”

Elena je neko vrijeme razmišljala.

“Ako me pitaš da li sam Vladimira voljela toliko da sam mogla zanemariti sve one probleme koji su pratili našu vezu, mogu ti bez razmišljanja odgovoriti potvrdno.”

Nije, međutim, imala nimalo volje objašnjavati šta zapravo osjeća. Čak ni toliko da kaže kako ljubav, i da je bila mnogo snažnija, u suštini ne bi ništa izmijenila.

“Nisam došla ovamo da bih istraživala šta se nekad davno događalo i zašto”, kazala je umjesto objašnjenja. “Sâm si mi još nedavno rekao da je opasno čak i sjećati se, a odmah potom saznala sam da je još opasnije vraćati se.”

Nije bila sigurna tko je bio taj od koga je čula drugu polovinu prethodne konstatacije. Pomislila je na Fantoma, ali nije spomenula njegovo ime. Osjećala je da on i Maks nisu onako savršeni prijatelji, kako se to činilo onima koji su joj o njima dvojici pričali. Ili to nisu više.

Išli su iz automobila prije nego što su na bilo koji način zaokružili započeti razgovor, a potom su se pridružili ostalim uzvancima, koji su ih čekali ispred hotelskog ulaza.

POGLAVLJE 9

Iznenadila sam se kada sam među gostima na ručku ugledala i svećenika, ali me je upravo to nagnalo da pođem ravno prema njemu. Osjećala sam da bi on mogao dati odgovore na neka moja pitanja.

“Ako ih budem uspjela formulirati”, pomislila sam.

Najprije sam mu kazala da mi se svidjelo ono što je govorio na groblju. Posebno onaj dio o svjetlosti koja u isto vrijeme može biti i opomena i nagrada.

“Nisam, međutim, sasvim sigurna”, dodala sam “da li je u vašem govoru svjetlost nagovještaj kazne ocu nevjerniku ili najava nagrade sinu vjerniku.”

Svećenik nije odmah shvatio šta sam željela reći. Morala sam mu dati dodatno objašnjenje.

“Pretpostavljam da ste pristali govoriti na njihovom grobu zbog toga jer je bar jedan od njih dvojice bio vjernik. Sigurna sam da za dvojicu nevjernika to ne biste učinili.”

Svećenik je najprije pogledao u Maksa, koji je u tom trenutku pozivao uzvanice da ga slijede, a onda je meni dao znak da krenemo zajedno.

“Možda ću se pokajati što sam pristao sudjelovati u toj svečanosti”, kazao mi je dok smo se uspinjali prema hotelskom restoranu. “Pretpostavljam da će mi zbog toga mnogi zamjeriti, jer ni jedan od te dvojice ljudi nije pripadao crkvi. Međutim, naprosto nisam mogao odoljeti izazovu koji je pred mene postavila ta priča o prosvjetljenju koje je doživio jedan od njih, i to onaj koji je cijeli svoj dugi život proveo u čvrstom uvjerenju da je ovaj materijalni svijet sve što postoji i da čovjek ne može učiniti nikakav grijeh ako djeluje sa željom da ga učini boljim.”

“Govorite o Vladimirovom ocu?”, upitala sam, iznenađena onim što sam čula. “Doživio je nešto nesvakidašnje?”

Svećenik je kimnuo glavom.

“Nisam tu priču primio olako”, kazao je. “Provjerio sam je koliko je to bilo moguće. Razgovarao sam sa Josipom i Maksom, koji su o pomenutom događaju samo slušali od svog pokojnog

brata, ali i sa njihovom maćehom, koja je tu priču čula izravno od muža, i to odmah nakon što se vratio u ovaj svijet, a imala je priliku slušati je i u nekoliko navrata kasnije.”

Nisam imala ni najmanju želju čuti tu priču o prosvjetljenju. U stvari, nisam željela čuti ništa. Prije nego što smo se u restoranu smjestili za zajednički stol potpuno sam izgubila volju za razgovorom. Pomislila sam kako bi bilo lijepo da sam ostala u Silverstonu i nastavila obavljati svoje svakodnevne poslove u restoranu i u kući.

Svećenik je nastavio govoriti, a umjesto mene pitanja mu je postavljao Fantom. Njihov razgovor sam u početku slušala samo napola, jer je moja pažnja u tim trenucima bila zabavljena rađanjem želje za pićem. Bilo je to prvi put da sam je pronašla u sebi i utoliko sam se više iznenadila jer sam cijelo to jutro očekivala da me zaskoče pogubne posljedice pijančevanja od prethodne noći.

Novorođena želja je bila tako jaka da sam razmišljala čak i o tome da pozovem konobara i naručim piće samo za sebe. Ipak sam se suzdržala, jer sam se plašila da će prisutni pogrešno protumačiti moj potez.

“Oni ne mogu znati da se moja žudnja za alkoholom nikada ranije nije niti nagovijestila”, pomislila sam.

“Slažem se sa vama da je riječ o stvarnom događaju”, kazao je Fantom svećeniku.

Nakon toga je dodao da je dobro zapamtio ono što je Vladimir pričao o njemu dva dana prije nego što je i sam umro.

“U njegovoj priči nisam našao ni najmanju pukotinu niti bilo kakav drugi razlog za sumnju. Osim toga vjerovao sam da Vladimirov otac nikada ne bi govorio o činjenicama koje ga nisu čvrsto uvjerile u svoje postojanje. Da je bio čovjek sklon maštanju a ne notorni materijalist, ne bih mu vjerovao. On je, međutim, pripadao onim ljudima koji moraju gurnuti ruku u vatru kako bi se uvjerali da se na njoj mogu ogrijati. Zbog toga mogu biti siguran da je taj čovjek imao susret sa velikom svjetlošću i vjerujem da je bio veoma blizu smrti. Ipak, ne vidim nikakvog razloga da govorimo o prosvjetljenju. Vladimirov otac nije rekao ništa o nekom novom iskustvu ili o nekoj novoj spoznaji. Govorio je samo o strahu i o želji da se odupre mogućem nagovještaju kraja i da se vrati natrag u ovaj svijet.”

Svećenik je lagano kimao glavom i bilo je jasno da neće ništa poricati, ali i da neće odustati od svog uvjerenja.

“Upravo me je to - ta čista svjetlost i taj izdvojeni strah - navelo da govorim o prosvjetljenju, koje je tek kasnije širom otvorilo vrata novim spoznajama”, kazao je i odmah nastavio. “Da je taj čovjek rekao bilo šta drugo, da je, na primjer, kazao da je vidio Boga ili da je samo čuo njegov glas, ja sada ne bih tvrdio da je doživio prosvjetljenje. Upravo me je njegov strah od svjetlosti pogurao prema zaključku da se doista našao na putu one konačne spoznaje.”

Činilo se da Fantom nema šta prigovoriti svećenikovim zaključcima. Možda je mogao čak i priznati da su oni za jedan korak ispred njegovih promišljanja.

Zapazila sam da je svećenik rekao da ga je upravo strah naveo na zaključak da je priča Vladimirovog oca istinita, ali da ne može objasniti zašto je pošao tim a ne nekim drugim putem. Zbog toga mi se učinilo da svećenik o strahu Vladimirovog oca i o strahu uopće zna nešto više. Upitala sam ga da li su noje slutnje točne.

“Šta možemo reći o strahu? Da li je on vrlina ili mana? Da li nas gura na stranputice ili nas, naprotiv, čuva od mogućnosti da se survamo u neku provaliju pored puta?”

Svećenik nije oklijevao sa odgovorom.

“Strah je, bez sumnje, pouzdan vodič, premda ga najčešće izbjegavamo javno priznati za saveznika. Više nam odgovara da se u društvu kitimo hrabrošću. Vjerojatno stoga što hrabrost povezujemo sa snagom, a strah sa slabošću.”

“Zar snaga i hrabrost, odnosno strah i slabost nisu odgovarajući parovi?”, upitala sam, uvjeren da snaga i strah nikada ne mogu ići zajedno, iako se može dogoditi da se slabost i hrabrost ponekad, i nakratko, udruže.

“Ja bih to objasnio na drugi način”, odgovorio mi je svećenik. “Strah je korisniji od hrabrosti, prije svega zato jer otvara vrata, najprije vjeri, a potom i spoznaji. Hrabrost ne otvara ništa, osim što omogućuje tijelu da se brže kreće.”

“Da li se vi plašite?”, upitao je Fantom svećenika.

Ovaj ga je upitno pogledao i, nakon što je nekoliko trenutaka razmišljao, odgovorio je potvrdno.

“Naravno. Plašim se.”

“Naravno”, kazao je Fantom. “Imate i više nego dovoljno razloga da se plašite. Uvijek kada pomislim na to šta pokušavate činiti, obuzme me strava i pitam se da li ste bar svjesni iznad kakvog se ambisa krećete.”

Svećenik je izgledao iznenađen.

“Nije mi jasno šta želite reći.”

Ni ja nisam mogla naslutiti šta je Fantom namjeravao kazati, ali sam osjećala da me Fantomova pitanja i svećenikovi odgovori izvlače iz ravnodušnosti.

“Pokušavate se ispriječiti između Boga i ljudi i preuzeti božanske ovlasti”, nastavio je Fantom. “Zar ne shvatate da time unižavate onog u čije ime govorite i djelujete i kojeg pokušavate zastupati među ljudima? Vjerujem da bi vam Bog oprostio kada biste se zadržali samo na tumačenjima, makar ona bila i pogrešna, ali teško da će vam progledati kroz prste činjenicu da ste prisvojili ključeve raja i da nikako ne prestajete trgovati oprostima.”

Svećenik je zaustio da nešto kaže, ali ga je preduhutrio Maks. Pružio je ruku preko stola u Fantomovom smjeru i presjekao moguću raspravu.

“Ovo nije prigoda za takve razgovore”, kazao je gotovo ljutito.

Fantom se okrenuo prema meni.

“Nekada mu nije smetalo bilo šta da sam rekao ili učinio”, kazao mi je. “Sada mu, čini mi se, smeta i sâm moje prisustvo.”

Nakon toga je ustao od stola i uputio se prema izlazu iz restorana. Pratila sam ga pogledom dok nije stupio u predvorje i počeo se spuštati niz stepenice. Potom sam ustala i krenula za njim. Nije mi bilo sasvim jasno zbog čega sam to učinila. Samo sam osjećala da je Fantom usamljen, usamljeniji od mene, i da mu je potreban bar netko kome će moći uputiti sve one riječi koje su se s vremenom same od sebe nakupile u njemu.

Fantom je izišao iz hotela, prešao ulicu i uputio se uz obalni drvored. Išao je polako i sustigla sam ga već nakon stotinjak metara.

“Nisi završio ono što si namjeravao reći, a mene silno interesira šta je to što zamjeraš svećenicima i zbog čega te obuzima strava kada pomisliš na ono što oni čine”, kazala sam nakon što sam svoj korak uskladila sa Fantomovim.

“Dobro je što nisam”, odvratio je Fantom. “Zahvalan sam Maksu što me je prekinuo i tako spriječio da kažem sve ono što sam kanio reći. Spriječio me je da uvrijedim vjerojatno nevinog čovjeka, a osim toga omogućio mi je da razmislim i da ponovno dođem do zaključka da nitko od nas nema pravo bacati se kamenjem na druge ljude.”

“Zar smo svi grijješnici?”, upitala sam.

“Ako nismo, u jednom smo svi isti. Izjašnjavamo se za nebo, a uporno se držimo zemlje. Žudimo za vječnošću, ali je sav naš napor usmjeren ka tjelesnim užicima.”

Još nisam shvatala šta Fantom želi reći.

“Ne mislim da je to grijeh”, kazala sam, a Fantom se kratko nasmijao.

“Upravo sam ti rekao da se radujem što sam izbjegao zamku da osudim drugog čovjeka, a ti me ponovno usmjeravaš prema njoj. Zbog toga ne bih govorio o grijehu.”

Nakon toga smo neko vrijeme koračali naporedo, ne govoreći ništa.

“Moram priznati da te ne razumijem”, kazala sam najzad.

“Misliš li da ja razumijem samog sebe?”, upitao je Fantom i uputio se prema klupi.

Pošla sam za njim, sjela pored njega i trenutak kasnije ustanovila da se nalazimo upravo na mjestu sa kojeg sam prvi put zagazila u rijeku Bosnu. Dva dana prije nego što ću krenuti u Ameriku. Od rođake sam posudila kupaći kostim i pred gimnazijom sačekala Vladimira. Gušila sam se od straha već i na samu pomisao da ću ugaziti u rijeku, ali ni jednog trenutka nisam odustala od namjere da Vladimiru priredim radost.

“Vjerojatno posljednju.”

Po mom izgledu Fantom je naslutio da sam se vratila uspomenama.

“I sâm sam, i ne htijući to, vjerojatno zbog mjesta na kojem se nalazimo, neosjetno preskočio ponor od blizu četrdeset godina”, kazao je. “Sjetio sam se ustreptalosti koju je nekad u meni budio pogled na lijepu djevojku, sunčano jutro ili draga pjesma, a sjetio sam se i pustoši, koju sve više osjećam u sebi i svuda oko sebe.”

Pustila sam ga da govori, jer mi je bilo jasno da se želi nekomе spovjediti.

“Ipak je i ova pustoš neusporedivo bogatija od one koja će doći”, dodao je i upitao da li i ja osjećam isto što i on. Da vrijeme prolazi sve brže, a da nade u budućnost svakim danom postaju sve neodređenije i praznije. “Nekada sam znao točno šta želim, a sada znam samo to da se i želje u meni neprekidno umanjuju, kao što se umanjuju i realne mogućnosti za njihovo ostvarenje.”

Pomislila sam na to kako nisam zaboravila ništa od onog što mi se dogodilo u posljednja dva dana prije odlaska u Ameriku.

“Mogla bih i otvorenim očima i žmureći ponovno doživjeti svaki njihov trenutak.”

Odlučila sam zatvoriti oči i ponovno svući haljinu i ugledati, pomiješane u Vladimirovim očima, iznenađenje i radost što me vidi u kupaćem kostimu.

Potom sam jednom nogom zagazila u rijeku i desnu ruku pružila prema Vladimiru, kao da nudim da ja vodim njega. Vladimir je požurio svući odjeću i skočiti ispred mene, da bi mi svojim tijelom prokrčio put kroz riječnu maticu.

“Čudno”, pomislila sam, osjećajući kako mi valovi zapljuskuju noge do iznad koljena. “Ne plašim se ničega.”

Krenuli smo polako, suprotstavljajući se riječnoj struji i tražeći siguran oslonac između kliskog kamenja.

“Prestala sam se plašiti pa ipak nisam učinila ništa da ostanem.”

Željela sam nastaviti dalje, ali me je zaustavio Fantomov glas.

“O čemu razmišljaš, Grkinjo?”, upitao je. “Vjeruješ li i ti da je opasno sjećati se?”

Nisam mu odgovorila odmah. Nisam znala potpun odgovor na njegovo drugo pitanje.

“Nikada se nisam prestala sjećati. I nikada se nisam prestala vraćati. Tek što je vlak krenuo sa zeničke željezničke stanice počela sam zamišljati kako bi mogao izgledati moj povratak.”

“Zašto se nikada nikome nisi javila nakon što si otišla?”

Odgovor na ovo pitanje nisam morala smišljati. Odavno sam ga pronašla i uvijek sam ga imala pri ruci, prije svega zbog toga da bih zadovoljila samu sebe.

“Upravo zato da bih mogla vjerovati da ću se jednog dana doista vratiti.”

Nakon toga smo, šuteći, promatrali protjecanje vode u rijeci. Potom sam ja, zajedno sa Vladimirom, nastavila koračati riječnim dnom prema suprotnoj obali, a Fantom je nastavio zuriti negdje u daljinu.

Nisam bila sigurna koliko je vremena proteklo do trenutka kada me je trgnuo Fantomov glas.

“Svaki put kada prođem duž ove obale, sjetim se jednogavnog događaja koji se zbio u kućici koja se nalazila nedaleko odavde, blizu nekadašnjeg drvenog mosta. Bezbroj puta sam

poželio nekome ispričati tu priču, kako bih se uvjerio da nije samo plod moje mašte.”

“Znači li to da je to neka nesvakidašnja priča?”, upitala sam, da bih ga podstakla da nastavi govoriti.

“Moglo bi se reći da je to priča o jednom čudu, koje se drugima vjerojatno događa često, ali se meni dogodilo samo jednom. Pa ni sada nisam siguran da li sam za njega zaslužan ja osobno ili je u pitanju bilo nešto drugo.”

Kazala sam da bih rado čula tu priču.

“I povod za taj događaj bio je ravan čudu, jer se meni i Maksu samo jednom u životu moglo dogoditi da nam se ponudi da sviramo na jednoj ciganskoj svadbi.”

POGLAVLJE 10

Maks se toj ponudi smijao kao najboljoj šali, unaprijed riješen da je odbije.

“Zar ne shvataš da nam takva ponuda čini čast”, rekao mu je Fantom.

Maks je nastavio smijati se.

“Ako me uvjeriš u to, sviraću i besplatno”, kazao je kada se uvjerio da se Fantom ne šali.

Fantom je doista bio uvjeren da poziv da sviraju na ciganskoj svadbi mogu poistovjetiti sa priznanjem. Prije svega zbog toga što je dolazio iz jedne zatvorene sredine, koja je imala vlastite zakone i drugačije običaje.

“Neću te ni u što uvjeravati”, kazao je. “Sviraću tamo pa makar i sam.”

Znao je da ga Maks neće ostaviti na cjedilu i da će svirati sa njim bilo gdje i bilo kada. Još su bili daleko od toga da muziku i muziciranje osjećaju samo kao profesionalnu obavezu i kao teret koji se mora nositi da bi se opstalo.

Bilo je kasno jesenje poslijepodne kada su stigli na drveni most, gdje ih je čekao mladoženja Redžo, da bi ih poveo svojoj kući.

“Nisam vjerovao da ćete doći”, kazao im je već sredovječni Ciganin, pripaljujući novu cigaretu na opušku prethodne.

“Još nismo počeli svirati, a i nećemo ako se ne dogovorimo za plaćanje”, odvratio mu je Maks.

Ciganin je bez riječi izvadio novac iz džepa i pružio ga Maksu.

“U redu”, kazao je ovaj nakon što je izbrojio novčanice. “Za ovo ćemo ti svirati do jutra, a za dodatnu svirku moraćemo se naknadno dogovoriti.”

Fantom se nije želio miješati u dogovor. Osjećao je da mu dolazeća noć donosi nesvakidašnje raspoloženje. Duvao je mlak južni vjetar, brzo tjerajući nebom tamne mase oblaka. Činilo mu se da ga naboj elektriciteta odiže od zemlje i gura ka nekim prostorima u kojima sve izgleda drugačije i gdje se lakše živi. Bio

je siguran da će se njegova skraćena četvorožična gitara te noći u svemu pokoravati i njegovim rukama i njegovom raspoloženju. S nestrpljenjem je očekivao da je izvadi iz futrole.

“Dogovorili smo se”, rekao je Redžep. “Ali prije nego što krenemo, zapamtite jedno: nemojte reagirati bilo šta da se dogodi. Samo svirajte. Ako se posvađamo i potučemo, to se vas dvojice ne tiče. Nastavite svirati kao da ste sami. I nemojte ni za što da brinete. Niko vam neće smjeti uputiti ni jednu ružnu riječ. Svojim vam životom jamčim za to.”

Potom su krenuli obalom Bosne između plotova i bašta. Redžo naprijed, Maks iza njega, a Fantom tri koraka pozadi, praćen upornim predosjećanjem da nije pogriješio što je inzistirao da prihvate Redžepov poziv.

Uskoro su se našli u ciganskoj mahali, okruženi uzbuđenim svatovima. Maksa i Fantoma ta gomila nije plašila. Bili su svjesni da ih svi ti ljudi, premda su pripadali jednoj drugoj sredini, poznaju kao muzičare, da ih zbog toga na poseban način uvažavaju i da od njih očekuju da im pruže užitak.

Svakog trenutka su očekivali da ugledaju svog dobrog znanca, starog violinistu Smaju, jedinog zeničkog Ciganina koji se kako-tako bavio muzikom.

“Gdje ti je daidža?”, upitao je Maks Redžepa nakon što se uzaludno osvrtao oko sebe, tražeći pogledom Smaju.

Redžep je najprije odmahnuo rukom. Kao da je želio reći da ne vrijedi trošiti riječi na čovjeka koji je najveći dio svog života utrošio hodajući gradom sa violinom pod rukom, a koji je znao odsvirati tek nešto što se samo uz mnogo dobre volje moglo nazvati muzikom.

“Jebeš daidžu”, dobacio je potom. “Usro se od straha kada sam mu rekao da ćete doći vas dvojica.”

Maks se na to nasmijao, a Fantom je pomislio da će Smajo, nakon što popije dovoljno rakije, prevladati svoj strah i da će ih vjerojatno dobro ugnjaviti pokušavajući se sa svojom violinom ugurati između njegove gitare i Maksove harmonike.

“Sada mi je jasno šta si imao na umu kada si rekao da moramo biti sretni što ćemo svirati ovdje”, kazao je Maks Fantomu nakon što se prestao smijati.

Fantom je požurio otkopčati futrolu svoje gitare.

“Sutra ćeš mi morati priznati da nikada nisi imao bolje slušatelje”, kazao je i počeo svirati i prije nego što je Maks bio spreman da ga prati.

Fantomovo raspoloženje se već za nekoliko trenutaka prenijelo na većinu prisutnih. Čim je počeo svirati, gomila se uskomešala, ruke su poletjele uvis, a noge zatoptale po podnim daskama u kući i na trijemu i po kaldrmisanom dvorištu.

Maks je požurio da se pridruži Fantomu. Osjetio je kako opće uzbuđenje zahvata i njega. Nakon što je uskladio ritam, protčrao je, kao i obično, pogledom kroz mnoštvo. Većina sudionika svadbe je igrala, zaneseno i žustro, i tek je nekoliko starijih uzvanika sjedilo na prostirkama uz zidove.

Njegovu je pažnju odmah privukla jedna djevojka ili mlada žena, koja se leđima oslonila na jedan od stubova trijema i netremice gledala u njegovom pravcu. Nije mogao reći da je lijepa, ali je morao priznati da u njezinoj pojavi nalazi nešto osobito, nešto što možda zaslužuje da se pobliže istraži.

Maks je, s vremenom, bio navikao da ga, dok svira, ljudi promatraju. Zbog toga ga pogled mlade žene nije uznemiravao. Nastavio je svirati i razgledavati po zaigranoj masi.

“Odmah ćemo nastaviti”, kazao mu je Fantom u prvom predahu. “Moramo ih najprije dobro razdrmati.”

Nastavili su svirati i svirali su bez prestanka narednih tridesetak minuta. Svo to vrijeme i Fantom je promatrao ljude oko sebe, ne pomišljajući da bi mogao uspostaviti vezu sa nekima od njih. Odavno se privikao na to da njegovo lice djeluje kao maska koja odvraća sve poglede.

Opazio je da se Maks usredotočio na mladu Ciganku, koja se nije odvajala od potpornog stuba na trijemu i koja nije odvrćala pogled od njih.

Kada su najzad prestali svirati, pojavio se Redžo i poveo ih u manju od dvije sobe. Smjestio ih je za stol i poslužio jelom i pićem.

“Svaka vam čast”, kazao je. “Mladi ste, ali znate svoj posao. Kada sam vas prvi put čuo, rekao sam sâm sebi da ću samo vas pozvati kada se budem ponovo ženio.”

Maks je gledao u Redžepa, a iza njegovih leđa vidio je mladu Ciganku kako se kroz mnoštvo probija ka njihovom stolu. Interesiralo ga je šta će učiniti nakon što im priđe.

“Što ćeš ti ovdje?”, upitao ju je Redžep kada se zaustavila pored njega.

“Ja ću posluživati za ovim stolom”, odgovorila mu je i spustila se na jedinu slobodnu stolicu.

“Zabrinućeš se ti o svojoj glavi ako te onaj tvoj vidi ovdje”, kazao joj je Redžo glasom koji je odavao brigu i strah.

“Ko njega jebe”, uzvratila je Ciganka nemarno, ali je njezino lice i dalje zračilo uzbuđenjem. “Ja ću se pobrinuti za svirače, a on neka radi šta hoće.”

Redžo je obrisao znoj sa čela i uzdahnuo.

“Lude li žene!”, kazao je.

Potom se obratio Maksu i Fantomu.

“Ovo je moja sestra Ramiza. Uvijek je bila na svoju ruku. Možeš je ubiti, ali je nećeš opametiti. Šta da radim sa njom?”

“Pusti je neka sjedi tu sa nama”, kazao je Maks. “Neće nam smetati.”

Redžo je ponovno uzdahnuo.

“Neće smetati vama, ali će smetati njezinom još luđem mužu kada se sjeti da je oženjen ili kada mu neko dojavu da sjedi sa drugim muškarcima.”

“Brini se ti o sebi i o svojoj mladoj ženi”, dobacila mu je Ramiza, ne pomjerajući glavu.

“Ako te neko upita što radiš tu, kaži da sam te ja zadužio da poslužuješ svirače”, rekao je Redžo sestri i udaljio se.

Osmjehujući se, Maks se obratio Ramizi.

“Dakle, ti si naša domaćica.”

Ramiza je energično odmahнула glavom i Maks je tek tada shvatio da je ona cijelo vrijeme promatrala Fantoma.

“Ja sam samo njegova domaćica”, kazala je i ispružila ruku preko stola u Fantomovom pravcu. “Njemu ću učiniti sve što poželi.”

To je bilo nešto što Maks nije mogao ni lako niti brzo svariti, a još manje prihvatiti kao gotovu činjenicu. On je bio taj koga su djevojke gledale i željele. Pogledao je u Ramizu sa čuđenjem i nerazumijevanjem i upitao: “Zašto?”

Na to je Ramiza samo slegnula ramenima i nastavila gledati Fantoma, kao da ne može odvojiti oči od njega.

Fantom joj je samo na trenutak uzvratio pogled, a onda se podigao sa stolice, dohvatio svoju gitaru i uputio se ka trijemu.

“Ova će nam luđakinja donijeti nevolje”, kazao je Maks Fantomu kada mu se nekoliko trenutaka kasnije pridružio na trijemu. “Najbolje će biti da se i ne osvrćeš na nju. Ponašaj se kao da i ne postoji.”

Fantom nije rekao ništa, a po njegovom izgledu nije se

moglo zaključiti šta se u njemu zbiva. Nastavio je svirati, zureći ukočenim pogledom ravno ispred sebe. Maks ga je pratio sa osjetno sniženim raspoloženjem, odlučan da mladu Ciganku izbaci iz glave, ali su se njegove oči i protiv njegove volje upravljale prema mjestu na kojem se nalazila Ramiza. Opet je sjela na ogradu trijema, ovog puta gotovo na dohvat ruke, i nije skidala pogled sa Fantomovog lica.

Gledajući je, Maks je priznao da ga njezina pojava uzbuđuje, ali i da ga muči to što je ovog puta zapostavljen.

“Zašto si se tu ukipjela?”, upitao je Ramizu kada su prestali svirati. “Zašto ne igraš kao i svi ostali?”

Ramiza je samo slegnula ramenima. Kao da nema šta objašnjavati. U tom je trenutku Maks pomislio da se napokon i Fantomu počinje događati nešto nesvakidašnje, nešto o čemu je mogao samo sanjati.

“Možda je ta žena doista luda”, pomislio je odmah potom, “ali je sigurno da će i Fantom poludjeti ako mu se uskoro ne dogodi neko čudo, koje će ga uvjeriti da se na ovom svijetu, osim muzike, za njega može naći i neka druga ljepota.”

Podsjećanje na muziku podstaklo ga je da odmah zasniva. Nagon ga je gurao tamo gdje se osjećao najsigurnijim. Fantom mu se istog trenutka pridružio.

Svirali su cijelu dugu jesensku noć, odmarajući se samo nakratko i tek toliko da se prisjete nove pjesme. Zaboravili su i na jelo i na piće, a i na to da postoji i neki drugi svijet izvan trijema na kojem su se nalazili.

Pokušavali su da zaboravi i na Ramizu, ali im to nije polazilo za rukom. Naprosto su bili primorani svakih nekoliko trenutaka zakretati glave da bi provjerili nalazi li se na istom mjestu. Na kraju su promijenili mjesto, kako bi je mogli promatrati a da se ne pomjeraju. Maks je to činio otvoreno, a Fantom je pokušavao na svom licu zadržati izraz nezainteresiranosti.

Maks je pretpostavljao da iza maske ravnodušnosti u njegovom prijatelju vrije prepun lonac uzbuđenja, ali se ipak nije mogao oteti dojmu da Fantom neće ništa poduzeti. Samo će nastaviti da svira, a kada se noć završi, spakiraće svoju gitaru i otići bez komentara i osvrtnja.

I kada je, u svanuće, Ramizin pijani muž cijelim tijelom nasrnuo na nju i počeo je tući i rukama i nogama, Maks je pomislio da su njegova predviđanja bila ispravna. Fantom je

nastavio svirati, i dalje gledajući negdje u prazno, bez ikakve vidljive emocije, kao da se potpuno isključio iz okruženja.

Ramiza je spustila ruke niz tijelo i, teturajući pod žestokim udarcima, zadržala na svom licu izraz nepomućene zanesenosti. Izgledalo je da će svakog trenutka pasti, ali se ipak, nekim čudom, održavala na nogama i nikako se nije dala otjerati iz kruga kojeg je odredila za sebe.

Maks je prestao svirati i pokušao se umiješati u gužvu.

“Ubiće budalu!”, uzviknuo je gnjevno i počeo se pribijati kroz masu.

U tome ga je spriječio Redžo, koji je zajedno sa svojim najbližim srodnicima i prijateljima bez gnušanja promatrao mrcvarenje svoje sestre, ni jednom riječju ili gestom ne osuđujući nasilje.

“Upozorio sam te da se ne miješaš u naše probleme”, kazao je Maksu kada je opazio njegovo uzbuđenje i prozreo njegovu namjeru da se suprotstavi Ramizinom mužu.

“Zar ne vidiš da će je ubiti?”, upitao ga je Maks.

“Dobiće ono što je zaslužila”, mirno je odgovorio Redžo, ali se Maks nije mirio sa situacijom.

“Zar misliš da je ona rob ako je žena? Zar nema svoju volju i svoj život?”

Činilo se da je Maks spreman skočiti i na Redžepa u slučaju da odgovori na njegova pitanja ne budu zadovoljavajući.

“Šta ti misliš o nama?”, upitao je Redžep Maksa. “Misliš da smo bez duše i da ne znamo šta je ljudski postupak?”

Kako Maks nije odgovorio na njegova pitanja, Ciganin je nastavio.

“Moja se sestra za ovog čovjeka nije udala protiv svoje volje. Drage je volje poslala sa njim i obećala mu je vjernost. Neka sada jasno i glasno kaže da napušta muža i njegovu kući i niko je više neće ni dodirnuti.”

U tom su trenutku svi pokreti u kući zamrli. Svi su prisutni stali i poglede upravili prema Ramizi.

“Šta čekaš?”, upitao je Maks Ramizu. “Govori!”

Prije nego što je Ramiza mogla bilo šta reći umiješao se Redžep.

“Ako kažeš da ne želiš živjeti sa svojim mužem, slobodna si da ideš i da živiš gdje hoćeš, ali moraš imati na umu da se ne možeš vratiti u ovu kuću.”

Ramiza je, raščupana i znojna, stajala usred kruga promatrača.

“Neću mu se vratiti”, kazala je odlučno.

“Gdje ćeš?”, upitao ju je brat.

Ramiza nije odgovorila. Ne obarajući glavu, probila je obruč nijemih promatrača, sjela na stolicu pored Fantoma i prkosno se zagledala u sve one koji su zurili u nju i čekali konačan rasplet događaja.

“Svaka joj čast”, kazao je Maks. “Tvrdoglavija je čak i od mene.”

Potom se okrenuo prema Fantomu.

“Šta da radimo sa njom?”, upitao je

Fantom nije odgovorio niti je bilo kako reagirao.

“Zar nećeš ništa učiniti za nju?”, upitao ga je Maks desetak minuta kasnije. Stajali su na prilazu drvenom mostu preko Bosne i gledali Ramizu, koja se zaustavila nekoliko koraka iza njih.

“Šta mogu učiniti?”, upitao je Fantom Maksa.

“Zbog tebe je napustila muža i kuću.”

“Učinila je to zbog svoje ludosti.”

Maks je osjećao da je Fantom u pravu, jer baš ničim nije podstakao Ramizu da učini to što je učinila. Međutim, osjećao je i to da je ne mogu ostaviti tu na ulici. Samu, napuštenu od svih i potpuno bespomoćnu pred krajnje neizvjesnom budućnošću. Nerado se pokrenuo i oklijevajući stupio na most, nakon čega se svakih nekoliko koraka osvrtao na Ramizu, koja ih je pratila na odstojanju.

“Imaš li gdje poći?”, upitao ju je u jednom trenutku.

Ramiza je bez riječi slegnula ramenima.

“Padaće kiša”, kazao je Maks na to, promatrajući nebo i pokušavajući da ne razmišlja o tome šta se Ramizi može dogoditi. Bio je još mlad, ali je slutio da život može donijeti mnogo nevolja mladoj ženi bez potpore.

U jutarnjoj praznini koraci njih dvojice su se zvonko oglašavali na drvenoj podlozi mosta. Tek mnogo godina kasnije Maks se sjetio da je Ramizino koračanje bilo tako tiho da je shvatio da ih ona i dalje slijedi tek kada se osvrnuo.

Gdje si se ti uputila?”, upitao je tek da nešto kaže.

Ramiza je neodređeno mahnula rukom.

“Možda na stanicu”, kazala je nešto kasnije, nakon što su nastavili koračati.

“Možemo li ti bilo kako pomoći?”, upitao ju je kada su se u Crkvicama zaustavili ispred zgrade u kojoj su on i Fantom stanovali.

Ramiza je odmahнула glavom.

U tom je trenutku počela padati kiša. Fantom je najprije pogledao u nebo, potom je stavio ruku na Maksovo rame, a onda se bez riječi uputio ka zgradi i nestao u jednom od njezinih ulaza.

Maks je pomislio kako bi bilo dobro da može iz sjećanja izbrisati proteklu noć ili bar na neko vrijeme zaboraviti ono neprijatno što se u njoj dogodilo. Potom je pokušao razmišljati, ne bi li pronašao neki način da bar ublaži njezine kobne posljedice. Međutim, sve što mu je palo na pamet bilo je da zamoli Ramizu da mu objasni šta ju je to snašlo, zašto je izabrala upravo Fantoma, od kojeg sve djevojke okreću glavu i koji ne posjeduje ništa vrijedno.”

Ramiza je najprije oklijevala da mu dâ bilo kakvo objašnjenje. Maks je pretpostavio da ju je Fantomovo ponašanje do kraja razočaralo i dotuklo.

“Nije mi važno kako izgleda i koliko ima”, kazala je najzad. “Nije ga birala moja pamet nego moje srce.”

“Ne šališ se?”

“Ne šalim. Kada sam ga čula kako svira, znala sam da ću napustiti sve i poći za njim.”

“U pitanju je, dakle, muzika”, pomislio je Maks i, osjetivši neobjašnjivo olakšanje, postavio novo pitanje.

“Da li bi ga tvoje srce odabralo i u slučaju da ga nisi čula kako svira?”

Ramiza nije razmišljala šta će odgovoriti.

“Ne bi.”

Maks ju je promatrao i razmišljao.

“Ipak ne može biti u pitanju samo muzika. Čula je i mene kako sviram pa me ipak nije izabrala.”

Nakon toga je, videći da se Ramiza sprema krenuti, gotovo automatski zavukao ruku u džep i otuda izvukao novčanice koje mu je prethodne večeri dao Redžep. Pružio ih je Ramizi, a ona ih je prihvatila bez riječi i odmah se uputila stazom koja je vodila prema pruzi i željezničkoj stanici.

Maks je gledao za njom, još uvijek osjećajući olakšanje koje mu je donijelo saznanje da je Ramiza izabrala Fantoma zbog njegove muzike a ne zbog njega samog.

POGLAVLJE 11

O čemu razmišljaš?", upitala sam Fantoma nakon što sam se vratila iz svojih sjećanja.

Fantom je okrenuo glavu prema meni i nasmiješio se bez radosti.

"I dalje razmišljam o čudu koje mi se nudilo i za koje sam već tada slutio da mi se može dogoditi samo jedanput u životu. U to sam vrijeme, na žalost, bio isuviše mlad i potpuno nespreman da ga čvrsto prihvatim sa obje ruke i zadržim, a osim toga vjerojatno sam se potajno nadao da će sudbina prema meni u budućnosti biti milostivija nego do tada."

"Pretpostavljam da pod čudom podrazumijevaš neku ženu", kazala sam, očekujući da čujem cijelu priču.

Fantom, međutim, nije izgledao pripravan za povjeravanje. Vjerojatno je osjećao tek obavezu da mi dâ neko objašnjenje.

"U pravu si", kazao je ne gledajući u mene. "Kada se sjetim te žene, najprije pomislim na njezinu bezgranično i ničim utemeljeno povjerenje pa tek potom na to kako je izgledala, kako se zvala i šta je činila. Moram priznati da je takva odana žena za svakog muškarca ravna čudu koje se događa samo jednom, ili najčešće niti jednom, u njegovom životu."

Premda nisam znala o kojoj ženi govori, Fantomove riječi su me ugrizle za srce. Činilo mi se da su izgovorene samo radi toga da bi me podsjetile da nisam bila odana i da sam načinila grešku ravnu izdaji.

"Teško mi je govoriti o odanosti", kazala sam, "premda sam sigurna da sam cijelog svog života nastojala ostati vjerna samoj sebi, svojoj obitelji i svojim prijateljima."

Fantom je zaustio da nešto kaže, ali je odustao. Možda je želio reći da se ne može biti vjeran svima. Niti mnogima. Odanost je nedjeljiva. Ona pripada samo jednom biću ili samo jednom snu.

Kada sam povjerovala da neću čuti ništa od Fantomove priče, on je neočekivano odlučio da mi ponešto objasni.

"Tu sam ženu sreo samo jednom, u jednoj od onih desetak

malih kuća koje su se u ono naše vrijeme nalazile tu negdje iza naših leđa. Bila je svadba, a ja i Maks smo bili pozvani da sviramo. Ugledao sam je čim smo ušli i dopala mi se na prvi pogled. Sumnjam da sam se i ja dopao njoj, ali se ona zbog nekog razloga zalijepila za mene i glasno je i jasno izjavila da će poći sa mnom bilo kuda. Nije se dala odvratiti ni kada ju je muž pretukao. Napustila je sve što je imala i krenula za mnom i Maksom kada smo nakon svadbe pošli kući. Maks je pokušao razgovarati sa njom, da bi saznao o čemu se zapravo radi, a ja sam otišao u stan. Nisam joj uputio ni jedne jedine riječi i nikada nisam pokušao saznati šta se sa njom dogodilo.”

Trebalo mi je vremena da razlučim mnoštvo informacija koje je sadržavalo tih nekoliko rečenica, koje je Fantom izgovorio na takav način kao da ih se želi što prije riješiti.

“Rekao si da ti se dopala na prvi pogled, a da ipak nisi učinio ništa da joj se približiš”, kazala sam.

Fantom se šuteći složio sa mojom konstatacijom.

“U stvari, koliko sam mogla shvatiti, nisi učinio ništa da joj pomogneš da ti se približi, iako je to željela toliko da je prihvatila i batine i napuštanje muža i obitelji.”

“Tako je”, kazao je Fantom.

Nakon toga sam neko vrijeme pokušavala povezati činjenice koje sam izložila, ali sam morala priznati da to ne mogu učiniti.

“Zašto bi netko odbio nešto što mu se samo nudi a što mu se dopada?”, upitala sam.

Fantom je neko vrijeme šuteći gledao u rijeku, a onda je kazao, tiho, kao za sebe:

“Čovjek ne može u isto vrijeme biti upravljen prema dvije razmaknute točke. Mora se opredijeliti za jednu od njih.”

Sada su mi stvari već bile nešto jasnije.

“Znači li to da si ti u tom trenutku već bio opredijeljen?”, upitala sam.

Fantom je samo kimnuo glavom i nastavio zuriti u riječnu maticu.

“Čini mi se da su ti sjećanja pokvarila raspoloženje”, kazala sam, prije svega zbog toga da bih razbila šutnju.

Ustala sam sa klupe, a potom smo se obalom Bosne uputili nazad prema hotelu. Fantom je progovorio tek kada smo se nasuprot hotelu spremali prijeći ulicu.

“Dok sam svirao tamo, na trijemu kuće Ciganina Redže, i promatrao njegovu sestru Ramizu, jasnije sam se nego ikada ranije, sjetio tvog lika, tvojih pokreta, tvog glasa. U ušima mi je, i pored sve buke koju smo stvarali ja, Maks i raspjevani svatovi, jasno odzvanjao onaj naš stari uzvik “Hajde, Grkinjo, zapjevaj!” i svakog trenutka očekivao sam da ćeš se odnekuda pojaviti i zapjevati.”

Nisam sačekala da kaže još nešto. Krenula sam preko ulice, ne gledajući u automobile, i požurila da se sakrijem u svojoj sobi.

POGLAVLJE 12

Maks se sa žaljenjem sjetio obećanja koje je dao Radi. Imao je i suviše svojih briga da bi se bavio i tuđim problemima. Osim toga, nije se želio vraćati u prošlost, pogotovo ne u onu koju je davno, i to uspješno, potisnuo u zaborav. Osjećao je da ga podsjećanje na nju neće usrećiti i da mu, naprotiv, može donijeti samo nove nevolje.

Najprije je pomislio da bi rješavanje Radinog problema mogao povjeriti Fantomu, kao što je to činio i ranije sa poslovima kojima se sâm nije želio baviti, ali je odmah potom odustao od te zamisli. Osjećao je da se u njegove odnose sa Fantomom uvukla neka praznina, koja je sve brže istiskivala doskorašnje neograničeno povjerenje.

Kako nije poznavao nikog drugog kome bi mogao otkriti pravu prirodu svoje veze sa Radom, morao je sam učiniti ono što je obećao.

“Zašto me i sâm podsjećanje na nju čini nespokojnim?”, pitao se dok se automobilom vozio prema Radinom stanu. “Nisam učinio ništa zbog čega bih se i sada morao osjećati loše. Ona je morala znati da od mene ne smije očekivati da se trajno vežem za nju.”

Trenutak kasnije ubolo ga je saznanje da je od Danijele stariji petnaest godina, točno onoliko koliko je Rada starija od njega. Zbog toga se nije iznenadio pitanju ima li pravo očekivati da se Danijelini životni planovi do kraja zasnivaju na zajedničkom življenju sa njim.

“To je ipak nešto drugo”, utješio se, ali samo polovično. “Najprije, uobičajeno je da žena bude mlađa od muža i, potom, ne može se zanemariti činjenica da Danijela i ja imamo zajedničku djecu.”

Ipak nije mogao pobjeći od uspomena, kroz koje se, kao osnovna nit, provlačilo osjećanje uzaludnosti. Sve ono što je činio da bi se približio Radi činilo mu se uzaludnim. Što je više upoznavao njezino tijelo, sve je više uranjao u dojam da ulazi u zamku u kojoj ne nalazi ništa vrijedno, čak niti nešto čime bi

objasnio sâmo njezino postojanje. To ga je tijelo uvijek iznova privlačilo, ali se iza te privlačnosti nisu nalazili ni rajski vrtovi niti paklene vatre.

Jasno mu je bilo da se nikada ne bi približio petnaest godina starijoj ženi da pored privlačnog tijela nije obećavala i neke druge tajne. Tajne koje nikada nije upoznao. Dvadeset i sedam godina kasnije nazirao je zašto.

“Zato što svaki čovjek živi u vlastitoj tamničkoj ćeliji i što sa drugim živim bićima komunicira samo vireći kroz rešetke, dovikujući se ili ukucavajući šifrirane znakove u zidove ili neke druge dijelove tamnice.”

Radu je zatekao u poslu. Sklapala je okvir za tkanje. Maks je sa osjetnim olakšanjem sjeo pored nje i promatrao je kako radi.

“Ne mogu niti pretpostaviti kako to namjeravaš učiniti, a još manje mogu shvatiti zašto želiš jedan svoj san prenijeti u stvarnost”, kazao je.

“Vjerojatno ni meni nije ništa jasnije nego tebi”, odvrtila je Rada. “Osim što osjećam da ću se, gradeći svoj san vlastitim rukama, možda približiti onom mjestu sa kojeg ću moći makar baciti pogled iza zavjese koja razdvaja ovaj od svih ostalih života.”

Maks nije bio ni izbliza siguran da razumije šta mu je Rada željela reći. Nešto je ipak nazirao, kao što se u crnini noći nazire nagovještaj zore i prije nego što se tama počne razrjeđivati.

“Želiš izgraditi zavjesu da bi vidjela šta se nalazi iza nje?”

Okljevajući, Rada je na Maksovo pitanje odgovorila potvrdno.

“Može se i tako reći.”

Promatrao je Radino mršavo tijelo u preširokim hlačama i prevelikoj košulji i pitao se da li ona u svom snu uzaludno traži isto ono što je on nekada pokušavao pronaći u njoj. Najprije je sa grčevitom strašću istraživao sve ono što ju je sačinjavalo, nadajući se da će pronaći ono što mu je oduvijek nedostajalo. Kako to nešto nije nalazio u njezinom tijelu, sve se više okretao i protiv njega i protiv cijele njezine svakodnevnice, optužujući ih za svoje promašaje.

“Ma od čega da je načiniš, zavjesa će ostati samo zavjesa”, kazao je, ne namjeravajući je obeshrabriti. “S prednje strane će možda izgledati kao slika sna, ali sa naličja teško da će pokazivati i toliko.”

Rada je uzdahnula i odložila izvijač, kojim je do tada zavrtala vijke na okviru za tkanje.

“Šta mi predlažeš?”, upitala je. “Da odustanem?”

Maks je požalio što se upustio u razgovor o Radinim namjerama.

“Opet sam pogriješio”, pomislio je. “A već sam se sasvim dovoljno uvjerio da je besmisleno miješati se u živote drugih ljudi i pokušavati ih usmjeriti u nekom drugom pravcu. Oni će u svakom slučaju poći svojim putem.”

Kazao je da nije došao radi toga da bi joj davao savjete nego da bi joj pružio konkretnu pomoć.

“U tom slučaju pomoz mi da do kraja učvrstim ovaj okvir”, kazala je Rada i pružila mu izvijač.

Nakon toga su radili šuteći. Gledajući Radu kako se sporo ali sigurno kreće, Maks nije mogao izbjeći a da se ne sjeti kako je izgledala prije dvadeset i sedam godina, u svojoj četrdesetoj godini. Nije, takođe, mogao pobjeći ni od sjećanja na samog sebe, na svoje jedva prikrivene sirove strasti i na do kraja ogoljena strahovanja. Želio je upitati Radu šta se dogodilo sa Pukovnikom, kojeg su se oboje plašili, ali koji ipak nije bio toliko moćan da ih sasvim razdvoji.

“Razdvojila su nas iznevjerena očekivanja”, pomislio je. “Ja sam u njoj tražio smisao života, a našao sam samo tijelo koje se bori da preživi i dušu koja pati i zbog tog tijela i zbog nemogućnosti da se uhvati za neki čvrst i trajan oslonac. Ona je u meni vjerojatno tražila isto i vjerojatno je njezina potraga završila sa istim ili sličnim rezultatima.”

Kada je okvir za tkanje bio sastavljen, Rada je pokupila alat i uspravila se.

“Sada možemo predahnuti i popiti po pivo”, kazala je, otišla do hladnjaka i vratila se sa dvije konzerve piva. Jednu je dodala Maksu, a drugu je odmah otvorila. “Usput možemo izračunati koliko je čavala potrebno ukucati u okvir da bismo imali za što zakačiti niti osnove.”

Sljedećih nekoliko minuta Maks je bio zabavljen zadatkom koji se sastojao u tome da se ukupna dužina vodoravnih gredica okvira podijeli sa dužinom odstojanja između dva susjedna čavla.

“Dakle, sljedeće što moram učiniti je da nabavim 466 čavala, zatim da na donjoj i gornjoj gredici obilježim isto toliko

točaka i da u njih ukucam pomenute čavle", kazala je Rada nakon što joj je Maks pružio papir sa rezultatom svog računanja. "Taj ću posao ostaviti za sutra, a moći ću ga obaviti i sama."

Radino je saopćenje u Maksa unijelo olakšanje. Oslobodilo ga je potrebe da ponovo dolazi k njoj i da se, i protiv svoje volje, vraća u prošlost.

"Opasno je sjećati se, a još je opasnije vraćati se."

Tu je misao čuo još nedavno, ali se nije mogao odmah sjetiti tko ju je izgovorio. Fantom ili Elena. Ili on sâm.

"Jelena sigurno nije", pomislio je, sjetivši se da je obećao da će je uskoro posjetiti u njezinoj kući u Nemiljoj.

To ga je podsjećanje navelo da se, po tko zna koji put, upita šta se to događa sa Jelenom.

"Zašto je naprasno odlučila vratiti se nakon što je godinama živjela izvan Bosne, ničim ne pokazujući da žali za njom? Da li je i nju Vladimirova smrt natjerala da sama sebi postavi neka pitanja i da odgovor na njih potraži na izvoru svoje mladosti?"

Rada je ustala da donese nove limenke piva. Tek kada je jednu od njih pružila Maksu, zapazila je da nije otvorio ni onu prethodnu.

"U čemu je problem?", upitala je. "Imaš li nekih nevolja sa pićem?"

Maks je konzervu sa pivom spustio na stol i ustao sa stolice.

"Nisam ih imao dok drugi nisu počeli govoriti o njima", odgovorio je, spreman da krene.

I Rada se podigla sa stolice, namjeravajući ga ispratiti.

"Pretpostavljam da je tvoja žena ta koja vjeruje da previše piješ i koja ti uporno govori da moraš prestati piti ako želiš dobro sebi i svojoj obitelji", kazala je.

Maks nije osjećao potrebu da odgovara potvrdno. Samo je kratko kimnuo glavom i nasmiješio se u znak priznanja. Nije želio govoriti o sebi, a još manje o svojoj ženi i svojim obiteljskim problemima.

"Ako ti što zatreba, pozovi me", kazao je, vjerujući da Rada to neće učiniti ni u krajnjoj nuždi. Zapazio je da je ponos još uvijek u samom vrhu njezinih osjećanja, premda ju je vjerojatno manje žuljao nego nekada.

"Sve ove godine nije mi uputila ni riječ prijekora", pomislio je idući prema parkiranom automobilu. "A, sudeći prema svemu,

prošla je kroz pakao. Sasvim sama. Bez ičije podrške. Vjerojatno je shvatila da je naša veza već u startu bila osuđena na propast. Ne samo zbog prevelike razlike u godinama. Imala je sina koji je umirao i zbog toga se, očajna, hvatala za svaku slamku. Ja sam vjerojatno bio jedna od tih slamki."

Ušao je u automobil i ostao sjediti, ne osjećajući želju da se pokrene. Nije se mogao odvojiti od Radinog lika niti ga ponovno potisnuti u zaborav.

"Koliko ima godina?", upitao se i počeo računati. "Prije dvadeset i sedam imala ih je četrdeset."

Tek nakon toga sjetio se da je do istog rezultata mogao doći i na jednostavniji način.

"Baš sam glup", prekorio se. "Ona je i dalje petnaest godina starija od mene."

Da bi prevladao zbunjenost, uključio je motor, ali nije pokrenuo automobil. I dalje je razmišljao o Radi.

Pretpostavljao je da je poslije sinove smrti napustila Pukovnika. Samo je tako mogao objasniti činjenicu da stanuje u tom potkrovlju, a ne u njihovom nekadašnjem stanu."

Dobro je zapamtio taj stan, premda je samo jedanput bio u njemu. O toj posjeti Radi nikada nije rekao ni jednu riječ. Ne zbog toga što se stidio straha, koji ga je paralizirao u tolikoj mjeri da nije pružio nikakav otpor. Ni policajcima u civilu, koji su ga pokupili na ulici i bez mnogo razgovora strpali u automobil, niti Pukovniku, koji ga je čekao u svom stanu i odmah počeo obrađivati kao prijestupnika koji je zaslužio kaznu, ali za kojeg se može očekivati da će se popraviti.

Nitko mu od njih nije govorio o njegovim pravima. Jedan od policajaca mu je rekao da će sva potrebna objašnjenja dobiti veoma skoro tamo gdje ga vode, a suština Pukovnikovih upozorenja svodila se na to da će njega smatrati odgovornim za sve što se dogodi Radi ukoliko se odmah ne udalji od nje. Pukovnik je bio taj od kojeg je saznao da njihov petnaestogodišnji sin boluje od leukemije i da neće još dugo živjeti. Rada mu nikada nije govorila o svojoj obitelji pa je stekao uvjerenje da je praktično slobodna, a na njegova pitanja odgovarala je da je sa mužem veže još samo formalna zakonska obaveza.

Odbio je cigaretu i piće koje mu je ponudio Pukovnik. Odbio je i da kaže bilo šta i udaljio se odmah nakon što mu je to Radin muž dozvolio. Tridesetak minuta kasnije razgovarao

je sa Fantomom i još istog dana, zajedno sa njim, napustio je grad. Kada se vratio, devet mjeseci kasnije, nitko od njega nije zahtijevao nikakvo objašnjenje.

Kada je pokrenuo automobil, Maks je pomislio da bi, ako već mora poći u Nemilu, mogao sa sobom povesti i Elenu.

Pretpostavljao je da se dosađuje i da je već shvatila zbog čega ju je, prije nego što je krenula na put, upozorio da od posjete Bosni ne može mnogo očekivati."

Sa vidljivim olakšanjem napustio je Radu, da bi se posvetio Eleni. Elena mu je oduvijek bila draga.

Ipak je osjećao da bi bio sretniji, ili bar manje nespokojan, da je ostala u Americi. Premda nikada nije učinila ništa što bi bilo usmjereno protiv njega, stekao je dojam da je njezina pojava njegov život neočekivano usmjerila u neželjenom pravcu. Probudila je aveti prošlosti i već to je bilo dovoljno da se svi njegovi napori i svi njegovi planovi jednostavno rasprše pred osjećanjem da je vrijeme načinilo zaokret i da se sada kreće unatrag.

"Ništa se, međutim, od svega toga ne bi dogodilo da se i sâm nisam vratio", pomislio je, zaustavljajući automobil na hotelskom parkiralištu. "A za to nije kriva Elena nego Jelena, kojoj je, samo Bog zna zbog čega, palo na pamet da mora umrijeti u svojoj kući i u svojoj Nemiloj. Naravno, nikako se nije moglo dogoditi da u tom mišljenju ostane usamljena i da je Danijela ne podrži u svemu i ne nastavi slijediti u stopu."

Sa ogorčenjem je pomislio na Danijelinu odanost majci, kojoj nije nalazio nikakvih ograničenja i koju nije mogao do kraja shvatiti niti je bezrezervno podržati. Jasno mu je bilo da njihova međusobna privrženost proizilazi iz činjenice da su oduvijek bile upućene samo jedna na drugu, ali je očekivao da će se nešto promijeniti nakon Danijeline udaje ili bar nakon rođenja njihove djece. Ništa se, međutim, nije promijenilo. Čelične niti koje su povezivale Maksovu ženu i njezinu majku nisu ni najmanje oslabile.

Elenu je pronašao na hotelskoj terasi. Sjedila je sama za stolom.

POGLAVLJE 13

Kazala sam Maksu da pokušavam odrediti dan za povratak.

“Još u zračnoj luci odlučila sam da ću u Bosni ostati samo toliko vremena koliko bude potrebno da posjetim Vladimirov grob i da fotografiram sva ona mjesta koja je Damaskin želio vidjeti. Za sve to bila su mi dovoljna dva dana, a moj boravak u Zenici ipak se produžio na više od dva tjedna. Ovdajšnje vrijeme nikako se ne uklapa u moje planove. Što više odmiče, ja sve manje razmišljam o njemu. Olako dopuštam da se dani nižu jedan za drugim i ne pokušavam ih razdvojiti nekim zbivanjima koja bi na bilo koji način iskakala iz svakodnevnice.”

“Pretpostavljam da ti je dosadno, ali ja naprosto nemam vremena da ti pomognem”, rekao mi je Maks nakon što se smjestio u stolicu pored mene.

“Zašto misliš da mi je dosadno?”, upitala sam. “Zato što sam sama? U stvari, samoća me odmara. Ujutro prošetam, poslijepodne sjedim ovdje, predveče ponovno šetam. I to je sve. I to mi je dovoljno. Ne osjećam ni želju niti potrebu da činim nešto drugo.”

“Znači li to da ne bi pošla sa mnom u Nemilu?”, upitao je Maks.

Nisam bila oduševljena pozivom, ali nisam ni oklijevala sa odgovorom.

“Pošla bih”, kazala sam. “Planirala sam posjetiti i Nemilu, da bih do kraja ispunila Damaskinovu želju.”

Maks je vidno odahnuo. Činilo se da ga je ohrabrio moj odgovor. Možda se plašio da će biti sam u automobilu sa Danijelom. Opazila sam da su odnosi među njima opasno nategnuti.

“Ako možeš, krenuli bismo odmah”, kazao je, a ja sam prema stavu njegovog tijela zaključila da bi radije ostao sjediti na istom mjestu, popiti još nekoliko pića i razgovarati o davno prošlom vremenu.

I ja sam željela isto, ali sam se istog trenutka podigla sa

stolice i krenula prema Maksovom automobilu. Nakon toga smo otišli po Danijelu i djecu.

“Jesi li zaboravila Nemilu?”, upitao me je Maks kada smo sišli sa petlje u Blatuši i uputili se cestom prema sjeveru.

Odmahnula sam glavom.

“Ništa nisam zaboravila”, odgovorila sam. “I sada u sebi mogu vidjeti sliku Jelenine kuće na padini brijega ispod jelove šume.”

Činilo mi se da su posljednje dvije godine pred odlazak u Ameriku u mom sjećanju složene dan za danom, kao listovi u knjizi, koje mogu čitati jedan za drugim ili prevrtati napreskok, idući samo za onim značajnim događajima. Sve ove godine nosila sam ih sa sobom i povremeno listala, da bi ih osvježila i spriječila ih da izblijede i nestanu ispod naslaga novih dojmova.

Neočekivano, u razgovor se umiješala Danijela, koja do tada, osim pozdrava na ulasku u automobil, nije izustila ni riječ.

“Onome koji ne može ići naprijed ne preostaje ništa drugo nego da se vraća unatrag”, kazala je i odmah nastavila. “A natrag se uvijek ima gdje poći. Prošlost je beskrajna i nudi bezbroj načina da potopi sadašnje i buduće vrijeme.”

Nakon toga je neko vrijeme u automobilu vladala tišina. Pitala sam se da li je Danijela govorila samo o meni.

“Da li si do tog saznanja došla vlastitim iskustvom ili si to što si kazala negdje čula ili pročitala?”, upitao je Maks Danijelu.

“Nikakvo mi iskustvo nije potrebno”, odgovorila mu je Danijela. “Dovoljno mi je već i samo to što sam ovlašno pratila zbivanja u Bosni i susjednim zemljama u posljednjih nekoliko godina da bih shvatila da ljudi u svakom trenutku moraju imati nešto što će ih vući ili gurati dalje. Ako tu silu ne nađu u sadašnjosti, nagoni će se okrenuti prošlosti, da bi svoj cilj izabrali među svojim osobnim ili kolektivnim uspomenu.”

Prije nego što je opet progovorio, Maks je neko vrijeme razmišljao o Danijelinim riječima.

“Nisam siguran da te razumijem”, kazao joj joj. “Govoriš li o pojedincima ili o narodima?”

“I o pojedincima i o narodima”, odgovorila je Danijela.

Pomislila sam da bih pomogla Maksu ako bih se umiješala u razgovor.

“Mogu reći da je Danijela u pravu”, kazala sam. “I sama odavno osjećam da sam onemogućena u kretanju naprijed i da

mi je zbog toga preostalo ili da tapkam u mjestu ili da se okrenem ka prošlosti."

Maks se vjerojatno uplašio da bi razgovor mogao skrenuti u neželjenom smjeru.

"A šta je sa narodom?", upitao je. "Našim ili bilo kojim drugim."

"Neću govoriti o drugim narodima", rekla je Danijela. "A što se našeg tiče, jasno mi je da će rješenje za svoje probleme prije potražiti u svojoj maglovitoj prošlosti, u onom što se dogodilo ili se moglo dogoditi, nego u aktivnostima koje iziskuju umne, duševne i tjelesne napore. Taj narod ništa drugo i ne radi nego vječito ruje po svojoj prošlosti, pokušavajući je prepraviti i učiniti privlačnom za sebe, a u isto vrijeme i nedostižnom za druge."

Maks se nije mogao suzdržati. Po njegovom glasu zaključila sam da gubi strpljenje.

"Ako sve to znaš, zašto si uporno zahtijevala da se vratimo? Ako ovaj narod ne može ići naprijed, čemu se onda možemo nadati mi i naša djeca?"

Danijela mu je odmah uzvratila, kao da se odavno pripremala za taj razgovor.

"Zato što mi pripadamo tom narodu i zato što samo tamo gdje smo se rodili možemo s punim pravom zahtijevati mjesto za sebe od kojeg ćemo graditi svoj put prema naprijed. To ne možemo činiti u Hrvatskoj, Njemačkoj ili Americi."

Osjetila sam da se ponovo moram javiti.

"Ako govoriš o meni", kazala sam, "neću ti se suprotstaviti, ali te neću niti podržati. Istina je da me je, najprije u Bosni, a potom i u Americi, pratilo osjećanje da živim u tuđoj zemlji i da nemam pravo osjećati se drugačije nego što se osjeća gost u tuđem domu. Ipak vjerujem da sam ja prije izuzetak nego pravilo."

Nakon toga su Maks i Danijela nastavili svoj dijalog.

"Teško da možeš dokazati da si u pravu", kazao je Maks. "Ni jedan razuman čovjek neće prihvatiti da je već samim rođenjem osuđen na tamnicu koju sačinjavaju bilo njegova obitelj bilo njegov narod ili zemlja u kojoj je rođen."

"Svaki će razuman čovjek shvatiti da je, došavši na ovaj svijet, dospio upravo u tamnicu i da baš zbog toga mora upotrijebiti sav svoj razum i sve svoje druge sposobnosti da bi popravio svoje stanje. Ali ne zato da bi pobjegao iz svoje tamnice nego da bi je preuredio i načinio mjestom u kojem će slobodno i

ugodno živjeti. Da je Bog želio da budeš nešto drugo, postarao bi se da se rodiš na nekom drugom mjestu.”

“Da je Bog želio da saznam kako je ustrojen njegov svijet, mogao mi je to i neposredno saopćiti”, kazao je Maks, a ja sam osjetila da se njegovo raspoloženje ubrzano pogoršava. “Nije morao izabrati tebe ili nekog drugog posrednika da mi to saopći.”

Već smo bili stigli u Nemilu pa je Maks morao usporiti automobil, skrenuti ga sa ceste i usmjeriti na sporedni put.

“Bar njemu nisu potrebni ni posrednici niti tumači”, kazao je umjesto zaključka.

Jelena nas je čekala ispred kuće. Već na prvi pogled moglo se zaključiti da je loše raspoložena.

“Sješćemo u baštu”, kazala je nakon pozdrava i krenula ispred nas.

Ja sam se kretala na začelju malene kolone. Zbog nečeg sam oklijevala. Željela sam dobiti na vremenu, prije svega da bih pronašla odgovor na pitanje kako da se ponašam u Jeleninom društvu. Da li da joj uzmem za zlo to što je uskoro nakon mog odlaska u Ameriku zauzela moje mjesto u Vladimirovom životu? Ili da se priklonim Maksovim uvjerenjima da mene u Vladimirovom srcu nitko nije mogao zamijeniti? Maks mi je između ostalog rekao da je Jelena u tu vezu uložila sve svoje snage i beskrajno strpljenje, ali da je ipak morala napustiti Vladimira nakon petogodišnjih bezuspješnih pokušaja da u njemu za sebe sagradi kakvo-takvo uporište.

Videći me kako zaostajem, Maks je propustio Danijelu i djecu ispred sebe i sačekao da mu priđem.

“Nisi nam došla u goste u pravo vrijeme”, kazao mi je. “Na svakom se koraku sukobljavamo sa problemima i jedva da možemo pronaći poneki trenutak za opuštanje i zabavu. Rat je prošao, ali će njegove posljedice još dugo ostati.”

Potom se okrenuo i rukom pokazao na kuću.

“Ova mi se Jelenina kuća popela na vrh glave”, kazao je. “U vrijeme rata zauzele su je neke izbjeglice iz istočne Bosne. Ogorčeni zbog vlastitih gubitaka, ti su ljudi vjerojatno postupili žešće nego što su namjeravali. Istjerali su Jeleninog brata, koji je u to vrijeme boravio u kući, i jedva su mu dozvolili da se smjesti u baštenskoj šupi. Kasnije, kada su se duhovi smirili, vratili su ga u kuću, u onu veliku potkrovnu sobu, ali još uvijek ne žele ni razgovarati o tome da se isele. Razumijem ih, jer se

nemaju gdje vratiti. Međutim, Jelena neće ili ne može shvatiti da ovo vrijeme zahtijeva prije svega strpljenje i toleranciju. Neće da stanuje sa nama, a mučno joj je da živi uz ove ljude, koji se nikako ne uklapaju u njezine životne nazore. Predložio sam joj da napravimo vanjske stepenice do potkrovlja, čime bi se njezini dodiri sa sustanarima sveli na mnogo manju mjeru. Jelenin je brat objeručke prihvatio moj prijedlog, ali ona neće ni da razgovara o tome. Hoće samo jedno. Da njezini neželjeni stanari što prije napuste kuću.”

Nisam znala šta bih na to rekla.

“Nisam ni pretpostavljala da se ovdje događaju i takve stvari”, kazala sam, prije svega zbog toga da Maks moju šutnju ne bi izjednačio sa ravnodušnošću.

“Događale su se i mnogo gore”, odvratio mi je Maks, a po njegovom izgledu sam zaključila da nije ni najmanje raspoložen da se podsjeća na događaje iz minulog rata. “Mogu ti obećati da o njima nećemo razgovarati. Ovdje ćemo ostati sat, najviše dva, i još prije mraka vratićemo se u Zenicu.”

Nakon toga sam sa vidljivim olakšanjem krenula dalje. Pomislila sam da ću već nekako izdržati ta dva sata sa Jelenom, koja me ničim nije podsjećala na nekadašnju lijepu Damaskinovu djevojku.

Nisam, međutim, bila sasvim sigurna da ću sa jednakim strpljenjem nastaviti slušati njezinu kćerku, koja nije ni pokušavala prikriti svoje neraspoloženje prema meni i koja nije prestajala govoriti.

“Taj će nas primitivizam naprosto potopiti ako mu se ne odupremo i ne vratimo ga tamo odakle je potekao”, kazala je kada smo ja i Maks prišli stolu.

“O kojem primitivizmu govoriš?”, upitao ju je Maks.

“O onom iskonskom, balkanskom, koji je veoma blizu da se otme svakoj kontroli i koji prijete da postane jedina snaga na ovim prostorima”, odgovorila je Danijela.

Na to je Maks kazao nešto što nitko od prisutnih nije mogao čuti i uputio se prema svojoj djeci, koja su se nekoliko metara dalje igrala sa psom.

“Zbog takvih reakcija primitivizmu i nije bilo teško da sve uzme u svoje ruke”, nastavila je Danijela, pokazujući rukom na Maksa. “Ako oni koji nešto vrijede i nešto znaju bježe od odgovornosti, glupo je očekivati da će se zemlja sama odbraniti

od nasrtaja onih koji ne znaju ni gdje su šuplji, a koji će učiniti sve da vrijednosti svega oko sebe svedu na svoju mjeru.”

Sjela sam na klupu do Danijele, nasuprot Jeleni i Jeleninom bratu, kojeg ranije nisam stigla upoznati. U vrijeme kada smo Damaskin, Vladimir i ja posjećivali Jeleninu kuću on se nalazio na gradilištu neke hidro-elektreane. Sada je to bio lijep starac, koji je sjedio mirno na svom mjestu i pažljivo slušao Danijelu.

Prije nego što je progovorio, zagladio je svoju potpuno sijeđu kosu i nasmiješio se.

“Svaki narod ima vlast kakvu zaslužuje”, kazao je glasom koji je otkrivao pomirljivu narav i, kao da nije sasvim siguran u svoju tvrdnju, dodao: “Manje-više...”

Danijela mu nije dopustila da dovrši svoju misao.

“U pravu si, ujače, što se naroda tiče, ali mene narod ne zanima mnogo. Kada sam kazala da se moramo oduprijeti, nisam, naravno, imala na umu tu masu, iz koje taj primitivizam i izvire, nego one pojedince koji su sposobni ovu zemlju povući naprijed i pridružiti je zemljama koje već sada imaju izvjesnu budućnost. Moramo učiniti nešto da okupimo te ljude, da u njih ulijemo svijest da su jači nego što osjećaju i da su ovoj zemlji potrebniji nego što i sami vjeruju. I, što je najvažnije, moramo ih uvjeriti da nemaju pravo okretati leđa zajedničkim problemima i baviti se samim sobom.”

Maks se igrao sa djecom, ali je, koliko sam mogla zapaziti, pažljivo slušao ono što je Danijela govorila. Možda se pitao da li je moguće da tako malo poznaje svoju ženu. Ipak se nije mogao prisiliti da dugo ostane po strani.

“Čini se da govoriš o nekoj aristokraciji, a toga u Bosni nema”, dobacio je Danijeli preko ramena.

“Ne govorim, naravno, o nasljednom plemstvu nego o nekoj vrsti aristokracije duha, inteligencije i znanja, a nje u Bosni ima srazmjerno više nego u mnogim bogatijim zemljama.”

“U pravu si ako želiš reći da među nama ima u svakom pogledu vrijednih pojedinaca, međutim, griješiš ako tvrdiš da pojedinci mogu za sobom povući cijeli jedan narod”, kazao je Danijelin ujak.

Njegove riječi, koje je Maks pratio odobravajućim pokretima glave, Danijela je prihvatila kao izazov.

“Cjelokupna bosanska povijest, pa i ova nedavna, kojoj smo i sami svjedoci, govori jedino o pojedincima. Ne o narodu ili o narodima.”

Nakon toga je Maks napustio djecu i sjeo na klupu pored mene.

“Šta vi, kao razuman čovjek, koji je svoj život najvećim dijelom posvetio stvaranju, možete kazati o bosanskoj povijesti?”, upitao je Jeleninog brata.

“Jasno je da ona, kao i bilo koja druga povijest, govori uglavnom o pojedincima, i to pretežno o vladarima, ljudima koji su uzurpirali vlast u Božije i ljudsko ime.”

Nakon toga Maks se okrenuo prema Danijeli.

“Da li ti imaš na umu takve pojedince kada govoriš o ljudima koji bi se ovdje morali suprotstaviti svom narodu, odnosno, točnije rečeno, primitivizmu koji iz tog naroda zrači?”

Danijela je odvrtila oči od Maksovog pogleda.

“Prije ću prihvatiti prosvijećenog diktatora nego primitivnu demokraciju”, kazala je, gledajući ravno ispred sebe.

Nakon nekoliko trenutaka opće šutnje prvi je progovorio Jelenin brat.

“Ti si, u stvari, željela reći nešto sasvim drugo.”

“Točno”, oglasila se Danijela, ne okrećući glavu.

“Željela si reći da se mi koji vjerujemo da smo civilizirani moramo organizirati i svim svojim snagama i sposobnostima suprotstaviti primitivizmu mase, i to na taj način da preuzmemo vlast nad njom.”

Tog se trenutka prvi put oglasila Jelena.

“Bar je to jasno”, kazala je razdraženim glasom. “U ovoj zemlji nema zlatne sredine i nema neutralnosti bez posljedica. Ili ćeš tlačiti ili ćeš biti tlačen.”

Maks je, ne htijući, uzdahnuo.

“Nismo došli ovamo da bismo vodili rasprave političke naravi”, kazao je, nadajući se da će njegova opaska nešto promijeniti.

Danijela je ustala sa klupe i okrenula nam leđa. Položaj njezinog tijela i izraz njezinog lica odavali su jasnu namjeru da za neko vrijeme prekine sudjelovanje u razgovoru.

“Istina je da nemamo bog-zna-kakav izbor mogućnosti”, izustio je tiho, kao za sebe, Jelenin brat, očima prateći Danijelu. “Međutim, mi koji smo živjeli nešto duže znamo, ili bar osjećamo, da život nije tako jednostavan, kako se vama mladima čini. Nije problem samo u tome niti prvenstveno u tome kako da se živi sa drugim ljudima nego kako da se usklade odnosi u samom sebi.

Onog trenutka kada smo se rodili krenuli smo prema smrti i ni jednog jedinog trenutka nismo prestali približavati joj se. Pa ipak se najčešće ponašamo tako kao da ćemo živjeti vječno. Kao da nam je sve važnije od činjenice da ćemo jednog dana nestati sa lica zemlje i da će sa nama nestati i svi ovi problemi koji nam sada izgledaju visoki do neba.”

“Misli na to da ćeš jednoga dana umrijeti pa će ti se sve u ovom životu činiti beznačajnim”, kazala je Jelena nabusito. “Sa takvom filozofijom doista nije teško živjeti.”

“U pravu si”, kazao je Jelenin brat. “Lakše se živi ako se gleda daleko.”

Danijela se ponovno umiješala u razgovor.

“To o čemu ti, ujače, govoriš je filozofija ili, točnije, vjera, a od filozofije i vjere žive tek rijetki profesori i nešto brojniji svećenici. Nama su u ovom trenutku potrebni sposobni političari, koji će znati kako učiniti snošljivijim ovaj svakodnevni život, u kojem preovlađuju problemi preživljavanja.”

“Smrt je okvir životu i ne može se ni u jednom trenutku zanemariti”, kazao je starac, kako se činilo, bez namjere da uvjerava. “Kada to shvatimo, biće nam jasno da ne smijemo uludo potrošiti ni jedan jedini dan i neće nam ni slučajno pasti na pamet da imamo pravo uništiti bilo koje živo biće.”

Zaustila sam da kažem da možda nemamo pravo ubijati druga bića, ali da vjerojatno ne bismo opstali ako to ne bismo činili, imajući u vidu borbu koju naše tijelo bez prestanka vodi sa nebrojenim napadačima iznutra i izvana. Ipak sam odlučila da svoje mišljenje zadržim za sebe, jer sam željela da razgovor krene u nekom drugom pravcu ili bar da se okonča.

“Pretpostavljam da Elena želi razgledati okolinu i načiniti nekoliko snimaka”, kazao je Maks nešto kasnije, kada se uvjerio da ni Danijela niti njezin ujak ne namjeravaju nastaviti diskusiju.

Cijelo vrijeme otkako smo stigli u Nemilu očekivala sam da će Jelena izgovoriti Damaskinovo ime i upitati me makar što o njemu. Ipak sam ja bila ta koja ga je prva spomenula.

“Damaskin me je izričito zadužio da fotografiram sva ona mjesta na kojima smo nekada zajedno boravili”, kazala sam.

Jelena nije reagirala ni na tu upadicu. Sjedila je nepomično i sa izrazom ogorčenja na licu zurila u svoju kuću.

“Izgleda upravo tako kao da je zaboravila da u ovom svijetu boravi ljepota, kao i činjenicu da je i ona sama nekada bila

lijepa", pomislila sam, a ta me je misao, kao opruga, primorala da se podignem sa klupe i da krenem.

Maks je krenuo za mnom, a za njim su krenuli ostali.

"Zamoli ih da stanu pored automobila", kazala sam Maksu nakon što sam izvadila fotografski aparat iz navlake.

Dok sam podešavala objektiv kamere, objasnila sam da je nekada na tom istom mjestu Damaskin parkirao svoj kamion.

"Umjesto svog ružnog kamiona na ovoj fotografiji će vidjeti lijepi Maksov auto", dodala sam.

"A umjesto svoje lijepe učiteljice vidjeće jednu staru ružnu ženu, koja će ga vjerojatno podsjetiti da je i sam ostario i da više nije ni nalik Damaskinu od prije četrdeset godina", kazala sam u sebi.

"Želiš li još nešto?", upitao me je Maks nešto kasnije.

Osvrnula sam se oko sebe, pogledala kuće i druge građevine kojih tu nekada nije bilo i odmahнула glavom.

"U tom slučaju možemo odmah krenuti natrag", zaključio je Maks.

Oprostili smo se od još uvijek mrzovoljne Jelene i njezinog brata, čija me je pojava, na neki, meni nepoznat, način ohrabrila, i krenuli natrag u Zenicu.

Opazila sam da je Maks zadovoljan, vjerojatno zbog toga što nas nitko nije ni pokušao duže zadržati u Nemiloj i što će imati sasvim dovoljno vremena da se izvuče ispod Danijelinog nadzora i popije koje piće.

Kasnije, kada smo odvezli Danijelu i djecu kući i ponovo se našli na terasi hotela, priznao mi je to i dodao da je istovremeno bio i zabrinut zbog svega onog što je Danijela izgovorila tog poslijepodneva.

"Nije mi teško priznati da me je uspjela iznenaditi", kazao je. "I to prije svega zbog toga što sam do sada čvrsto vjerovao da je Danijela zatvorena kutija koja me nema čime plašiti, budući je prazna."

Kazala sam da ga je zabrinulo upravo saznanje da je pogriješio u procjeni. Iz ženinih riječi izgovorenih tog dana mogao je zaključiti da ona, suprotno njegovom dotadašnjem vjerovanju, pažljivo promatra život oko sebe, razmišlja o njemu i ne ustručava se donositi vlastite zaključke. Maks se odmah složio sa mnom.

"I ne samo da donosi zaključke već stvara i sasvim

konkretne planove. Premda mene nije izričito spomenula, jasno mi je da me neće ostaviti na miru i da će zahtijevati da se uključim u njezine kombinacije.

“Znaš li o čemu se radi, kakvi su njezini planovi?”, upitala sam.

Odgovorio mi je da ne mora provjeravati ima li doista njegova žena neke planove, s obzirom da ju je tog poslijepodneva u više navrata čuo da kaže “mi moramo”, što ga je podsjetilo na neke njezine prethodne poteze, koji su doveli do toga da se vrate u Bosnu i da se on počne osjećati kao krivac svaki put kada poželi popiti čašu piva.

“Više je nego očigledno da je planirala da me za nešto upotrijebi”, kazao je “Ne moram je ništa pitati, uskoro će mi i sama reći što je naumila.”

POGLAVLJE 14

Fantom je neko vrijeme oklijevao. Preuzeo je papir sa adresom iz Maksove ruke, a prvo što mu je palo na pamet bilo je da ga Maks ponovno šalje da obavi neki posao koji se njemu samom ne dopada.

“Ništa posebno”, kazao mu je Maks. “Potrebna joj je samo spretna muška ruka.”

Nije mu kazao njezino ime. “Da jeste”, pomislio je Fantom, “nikada ne bih zazvonio na vrata Radinog stana.” Još uvijek se jasno sjećao Pukovnikovog prijekora.

“Pomagao sam ti kao sinu i nisam zaslužio da mi se na taj način odužiš.”

Fantom mu je pokušao objasniti da on ni na koji način nije doprinosaio neočekivanom zbližavanju Rade i Maksa, ali Pukovnik nije bio voljan uvažiti bilo kakvu ispriku. Njemu je bilo dovoljno i to što su Fantom i Maks bili prijatelji i što je Fantom bio taj koji je Radu upoznao sa Maksom.

Prepoznao ju je čim je otvorila vrata i pomislio je da nije moguće da ona ne prepozna njega. Zbunio se, a očekivao je da i ona bude zbunjena. Zbog toga se iznenadio kada je vidio da se Rada nasmijala. Još više kada je shvatio da mu se iskreno obradovala.

“Nas se dvoje odavno nismo vidjeli”, kazala je i pozvala ga da uđe. “Često sam se pitala šta se dogodilo sa tobom.”

Fantom je ušao, snebivajući se i pitajući se da li da prizna da ga je poslao Maks ili da dopusti Radi da povjeruje da je došao samoinicijativno. Odlučio je reći istinu ako ga bude pitala, a vjerovao je da Rada ima dovoljno razloga da Maksa i ne spomene. Međutim, prevario se.

“Pretpostavljam da je Maks zauzet svojim poslovima pa je tebe poslao da mi pomogneš”, kazala je Rada.

Čim je ušao u sobu, Fantom je zapazio okvir za tkanje i shvatio u čemu bi se imala sastojati njegova pomoć.

Rada je ponudila da najprije popiju kafu.

“To možemo učiniti i kasnije, kada završimo posao”,

kazao je Fantom i, da ne bi dalje raspravljali o tome, dohvatio je okvir i položio ga na pod.

“Planirala sam da okvir najprije pričvrstimo za grede pa tek nakon toga da uradimo ostalo”, rekla mu je Rada.

Fantom je odmahnuo glavom.

“Pokušajte ukucati čavao u dasku koja nije oslonjena na nešto čvrsto pa ćete se uvjeriti da to ne bi bio dobar redosljed”, objasnio je.

Potom je uzeo čekić i pregršt čavlića i počeo ih zabijati u označena mjesta na okviru. Bio je to jednostavan i jednoličan posao, koji je bio pogodan za razmišljanje i razgovor. Radino je prisustvo onemogućavalo Fantoma da se slobodno prepusti svojim mislima, a nije nalazio odgovarajuće riječi kojima bi započeo razgovor. Morao je čekati da Rada progovori prva. Opazio je da ga promatra i da se priprema nešto mu reći.

“Znaš li da se nisi mnogo promijenio?”, kazala je. “Izgledaš mi jednako mlad kao i onda kada sam te posljednji put vidjela. Kaže se da se samo ljudi čiste duše ne mijenjaju, jer duše ne stare.”

Fantom se kiselo nasmiješio.

“Čini vam se. Kako bih i mogao ostati čist u ovolikoj prljavštini? Isprljao bih se i da sam samo promatrao šta se oko mene događa.”

Rada je zamišljeno kimnula glavom.

“U pravu si”, kazala je. “Teško da je itko od nas koji smo sve ovo preživjeli mogao ostati čist.”

Oboje su osjećali da se sasvim dobro razumiju i da ne moraju onom što su već rekli dodati ni jednu jedinu riječ.

Potom su neko vrijeme proveli zabavljeni svatko svojim poslom. Fantom je već uvježbanim pokretima vadio čavliće iz kutije, prinosio ih obilježanim mjestima i sa tri odmjerena udarca čekićem zabijao do polovine u vodoravnu gredicu okvira za tkanje.

“Znate li koliko će čavala sadržavati okvir?”, upitao je Fantom, tek toliko da ne bi, ostavljen sam sebi, morao razmišljati i u mislima se vraćati u prošlost.

“Znam”, odgovorila je Rada. “Točno 466.”

Fantom se ponovo oglasio nakon što je izmjerio vrijeme potrebno za ukucavanje jednog čavla i pomnožio ga sa brojem kojeg je saopćila Rada.

“Ovaj će mi posao oduzeti oko četrdeset minuta”, kazao je. “To vrijeme mogli biste iskoristiti i za nešto pametnije od toga da meni pravite društvo.”

Rada je odmah reagirala.

“Zar misliš da imam nekog pametnijeg posla?”, upitala je. “Osim toga željela bih da razgovaramo. Davno je bilo kada smo to posljednji put učinili. Sjećaš li se?”

Fantom je samo kimnuo glavom. Pretpostavljao je o čemu bi Rada željela razgovarati, a njemu se činilo najpametnijim da jednostavno preskoče sve ono što se dogodilo. Ni nakon dvadeset i nešto godina nije mogao shvatiti šta je tu, tada sredovječna, ženu poguralo u naručje mladića koji je bio tek nešto stariji od njezinog sina, i to u vrijeme kada je bilo već sasvim izvjesno da ovaj drugi neće još dugo poživjeti.

“Da li je bila toliko očajna da nije znala šta radi?”, pitao se. “Ili je do kraja izgubila vjeru u razum, koji joj nije mogao dati zadovoljavajući odgovor na pitanje zašto se jedan mladi život mora ugasiti prije nego što je došao do bilo kakvog logičnog kraja. Možda joj nije preostalo ništa drugo nego da se prepusti svojim nagonima?”

Ni jednu od tih misli Fantom nije saopćio Rada. Upitao ju je šta se dogodilo sa stanom u kojem je ranije živjela.

“Da li vas je netko istjerao i silom preselio ovamo?”

“Sama sam ga napustila i preselila se ovamo. Davno. Još prije rata.”

Fantom je najprije pomislio da je Rada namjerno izbjegla spomenuti Pukovnika.

“Zašto?”, upitao se. “Da li zato što Pukovnik više nije živ ili iz nekog drugog razloga?”

Ipak se nije osmjelio svoja pitanja izgovoriti naglas. Pukovnik je bio čovjek kojeg je poštovao više od Rade i više od svojih roditelja. Bio je to jedini čovjek kojemu je dugovao zahvalnost. Zbog toga nije želio njegovo ime uvlačiti u razgovor u kojem bi bio primoran skrivati svoja osjećanja i izbjegavati govoriti ono što misli. Odlučio je razgovor usmjeriti u nekom drugom pravcu.

“Još nikada nisam vidio ovako veliki okvir za tkanje”, kazao je. “Moraćete se oboružati gomilom strpljenja i biti pripralni odvojiti veći dio svog vremena da biste izradili tapiseriju ove veličine.”

“Što se tiče strpljenja, imam ga sasvim dovoljno”, odvrtila je Rada. “Međutim, što se vremena tiče, nisam sigurna da će biti uz mene do kraja. Već sam ga potrošila toliko da se nemam pravo nadati tolikoj milosti.”

Fantom je pomislio da ni on nema pravo lagati joj samo zato da bi je utješio. Pretpostavljao je da Rada ima blizu sedamdeset godina i na neki način joj je zavidio, jer je osjećao da on sâm nikada neće stići do te dobi. U posljednje je vrijeme često pronalazio u sebi, potpuno ogoljeno, osjećanje uzaludnosti, kojem nije mogao točno odrediti podrijetlo, ali je slutio da predstavlja uvod u priznanje staračke nemoći.

“Imate li neku predstavu o tome kako bi trebalo izgledati tapiserija koju namjeravate tkati?”, upitao je, prije svega zbog toga da ne bi nastavili govoriti o vremenu. “Jeste li načinili neku skicu?”

“Još se nikada nisam ni okušala u tkanju i ne znam ništa o tome”, odgovorila mu je Rada. “Maks mi je objasnio kako izgleda okvir, a nekog drugog ću morati zamoliti da mi pokaže kako se tka.”

Fantom je pokušao obnoviti sjećanje na maglovite dane najranijeg djetinjstva, koje je proveo u nekoj kući u nekom selu u društvu sa nekom staricom, koja je neprekidno sjedila ispred jednog sličnog okvira za tkanje i prstima prebiralala po zategnutim nitima prediva kao po žicama nekog muzičkog instrumenta. Bilo mu je jasno da je usporedba sa muzičkim instrumentom rođena u nekom kasnijem dobu pa ipak se tako čvrsto slijepila sa sjećanjem da ju je bilo nemoguće odvojiti. Zbog toga se dvoumio i sâm sjećanje prihvatiti bez rezerve, jer je teško mogao shvatiti da je kao dvogodišnjak trajno pohranio u svom sjećanju sliku na kojoj je i sada jasno mogao vidjeti svaku pojedinu nit osnove i zapaziti da su parne od neparnih niti razdvojene tankom drvenom letvicom, koja je toliko uglačana da se sjaji usprkos polutama sobe.

“Čini se da tehnika ručnog tkanja nije komplicirana”, kazao je. “Pretpostavljam da je problem u tome kako ideju iz glave prenijeti u prostor. Negdje sam vidio da se to radi na taj način da se načini detaljan crtež ili samo skica na komadu papira, koji se pričvrsti sa zadnje strane okvira, da bi poslužio kao orijentacija.”

Rada se na to nasmijala.

“Drugim riječima, nemam se čemu nadati, jer niti znam tkati niti umijem crtati. Ostaje mi samo vjera u vlastitu imaginaciju, koja me, za razliku od svih drugih oslonaca, nikada nije iznevjerila. Uvjerena sam, unatoč svemu, da sam u stanju taj svoj san dohvatiti rukama i, vežući čvor za čvorom, jednog dana rasprostrijeti ga od poda do stropa ili, točnije, od zemlje do neba.”

Fantom je upitao o kakvom je snu riječ.

“O jednom davnom snu, kojeg sam u više navrata sanjala još dok sam bila mala djevojčica, koja se plaši mraka i očajnički želi neko društvo. Koja je danju najčešće sama, a noću uvijek sama i uvijek u tami. Taj san je započeo tamom, iz koje je zračila strava. Nastavio se rijekom, koja je izvirala iz tame i širila se, tekući prema gore. A završio se beskrajno širokim nebom, koje je takođe bilo tamno, ali nije odavalo strah nego, naprotiv, samo čisti spokoj.”

Fantom nije znao šta bi kazao. Osjećao je potrebu da najprije razmisli o onom što je čuo. Prije svega da prevlada čuđenje koje su u njemu izazvale Radine riječi i da odgovori na pitanje šta se to u međuvremenu dogodilo sa tom ženom, koju je nekada uvažavao samo zbog toga jer je bila Pukovnikova supruga.

Činjenica da je ukucao i posljednji čavao omogućila mu je da promijeni temu razgovora. Upitao je šta će dalje raditi.

Rada je već bila pripravila klupko tankog kanapa, čiji je kraj zavezala za jedan od krajnjih čavala.

“Postavićemo niti osnove, i to tako što ćeš ti stati sa suprotne strane okvira pa ćemo jedno drugom dodavati klupko i niti omatati oko čavala.”

“Dvije stotine trideset i tri niti”, izračunao je Fantom, ali je rezultat zadržao za sebe, plašeći se da Rada ne pomisli da je odviše sitničav.

“A ti?”, upitala ga je Rada kada je prva nit bila razvučena i učvršćena. “Čime se baviš?”

Fantom je oklijevao sa odgovorom. Ono što je mogao reći činilo mu se suviše prozaičnim.

“Radim za Maksa”, kazao je napokon. “Različite poslove. Nabavljam robu, prevozim je, a radim i sve drugo što je potrebno u njegovom poduzeću.”

“Nekada si svirao.”

“Sviram i sada.”

“Sjećam se da sam pročitala nekoliko tvojih pjesama. Pišeš li još?”

Fantom je sa nelagodnom pomislio da se njihov razgovor ponovo vratio na pređašnju stazu, na kojoj se nije osjećao sigurnim.

“Nije to za mene”, kazao je. “Napisao sam ih samo nekoliko i pokazao sam ih samo Pukovniku.”

Rada je uočila neraspoloženje u Fantomovom glasu.

“Ne smiješ se stidjeti svoje potrebe za stvaranjem”, kazala mu je. “A nemaš niti razloga da se stidiš svojih tvorevina, ma kakve da su, ako su proistekle iz želje da se stvori nešto novo. Moraš znati jedino to da prava umjetnost ne zahtijeva savršenstvo i da ima pravo na greške.”

Fantom nije pažljivo pratio ono što mu je Rada govorila, jer je slijedio svoja sjećanja. Sjetio se da se pokajao već i zbog toga što je Pukovniku spomenuo da piše pjesme.

“Moraćeš mi ih pokazati”, kazao mu je Pukovnik.

Pukovnikov ga je zahtjev uplašio i premda je znao da Pukovniku nije mnogo stalo do njegovih pjesama, nije vidio nikakvog načina da se povuče. Pukovnik je bio jedini čovjek koji je shvatio da je Fantomu potrebna snažnija podrška nego drugim dječacima njegove dobi i bio je jedini koji se potrudio najprije da razmisli u čemu bi se mogla sastojati ta podrška, a zatim i da mu je pruži. Pukovnik je bio taj koji se dosjetio da kupi gitaru i pokloni je Fantomu u vrijeme kada je ovaj, kao i svi ostali dječaci u njegovoj okolini, sanjao fudbalsku loptu i ni pomisliti nije mogao da se zanima muzikom.

“Moram mu biti zahvalan već i samo zbog toga”, pomislio je. “Bez obzira kakve su ga namjere vodile. Dao mi je u ruke jedino oružje kojim sam se mogao uspješno odupirati sudbini. Jedino zahvaljujući njemu uspio sam preživjeti djetinjstvo, mladost i zrelo doba. Sada, na pragu starosti, osjećam, na žalost, da mi muzika više nije dovoljno čvrst oslonac. Osjećam da sam se ponovno našao na nekom početku, da je sudbina ipak došla na svoje.”

Fantom je gotovo automatski pružao ruku da bi prihvatio klupko kanapa, koje mu je dodavala Rada, odmatao ga, zatezao nit i omotavao oko narednog slobodnog čavla na svojoj strani okvira za tkanje, a zatim klupko vraćao Radi. Pritom je vidio da se Radine usne otvaraju i čuo je da ona nešto govori, ali se

njezine riječi nisu probijale do njegove svijesti. Tamo se nalazio Pukovnik, čija je ličnost, kao i nekad, u cijelosti zaklanjala Radin lik. Osjećao je da griješi što dopušta vremenu da prolazi i što ne čini ništa da sazna šta se tom čovjeku dogodilo.

“Rijetki su ljudi koji će učiniti nešto za druge ljude, a još su rjeđi oni koji će se pri tome spustiti na razinu problema djeteta koje ne pripada njemu.”

Ipak se nije mogao prisiliti da upita Radu da li je njezin muž živ i, ako jeste, gdje se nalazi. Nije želio njih dvoje dovoditi u vezu nakon što je Rada izdala Pukovnika i prepustila se Maksu.

“Maksu sam taj grijeh oprostio, njoj ne mogu”, pomislio je. “Maks nikome nije bio dužan odanost. Ona jeste. Mužu i sinu. I, više nego njima, sudbini koja ih je sastavila.”

Napokon je shvatio zbog čega je godinama izbjegavao susrete i sa Pukovnikom i sa Radom. Sa Pukovnikom zbog toga što je osjećao da ga je iznevjerio, sa Radom zato što je bio uvjeren da je pokušala riješiti samo svoje probleme, zanemarujući pri tome da će se njezinim potezima problemi njezinih bližnjih uvećati.

Fantoma je zapalo da razvuče i učvrsti posljednju nit. Omotao je kanap oko posljednjeg slobodnog čavla i zavezao ga u čvor. Potom je ustao, podigao okvir i prislonio ga na tavanske grede.

“Preostaje nam samo da ga pričvrstimo”, kazao je i požurio da obavi i taj dio posla.

Želio je što prije napustiti Radin stan.

“Nećeš ostati da popijemo kafu?”, upitala je Rada kada je Fantom odložio alatke i izjavio da mora krenuti.

Kazao je ono što se najčešće govori kada se želi izbjeći nekog ili nešto.

“Nemam vremena. Možda nekom drugom prilikom.”

Vjerovao je da druge prilike neće biti.

“Drugi put će Maks morati sam ispuniti svoje obećanje”, pomislio je, silazeći niz stepenice. “Ja ću radije praviti društvo Eleni.”

Odlučio je poći u hotel i potražiti Elenu.

“Ona je jedini dio prošlosti kojom se rado vraćam.”

POGLAVLJE 15

Suprotno mojim očekivanjima, Fantom je bio taj koji je provodio najviše vremena sa mnom dok sam pokušavala oživjeti uspomene ili samo ubiti suvišno vrijeme. U onim rijetkim trenucima koje je uspijevao odvojiti za mene Maks se vajkao da mu posao ne dozvoljava da se češće i duže družimo i redovito je obećavao da će se situacija uskoro preokrenuti nabolje. Na moje pitanje zar nije i on jednako uposlen kao i Maks, Fantom mi je odgovorio da bi mogao biti, ali da će usprkos svemu za mene biti slobodan uvijek kada to zatražim.

U početku sam izbjegavala i njegove usluge i njegovo društvo, ali što je vrijeme više odmicalo, sve sam više shvatala koliko sam bila nepravedna prema njemu. I sada, a i nekada davno, kada sam u njemu vidjela samo čudnog ružnog dječaka, koji svojim ukočenim pogledom stalno zuri u mene i čini da se osjećam nelagodno.

Prvo što sam shvatila bilo je da pogrešno tumačim taj njegov pogled. Niti je bio uporan niti je bio zureći. A kada sam učinila da se Fantom nasmije, vidjela sam da može biti i ugodan kao i bilo koji drugi pogled koji dolazi sa dobrom namjerom.

Nakon toga nije bilo teško da shvatim da mi je Fantomov izgled priječio da mu priđem bliže i bolje ga upoznam. Međutim, morala sam priznati da Fantomova vanjšina nije bila jedino što me je odbijalo od njega. Zbunjivale su me i plašile i priče koje su pratile njega i njegovu obitelj, a takođe i ono što sam o njima mogla neposredno saznati.

Moje prvo sjećanje na Fantoma seže u prvi dan mog boravka u Zenici. Tek smo bili doputovali i kretali smo se prema naselju baraka u Ulici žrtava fašizma. Dok smo prolazili pored zgrade kazališta, koja se još obnavljala, naišli smo na grupu ljudi koji su stajali i nešto promatrali. Zastali smo da vidimo o čemu se radi i ugledali čovjeka divljeg izgleda, koji nešto bijesno dovikuje okupljenoj masi dok mu pjena izlazi na usta.

Nije to bio prizor koji bi nas bilo čime iznenadio, jer smo se na svom putovanju od Grčke do Bosne nagledali svega

i svačega. I vjerojatno ga ne bih ni zapamtila da nisam vidjela kako se pojavljuje jedan dječčić i onog bijesnog čovjeka počinje gurati dalje od prozora. Pretpostavila sam da se radi o ocu i sinu i da se sin stidi bolesnog oca i pokušava ga odvući od pogleda znatiželjne svjetine.

Da sam razumjela šta ljudi oko mene govore, mogla sam se odmah uvjeriti da je moje pretpostavka ispravna. Ipak sam morala sam sačekati da naučim novi jezik da bih saznala i to i sve ostalo što me zanimalo, a do tada sam se već navikla da svakodnevno susrećem onog dječčića. Prvo što sam uočila, pored njegovog odbojnog izgleda, bilo je da je osamljen i da ga izbjegava i većina stanovnika našeg barakaškog naselja.

Osim što sam nastojala da mu se ne nađem na putu, nisam se previše bavila Fantomom. Dok nisam upoznala Vladimira i njegovu braću i dok nisam vidjela da se Maks druži sa njim kao da su oduvijek bili zajedno. To me je najprije začudilo, a potom i natjeralo da unekoliko izmijenim svoj stav prema Fantomu.

Možda bih učinila i nešto više da Vladimir nije otvoreno pokazivao svoju netrpeljivost prema Fantomu i koristio svaku priliku da upozori Maksa da se ne bi smio družiti sa njim. Upravo sam od Vladimira čula neobičnu priču o Fantomovom podrijetlu, koja ga je jednako kao i izgled njegovog lica odvajala od njegove okoline.

Rođen je u ratu, dok su njegovi roditelji boravili negdje u bosanskim planinama, u nekoj od partizanskih jedinica. Uskoro nakon njegovog rođenja nastavljene su borbe i on je bio ostavljen u nekom selu, na staranje nekoj staroj ženi, koja je jedva bila sposobna da se stara o sebi.

Nije se očekivalo da će preživjeti, ali kada su se njegovi roditelji vratili nakon nešto više od godinu dana, pronašli su i babu i bebu žive, ali i nesposobne da objasne šta se u međuvremenu događalo. A prije svega trebalo je objasniti šta se dogodilo sa dječakovim licem. Da li se deformiralo samo od sebe ili je stradalo u vatri.

Baba nije htjela da priča, a dječak je bio isuviše mali da bi mogao govoriti o tome čega se sjeća. Baba je uskoro umrla, a Fantom se ni kasnije nije uspio sjetiti ničega što bi se moglo dovesti u vezu sa promjenama na njegovom licu. Bar je tako govorio onima kojima nije bilo neugodno da ga pitaju zbog čega izgleda tako neobično.

Ja sam, međutim, uvijek imala dojam da on zna mnogo više nego što želi reći. Pretpostavljala sam da je u toj prvoj godini svog života bio izložen svim mogućim nedaćama i da bi ga sjećanje na njih samo dodatno opterećivalo. Osim toga, bilo mi je jasno da se njegov život nije bitnije poboljšao ni nakon što su ga roditelji ponovo uzeli k sebi. Njegov je otac uskoro pokazao prve znakove ozbiljnog duševnog poremećaja, a neuka i isuviše mlada majka nikako se nije uspijevala snaći i brigu o obitelji preuzeti na sebe.

Tako je dječak i dalje bio prepušten sam sebi i nikoga nije začudilo i zasmetalo što je postao nedruželjubitiv i sklon različitim ispadima. Bježao je iz škole i lutao obalama rijeka ili brdima i bio je uglavnom sam dok mu se nije pridružio Maks. Maks je bio jedini koji je shvatio da Fantom nije izbjegavao društvo zbog toga što nije volio ljude nego zato što se bolje osjećao bez njihovih začuđenih pogleda na svom licu.

Samo se još jedan čovjek, pored Maksa, zanimao za Fantomovu sudbinu. Nazivali smo ga Pukovnikom premda kao šef policije u našem gradu nije imao taj čin. Pretpostavljam da je nadimak dobio po tome što je bio pukovnik u vojsci. On je bio zapovjednik odreda čiji su članovi bili Fantomovi roditelji i kada se doselio u naš grad, zainteresirao se za njih i pokušao im pomoći. U našem naselju se govorilo da ja on Fantomov kum i da mu daje vrijedne poklone, ali potvrdu o tome nikada nismo dobili od samog Fantoma. Ali ni od Maksa, koji takođe nikada nije želio govoriti o mogućim vezama njegovog najboljeg prijatelja sa šefom policije.

Dok smo zajedno šetali zeničkim ulicama ili sjedili na hotelskoj terasi, često sam dolazila u iskušenje da Fantomu uputim nekoliko pitanja o nepoznatoj strani njegovog života. Prije svega o tome šta se dogodilo sa njegovim roditeljima. Njegovog oca sam vidjela samo jedanput – onog dana kada smo došli u Zenicu. Kasnije sam saznala da je odveden u neku bolnicu, ali se ne sjećam da sam čula šta se na kraju sa njim dogodilo.

Fantomova majka je živjela sa nama u naselju, ali zapravo nije imala nikakve veze ni sa kim od nas. Provlačila se između baraka kao da se nečeg stidi, a iz stana je izlazila samo onda kada je odlazila na posao i vraćala se sa posla. Pretpostavljala sam da ima nekog od rodbine, ali nikada nisam vidjela da ih netko posjećuje. Osim Maksa.

Tek posljednje večeri koju sam provela sa Fantomom osmjelila sam se da izgovorim svoja pitanja. U stvari, samo jedno. Upitala sam da li mu je majka živa.

“Živa je i zdrava”, odgovorio mi je Fantom bez oklijevanja, a potom mi je ispričao nešto što me je silno iznenadilo. “Ponovo se udala nakon što je moj otac umro, odselila iz Zenice i rodila još četvoro djece. Kada sam je vidio posljednji put, izgledala je tako kao da se sprema da nas sve nadživi.”

“Ti nisi otišao sa njom”, kazala sam više kao konstataciju nego kao pitanje.

“Ni jednog trenutka nisam pomišljao na to. Meni je bilo dobro i u našem naselju. Da barake nisu izgorjele, još bih se nalazio tamo.”

Pomislila sam da iznenađenja obično slijede jedno iza drugog. Nikada nisam mogla ni pomisliti da se Fantom uz nas ugodno osjećao i da nije sanjao o tome da promijeni životnu sredinu ili bar društvo.

“Imao si Maksa”, rekla sam. “On ti je bez sumnje bio dobar prijatelj.”

“Imao sam i tebe, i Damaskina, i Vladimira”, kazao je Fantom bez oklijevanja. “Sve vas sam osjećao kao dobre prijatelje.”

POGLAVLJE 16

Kući se vratio kasno. Namjerno se duže zadržao u restoranu, nadajući se da će Danijela poći na spavanje prije njegovog povratka. Želio je izbjeći prepirku. Nije se mogao suzdržati da ne popije bar toliko da suzbije nervozu, a znao je da Danijela ne može a da ne primijeti da je pio.

Prozori na kući bili su zamračeni, ali Danijela nije spavala. Sjedila je za kuhinjskim stolom sa čašom vina ispred sebe.

Kada ju je ugledao, Maks se sjetio Jelene iz vremena kada je živjela sa njim i njegovom braćom u njihovom stanu u Crkvicama.

“Da mi je Danijela naklonjena kao što je njezina majka bila odana Vladimiru, vjerojatno ne bih tražio više od toga”, pomislio je i odmah potom upitao se zašto se Vladimir najprije odrekao Elene, koju je volio, a zatim i Jelene, koja je voljela njega.

“Mogao je biti siguran da takvu podršku nikada više neće dobiti. Da li je shvatio da je od njih dvije dobio sve ono što su mu mogle dati? Ili je, u stvari, i u njima tražio nešto što mu nitko nije mogao dati?”

Sudeći po tome da ga je Danijela čekala, povjerovao je da neće moći izbjeći svađu ili bar predbacivanja sa njezine strane. Danijela, međutim, nije žurila da iskaže svoje namjere. Bez riječi mu je servirala večeru i tek potom ga je upitala da li će uz jelo piti vino ili nešto žešće.

“Već sam dovoljno popio”, odgovorio je Maks, vjerujući da ga želi isprovocirati.

Danijela se vratila na svoje mjesto i šuteći ga promatrala kako jede.

“Da li si ikada pomislio da se počneš baviti nekim drugim, da ne kažem ozbiljnim, poslom?”, upitala je nakon što je završio sa jelom i pripalio cigaretu.

“I ovaj kojim se bavim dovoljno je ozbiljan da bi nam omogućavao prilično ugodan život”, odgovorio je Maks, a bilo mu je jasno da je Danijela svojim pitanjem željela odškrinuti vrata nekom svom skrivenom planu.

“I Zenica i cijela Bosna prepuni su restorana, kafana, ćevabdžinica, buregdžinica i trgovina svakojake vrste, koji opstaju samo zahvaljujući nesposobnosti države da uzme svoj dio. Jasno ti je da se baviš poslom koji može svatko raditi i da se ne možeš pohvaliti da njime bog-zna-koliko doprinosiš ovoj zemlji.”

Maksu je bilo jasno i to da će uskoro saznati šta Danijela zapravo želi.

“Neće se ona brinuti o tome čime se ja bavim sve dotle dok zarađujem dovoljno da zadovoljim sve njezine želje”, pomislio je.

“Ja nisam ni sposobniji niti gluplji od većine ljudi u ovoj zemlji”, dodao je naglas. “Kao ni oni, ne znam raditi nešto drugo, više vrijedno i više cijenjeno, ali ipak shvatam bar toliko da se trgovinom u cijelom svijetu, ne samo u Bosni, zarađuje više i lakše nego proizvodnjom.”

Danijela se suglasila, ali je bilo očigledno da na umu ima nešto drugo.

“Možda je život tako udesio: da trgovci dobiju najviše upravo zbog toga što su samo posrednici i što su lišeni radosti stvaranja”, kazala je, a Maks još nije mogao ni naslutiti kakve su njezine namjere.

Mogao se, međutim, složiti sa njezinom konstatacijom da je u trgovini nemoguće pronaći bilo šta drugo osim strasti za gomilanjem novca i dosade. Bezbroj puta se bavio mišlju da se okrene nekom drugom poslu, bilo kakvom, ali mu se nikada nije ukazala prilika da učini presudan korak u tom pravcu.

“Možda si u pravu”, kazao je i dodao: “Ako jesi, mogli bismo zaključiti i to da za ono što radimo sa ljubavlju ili bar samo sa zadovoljstvom ne smijemo očekivati neku drugu naknadu. Ljubav i zadovoljstvo su već i sami dovoljna nagrada.”

Danijela je nekoliko trenutaka šuteći razmišljala.

“To je istina”, kazala je. “Međutim, ne smijemo vjerovati da život postavlja tako niske ciljeve. Čovjek nije izoliran otok i ne smije se zadovoljiti samo onim što sam proživljava. On je tek maleni dio zajednice i mora se neprekidno usklađivati sa njom, a usklađivanje podrazumijeva odricanja i žrtve.”

Maks se zamalo nasmijao.

“Zar nije neobično da to govori upravo ona koju ne mogu gledati drugačije nego kao otok nepristupačnih obala, koji mi

dozvoljava tek pogled na svoje vanjske obrise, uporno skrivajući svoju unutrašnjost?"

Svoje pitanje je ipak zadržao za sebe. Nije vjerovao da vrijedi izreći ga naglas. Iskustvo mu je govorilo da riječi obično putuju same, a da se djela rađaju u tišini.

"Sve što radim radim sa ljudima, dogovarajući se sa njima i usklađujući svoje želje i mogućnosti sa njihovim željama i mogućnostima", kazao je, a Danijela se odmah nadovezala na njegove riječi.

"Ali možeš učiniti i više. I za sebe i za druge."

"Kako?"

Danijela mu je odgovorila novim pitanjem.

"Da li si ikada razmišljao o tome da se baviš politikom?"

Mogao je odmah odgovoriti.

"Jesam. U više navrata su me prijatelji i znanci pozivali da im se pridružim. Rekao sam im da me politika ne zanima, jer sam osobno iskusio sve njezine loše strane. Moj je otac zbog politike upropastio i svoj život i život svoje obitelji. Više godina je proveo u zatvorima i na Golom otoku, a za to vrijeme smo ja, moja braća i naša majka također bili žrtve. Nevine žrtve."

"Velika djela se ne mogu činiti bez žrtava", kazala je Danijela, ne osvrćući se na Maksovo uzbuđenje. "Međutim, politika ima i mnoštvo dobrih strana."

Reagirao je žešće nego što je namjeravao.

"Trebalo bi da znaš bar toliko da nikada ne smiješ povezivati velika djela i žrtve. Žrtve su obično posljedica gluposti, dok velika djela pretpostavljaju prije svega razum."

Danijela se nije zbunila.

"Utoliko bolje", kazala je. "Ako vjeruješ da si razuman čovjek, nećemo morati govoriti o tvojim žrtvama."

"Zašto mojim?", upitao je i tek je tada počeo shvatati šta Danijela želi od nje.

"Nemoj računati na to", dodao je odmah. "Ne želim se miješati u to društvo. Radije ću se i dalje družiti sa ugostiteljima i trgovcima. Kakvi su da su, nesumnjivo su bolji ljudi od političara. Čak i među lopovima međusobne odnose uređuje neki kodeks ponašanja, koji se unutar grupe naziva poštenjem. U politici toga nema."

Danijela ga je prekinula.

"Pretpostavljaš", kazala je mirno. "Da je doista tako, svijetom bi vladala opća anarhija."

“Ja ne govorim o svijetu nego o zemlji u kojoj živimo.”

“Nitko te ne može spriječiti da budeš pošten i da se baviš politikom.”

Maks je neko vrijeme razmišljao o tome da li da zanemari očite Danijeline namjere i pođe na spavanje. Ipak je u njemu prevladala želja da sazna kakvu bi preobrazbu njegova žena željela vidjeti na njemu. Ostao je. Nije se plašio da bi mogao, a još manje da bi morao prihvatiti nešto što se protivilo njegovoj prirodi.

“Ti mi, dakle, predlažeš da se počnem baviti politikom”, kazao je, pažljivo motreći Danijelino lice. “Pretpostavljam da si već razmišljala i o tome kojoj bih stranci trebao pristupiti.”

Danijela nije odmah odgovorila.

“Poznavajući te i uzimajući u obzir ono što si večeras rekao, mogu zaključiti samo jedno. Da ne postoji takva stranka u kojoj bi se ti osjećao ugodno. Izuzetak bi, naravno, bila ona koju bi sam osnovao i vodio.”

Maks je požurio da se složi sa prvim dijelom njezinog zaključka.

“Što se tiče stranke koju bih sam osnovao i vodio, bila bi to mala i ne naročito zapažena stranka”, dodao je.

“Mogla bi biti mala po broju članova, ali i zapažena po svom djelovanju”, kazala je Danijela. “Ovo drugo samo u slučaju ukoliko zatražiš pomoć i podršku od drugih razumnih, sposobnih i poštenih ljudi, kakvih ovdje nema previše, ali ih ima sasvim dovoljno.”

“Poznaješ li neke od njih?”

“Ne bih ih spominjala da ih ne poznajem.”

“Kaži mi bar jedno ime.”

“Ne moram ići daleko. Mogu krenuti od tvog brata Josipa. Pametan je, obrazovan i uspješan u svakom pogledu. Osim što ima savršeno zaleđe, izvrsno izgleda i može predstavljati idealnog političkog lidera.”

“Učinilo mi se da si meni namijenila ulogu vođe.”

Danijela se prigušeno nasmijala.

“Sam si rekao da bi stranka sa tvojim likom bila mala i malo zapažena”, kazala je i nakon toga požurila da objasni svoj stav. “I sam dobro znaš da nisi predodređen za scenu i da je tvoja prava uloga da događajima upravljáš iz sjene.”

“Ne mogu reći da si me krivo procijenila. Ipak sam siguran da si svoja promišljanja zasnovala na krivim pretpostavkama.

Ni ja neću otići daleko. Poći ću od svog brata. On nikada neće pristati na bilo kakvu suradnju sa mnom, kao što se ni ja neću mnogo truditi da ga pridobijem za bilo kakav zajednički posao. Nismo se mogli usuglasiti ni oko toga kako bi trebao izgledati nadgrobni spomenik našem ocu i Vladimiru.”

“Spomenik je ipak načinjen i postavljen”, zaključila je Danijela. “Već i sama ta činjenica obezvređuje sve nesuglasice koje ste vas dvojica imali oko njega i sugerira ti da se moraš naviknuti na činjenicu da su djela važnija od toga šta netko misli ili govori.”

Maks je promatrao Danijelu i mislio kako je ona u pravu. Usprkos tome što on i Josip nisu uspjeli ni približiti svoje želje, spomenik na očevom i Vladimirovom grobu je postavljen, svečano otkriven i obavlja svoju funkciju ne izazivajući vidljivih reakcija.

“Ja sam, protivno Josipovoj želji, dao da se ukleše zvijezda petokraka i da se spomenik prekrije crvenom tkaninom, a Josip je, ne tražeći moju suglasnost, na otkrivanje spomenika pozvao svećenika i zadužio ga da održi govor”, kazao je, pokušavajući objasniti, prije svega sebi, da život ide naprijed ne čekajući ni na čiju suglasnost.

“Na kraju se pokazalo da vaše nesuglasice nisu onemogućile ostvarenje vaših namjera”, kazala je Danijela. “Vjerojatno zbog toga što niste bili odviše revnosni u njihovom ostvarenju”, dodala je smijući se.

Danijelin smijeh rekao mu je više od njezinih riječi.

“Dovoljno je, dakle, imati namjeru i ne truditi se previše da se ona realizira?”, zaključio je.

Danijela nije kazala da li se slaže sa njegovim zaključkom, ali je njezino lice, i kada se prestala smijati, odavalo dobro raspoloženje. To je Maksa iznenadilo, jer su bile rijetke prilike u kojima je ona napuštala svoj uobičajeni stav turobne zamišljenosti.

“Da li ja nju uopće poznajem?”, upitao se, ne mogući odgovoriti niti na pitanje šta je nju primoralo da se osjeća bolje nego obično.

Odlučio je odustati od traganja za uzrocima promjene Danijelinog raspoloženja.

“Ja ne mogu shvatiti zbog čega je ona vesela, a ona ne može ni naslutiti kakve se promjene događaju u meni”, pomislio je, ipak zadovoljan zbog činjenice da je bar te večeri izostala

rasprava o njegovom ponašanju. "Da li je to bila samo priprema za neke nove, veće zahtjeve?", upitao se, osjećajući da je veoma blizu potvrdnom odgovoru.

"Razmisli o onom o čemu smo večeras razgovarali", kazala mu je Danijela dok su se pripremali za spavanje. "Možda će ti moji prijedlozi izgledati preambiciozni, ali moraš imati na umu da je za tebe bolje baviti se i nerealnim planovima nego se prepustiti vremenu."

"Vremenu ili starosti?", upitao je, osjećajući da nikada neće moći zanemariti razliku u godinama, koja je njih dvoje dijelila zidom preko kojeg nije bilo moguće preskočiti.

"Ne možemo reći da su pedeset i tri godine neka starost", kazala je Danijela, promatrajući Maksov lik u ogledalu. "Međutim, mogle bi predstavljati početak ozbiljnih problema ukoliko bi im dopustio da upravljaju tobom umjesto da ti upravljaš njima."

Poslije kraćeg razmišljanja o Danijelinim riječima Maks je odlučio okončati razgovor. Nerado se, i sâm za sebe, bavio problemima starosti, premda je bio duboko svjestan da oni uporno i sve snažnije nagovještavaju svoj dolazak.

POGLAVLJE 17

Satima i danima sjedila sam na hotelskoj terasi i bavila se samo jednim pitanjem.

“Šta se to sa mnom događa?”

Osjećala sam da se u meni nešto temeljito promijenilo nakon što sam se vratila u Bosnu. Samo sam velikim naporom volje pronalazila u sebi želju da se krećem, da činim one obične svakodnevnne radnje i da razmišljam o sutrašnjem danu.

“Kao da sam se zarazila i oboljela od bolesti koje u Americi nema”, pomišljala sam. “I, što je najgore, nije mi žao zbog toga i ništa me ne tjera da se liječim.”

Bila sam potpuno zadovoljna jednoličnim životom kojim sam živjela, a u kojem jedva da se nešto događalo.

Budila sam se rano, u samo svanuće. Ili zato što duže nisam mogla spavati ili zato što sam osjećala da nastupajući dan neće biti potpun ako ga ne započnem promatranjem izlaska sunca. Nisam mogla odgonetnuti šta me je na to prisiljavalo niti sam pronalazila neku vezu sa događajima iz svoje mladosti.

Ubrzo nakon buđenja izlazila sam iz hotela i šetala pustim ulicama i parkovima još uvijek usnulog grada, osjećajući da me upravo to vrijeme dovodi najbliže prošlosti i uspomena. Svakog jutra, dok sam šetala, iznova sam donosila odluku da se pokrenem i okončam program svog boravka u Zenici, kako bih mogla planirati povratak kući. Ni jednog trenutka nisam pomislila da je moj dom negdje izvan Amerike i Silverstona.

“Bosna nije moja domovina”, zaključila sam još davno. “Kao što to nije ni Grčka.”

Ipak nisam poduzimala ništa da svoje odluke ostvarim. Vraćala sam se u hotel u vrijeme kada su se drugi njegovi gosti budili i pokušavala ponovo zaspati. Ponekad mi je to uspijevalo i tih sam dana osjećala da život sadrži i neke čudesne prijeko puteve, koji se provlače kroz san i povezuju onu gotovo zaboravljenu mladost i nikad upamćeno djetinjstvo sa starošću, koja se ne da gurnuti u zaborav.

Poslijepodneva sam najčešće provodila na hotelskoj terasi,

sjedeći ispod suncobrana i promatrajući život na obalama Bosne. Premda sam danima razmišljala o tome, nisam mogla pronaći odgovor na pitanje da li se rijeka u proteklih četrdeset godina smanjila i postala plića ili mi je moje sjećanje slalo pogrešne informacije. Bosnu sam pamtila kao snažnu rijeku, koja se na nekim mjestima mogla pregaziti, ali je u sebi skrivala i takve dubine kojih su se plašili i najvještiji plivači. Sada ju je, međutim, zamjenjivala nevelika traka tekuće vode, koja nije plašila nikoga i koja nije služila nikome, osim desetini ribolovaca.

“Ne mogu shvatiti zbog čega je ova rijeka zaslužila da se po njoj nazove cijela jedna pokrajina”, kazala sam Fantomu nakon što mi se pridružio za stolom na terasi hotela. “Poznata je u cijelom svijetu, a niti je velika, niti je duboka, niti je brza, niti je ovdašnjim ljudima bilo kako korisna.....osim možda kao neki simbol.”

Fantom je slegnuo ramenima.

“Nikada nisam razmišljao o tome”, kazao je. “Uostalom, ime ne mora predstavljati ništa. Najmanje neki simbol. Možemo ovu zemlju zvati i drugačije pa ipak nećemo promijeniti ništa ni u njoj niti u ljudima koji je nastanjuju.”

“Voliš li je?”, upitala sam.

Prije nego što je odgovorio, Fantom je pozvao konobara i naručio za sebe hladno pivo, a za mene još jednu votku.

“Volim, naravno. Šta mi drugo preostaje? Rodio sam se ovdje i čini se da mi je suđeno ovdje umrijeti.”

“Vjeruješ u sudbinu?”

“To je jedino u što vjerujem. Vjerujem da smo u ovaj život ubačeni protiv svoje volje. I ne slučajno i ne nasumice nego na točno određenom mjestu i sa precizno utvrđenim namjerama.”

“Znači li to da je uzaludno i besmisleno sve ono što činimo?”

Fantom je na moja pitanja odgovarao bez oklijevanja. Kao da se već odavno pripremao za njih.

“Uzaludno jeste ako se odupiremo i pokušavamo sami odrediti svoj put, ali nije besmisleno ako bar samo naslućujemo na koji se način krećemo i kamo bismo na kraju mogli stići.”

Nasmijala sam se, pomišljajući da nije teško odgonetnuti podrijetlo Fantomove vjere. Sudbina mu nije bila ni najmanje naklonjena dajući mu na prvi pogled prepoznatljivo lice fantomskog bića.

“Zar nije lakše prihvatiti vjeru u jedno ili više božanstava, koji se brinu o svemu i za sve su odgovorni?”, upitala sam, uvjeren da će Fantom shvatiti skrivenu suštinu mog pitanja.

“Svakako da jeste”, odgovorio je odmah Fantom, “ali od takve vjere nemamo nikakve koristi. Ona nas ne može odvesti dalje od zaključka da smo bića koja jedu i koja neće biti pojedena samo ukoliko na neki način umilostive moćnije od sebe.”

Nisam mogla reći da u cijelosti shvatam šta Fantom želi reći, kao što nisam mogla odgovoriti niti na pitanje šta je to sudbina, ako nije tek gola prisila i kazna za neki nepoznati grijeh.

“Kažeš da je tebi sudbina namijenila da svoj život provedeš u Bosni i da voliš ovu zemlju takvu kakva jeste. Možeš li reći kakve su bile njezine namjere u mom slučaju? U Grčkoj sam provela prvih osam godina i nisam stigla ni da je zavolim. Daljnjih deset godina proživjela sam ovdje, ne osjećajući se ni Grkinjom niti Bosankom. Opredijelila sam se tek u Americi, ali nisam postala ni Amerikanka, kako bi možda mogao pomisliti. Kada sam stigla tamo i shvatila da ću tu ostati zauvijek, opredijelila sam se za bosanske uspomene i nosila sam ih sobom svih četrdeset godina, pitajući se da li je vrijedilo učiniti i jedan jedini korak na dugom putu od Zenice do Silverstona.”

“Nemoj razbijati glavu suvišnim pitanjima”, kazao je Fantom. “Da je bilo suđeno da ostaneš, ostala bi, ali bi se onda vjerojatno pitala zašto nisi otišla. Nemaš nikakvog razloga da se žališ. Prije nego što si krenula za Ameriku doživjela si ljubav kakvu većina ljudi može samo naslutiti u nekom svom snu, a otišla si u vrijeme kada je tvoja veza sa Vladimirom dostigla vrhunac, odakle je mogla poći samo naniže, prema svom kraju.”

Nisam se mogla u svemu složiti sa Fantomovom teorijom.

“Ako je tako, ako sam doživjela nešto što je dosuđeno samo malom broju ljudi, moglo bi se reći da sam već sa svojih osamnaest godina na neki način zaokružila cijeli svoj život.”

“Moglo bi se tako reći kada bi se život sastojao samo od ugodnih događaja, ali je on, na žalost, ustrojen nešto drugačije. U njemu je zla najmanje toliko koliko i dobra.”

Fantomove riječi učinile su da se dopuni i zaokruži jedna moja davna krnja slutnja. Da bi sudbina moje obitelji u Americi bila sasvim drugačija da sam ja ostala u Bosni. Sada sam znala i zašto. Pokušala sam od Fantoma dobiti i zvaničnu potvrdu.

“Rekao si da je moja veza sa Vladimirom dostigla vrhunac

neposredno prije mog odlaska u Ameriku. Znači li to da bih, da sam ostala ovdje, doživjela najprije njezino slabljenje, a potom i konačan raspad?"

Fantom je energično zamahao glavom i rukama.

"Nikako", kazao je. "Želio sam reći samo to da si otišla prije nego što se u vašu vezu uvukla bilo kakva sumnja, koja bi mogla poremetiti tvoje osjećanje savršenog sklada. Da si ostala, sigurno je da ne bi mogla izbjeći različite potrese i veća ili manja razočaranja, ali to je onaj pravi život, u kojem je sklada tako malo da smo silno zadovoljni ako pronađemo malo ljepote u nekoj pjesmi, na nekom tijelu ili u nekom krajoliku."

Premda mi nije dao odgovor koji sam očekivala, Fantom me je napokon uvjerio da sam pogriješila što sam drugima prepustila da odrede puteve moje sudbine.

"Trebalo je da se borim za sebe kao što se borila gospođa Jasmina", pomislila sam. "Umjesto toga postala sam uteg na vratu svoje obitelji, koja je platila moje grijehe. U pravu su bili stric i strina. Ja sam za sobom vukla nesreću, kao zamku u koju su upadali drugi. Mogla sam to shvatiti i prije odlaska u Ameriku po ponašanje gospođe Jasmine. Ona me se plašila. Vjerovala je da jedino ja mogu pokvariti njezine planove. Nisam smjela biti slaba prema njoj. Nisam smjela dozvoliti da svoje divljenje prema njezinoj ljepoti platim tako skupo."

Fantom me je pažljivo promatrao.

"O čemu razmišljaš?", upitao je.

"O gospođi Jasmini. O tome da smo je svi mi koji smo stanovali u naselju baraka nazivali „gospođom“ u vrijeme kada su svi drugi bili samo „drugovi“ i „drugarice“. Ona je doista bila gospođa, ne podrijetlom nego svojom pojavom i onim što je nosila u sebi, i onda kada je bila učiteljica, ali i u vrijeme kada je obavljala poslove čistačice u Narodnoj čitaonici i biblioteci."

Fantom je kimnuo glavom.

"Jasno", kazao je. "Morala si se sjetiti gospođe Jasmine. "Vas ste dvije u mnogo čemu bile slične. Za mene ste bile dvije najznačajnije osobe u naselju."

Morala sam se nasmijati.

"Gdje si pronašao ideju da mene uspoređuješ sa gospođom Jasminom?", upitala sam iskreno iznenađena. "Nisam joj bila ni do koljena."

Moj smijeh nije pokolebao Fantoma.

“Ti i ne možeš znati šta si nam značila. Otišla si prije nego što smo ti to mogli reći, prije nego što smo te mogli nazvati novom gospođom.”

Prestala sam se smijati. Gledala sam Fantomovo iskrivljeno i uvijek ozbiljno lice i nisam mogla ni pomisliti da me pokušava obmanuti.

“Pretjeruješ”, kazala sam, ipak uvjereni da Fantom sve to govori samo zato da bi mi ugodio. “Možda je na mene palo nešto od sjaja gospođe Jasmine i njezine obitelji. Ništa više od toga.”

“Varaš se, Grkinjo. Ti si sjala vlastitim sjajem. Kada si otišla, naselje mi je izgledalo tako bijedno da sam se pridružio onima koji su odlučili uništiti ga do kraja.”

Bila sam više nego iznenađena Fantomovim priznanjem.

“Dakle, i ti si bio jedna od palikuća?”, upitala sam, jedva vjerujući da je to moguće.

“Žao mi je što moram priznati da jesam. Ne zbog onih bijednih baraka nego zbog činjenice da sam pomogao zabiti nož u leđa poštenim i razumnim ljudima, kojih nigdje nema previše.”

“To je doista odgovarajući izraz”, pomislila sam, sjetivši se razgovora koji smo vodili ja, Vladimir i Damaskin nakon drugog požara. Osjećala sam se upravo tako kao da mi je netko nenadano zabio nož u leđa.

“Sjećаш li se kako su gorjele naše barake?”, upitao me je Fantom.

Potvrdila sam jedva zamjetljivim pokretom glave, dajući mu na znanje da ne želim govoriti o pomenutim događajima. Ne nakon Fantomovog priznanja da je i sam sudjelovao u podmetanju požara. Nisam htjela ponovo se naći okružena pomiješanim osjećanjima preneraženosti i razočaranja. Vjerovala sam da sam živjela sa dobronamjernim ljudima, spremnim da se žrtvuju za svoje obitelji i da pomognu svojim susjedima, a onda sam u trenutku otkrila da su ti ljudi pripravnici učiniti sve da bi zadovoljili neki svoj mračni i vjerojatno i njima samima nepoznat poriv.

Fantom je vjerojatno naslutio što se zbiva u meni, ali je nastavio govoriti o istoj temi.

“Posljednjih godina progoni me osjećanje da je propast ove zemlje započela upravo tim požarima”, kazao je. “Jasno mi je da ne bih mogao iznijeti ni jedan dokaz u prilog toj tvrdnji. Ipak vjerujem da je Jugoslavija tih dana u podsvijesti ovdašnjih

ljudi otpisana kao zajednica kojoj su oni spremni dobrovoljno se podvrgavati.”

Osjetila sam da moram reagirati.

“Gluposti”, kazala sam. “Oni koji su palili naše barake nisu zabili nož u leđa državi nego svojim sugrađanima, svojim radnim drugovima i svima onima koji su željeli osigurati bolji život za sve. Isto to učinili su i oni u vlasti koji su palikuće ostavili nekažnjenim i na taj način potvrdili da je zločin u nekim slučajevima opravdan ili bar da se isplati.”

Fantoma je iznenadio moj gnjev.

“Mislim da govorimo o istom”, kazao je. “Želim objasniti da nije riječ samo o pojedincima koji su podmetali vatru nego o gotovo jednodušnoj suglasnosti stanovnika nekadašnjeg našeg naselja da cilj opravdava sredstvo. Ako oduševljenje i nije bilo sveopće, siguran sam da nisam čuo niti jednu jedinu riječ osude. Nakon što je i druga grupa pogorjelaca preselila u nove stanove u Crkvicama, svima je bilo jasno da je samo pitanje dana, ako ne i sata, kada će vatra do kraja progutati sve naše barake. Svi su to prihvatili kao prirodnu nepogodu. Čak i vlast, koja je nezainteresirano promatrala kako se iseljavamo i palimo baraku za barakom. A sve smo to radili danju, gotovo i ne skrivajući se.”

Zahvatilo me je raspoloženje slično onom od prije četrdeset godina, iz kojeg sam vidjela samo jedan izlaz. Točnije, olakšavajuću okolnost za mene samu. Skori odlazak u Ameriku.

“Mnogo se toga tih dana udružilo da mi olakša odlazak”, pomislila sam, vjerujući da su upravo požari bili onaj maleni uteg koji je razriješio moju tadašnju dvojbu “ostati ili otići”.

“Ne mogu gledati te ljude”, kazala sam Damaskinu i Vladimiru kada su se i stanari tri barake izgorjele u prvom od podmetnutih požara, nakon dva dana neizvijesnosti, počeli useljavati u tek dovršene stambene zgrade u Crkvicama. “Svojim sam očima vidjela da su bez žurbe iznijeli sve svoje stvari i smjestili ih u garaže prije nego što se pojavila vatra. Ne mogu reći da znam kako su to učinili, ali ne može biti nikakve sumnje da su sami izazvali požar.”

Damaskin i Vladimir mi nisu protivrječili. Damaskin je slegnuo ramenima i kazao da se ničemu ne treba čuditi.

“Ljudi su ugledali priliku da dođu do novih stanova i iskoristili su je”, kazao je, ni najmanje se ne uzbuđujući.

Vladimir nije rekao ništa. Bio je isuviše obuzet svojim

problemima i očekivanim gubitkom da bi mogao usmjeriti pažnju i na svoju okolinu. Osim toga, bio je, i tjelesno i psihički, iscrpljen maturalnim ispitima i spasavanjem predmeta svog domaćinstva iz požara i njihovim prebacivanjem u novi stan.

Rastali smo se ranije nego obično. Vladimir je ušao u svoj stan, a ja i Damaskin smo se nastavili uspinjati stepenicama.

“Na neki mi je način drago što odlazimo”, kazala sam. “Ne znam kako bih mogla započeti novi život ovdje.”

Damaskin me je zagrlio.

“Pretjeruješ, sestro”, kazao je. “Iscrpljena si svim ovim događajima i zbog toga ti sve pada teže nego inače.”

Četrdeset godina kasnije nisam bila iscrpljena pa ipak mi je jednako teško padala misao da ljudi nisu onakvi kakvim sam ih zamišljala.

“Ako su ovdašnji ljudi doista takvi, onda na ovim prostorima nikakva zajednica nema budućnosti”, kazala sam. “Zar i nedavni rat i ona silna ubojstva i nikom korisna razaranja ne govore isto?”

Fantom je podigao ruku.

“Nemoj o nama previše strogo suditi, Grkinjo”, kazao je. “Neko si vrijeme bila jedna od nas.”

Osjetila sam da se ponovno vraćam u onaj svoj krug iz kojeg sam četrdeset godina uzaludno tražila izlaz.

“I sada sam vaša, premda ne mogu reći da vas razumijem”, kazala sam. “Isuviše sam kratko boravila u ovoj zemlji da bih nešto pouzdano saznala o njoj, a vijesti koje su odavde stizale do mene za vrijeme mog boravka u Americi samo su me još više učvrstile u mom neznanju. Oni kojima je bilo poznato odakle sam došla pitali su me kako je moguće da se na jednom tako malom prostoru naseli toliko različitih i međusobno suprotstavljenih naroda. Nisam im mogla odgovoriti ništa osim da se ne sjećam nikakvih naroda, a još manje takvih koji bi bili neprijateljski nastrojeni jedni prema drugima. U mojim bosanskim sjećanjima živio je jedan narod, koji je govorio jednim jezikom i sasvim se dobro sporazumijevao. U našem barakaškom društvu nisam zapazila ništa po čemu bih jedne ljude mogla odvojiti od drugih. Vjerujem da je upravo to primoralo nas došljake da se veoma brzo uklopimo u sredinu i da tako brzo naučimo jezik.”

“Tvoje te sjećanje ne vara”, kazao je Fantom. “Ovdje živi jedan narod, ali su Bosanci tako nastrani individualci da se lako može steći privid mnoštva naroda.”

Neko vrijeme sam pokušavala razmišljati o tome što sam čula, ali su svi moji napori ostali uzaludni.

“I ti me zbunjuješ”, kazala sam Fantomu. “Stalno sam slušala i čitala o tri naroda, koji se međusobno okrivljuju i ratuju, polažući veće pravo na ovu zemlju.”

Fantom se tiho nasmijao.

“Nisi ni prva niti jedina koju su zbunila moja razmišljanja. Premda ne vidim u njima nikakve protivurječnosti. Ovdašnji čovjek je, prije svega i iznad svega, usmjeren na sebe sama. Zanima ga prvenstveno njegova vlastita osoba i njegova vlastita sudbina. Njegovo osjećanje zajedništva mnogo je slabije razvijeno nego kod pripadnika većine drugih naroda i pojavljuje se tek u nekim kriznim situacijama i živi kratko. Pretpostavljam da tipičan Bosanac većinu svog vremena provodi rješavajući pitanje svoje vječnosti, umjesto da se, kao i drugi ljudi, posveti rješavanju svakodnevnih životnih problema. On nema ni volje niti strpljenja da gradi, a veoma se lako odlučuje na uništavanje. U Bosni nema građevina koje bi se istovremeno odlikovale i starinom i veličinom. Ako je nekad i izgrađeno nešto veliko, uskoro je uništeno ili prepušteno razornom utjecaju vremena, kako ovdašnjeg čovjeka ne bi podsjećalo da je, osim sebi i nebu, nešto dužan i ljudima oko sebe i zemlji na kojoj živi.”

Nemoćno sam uzdahnula.

“Bože, zašto je sve toliko komplicirano?”, kazala sam tiho, za sebe.

Nakon toga sam odlučila okončati taj razgovor, koji je ubrzano obarao moje raspoloženje, a ništa mi nije razjašnjavao.

“Moram poći”, kazala sam ustajući sa stolice. “Očekuje me razgovor sa bratom.”

Fantom je kimnuo glavom i takođe ustao.

“Je li Damaskin i sada onako veseo kakav je nekada bio?”, upitao je.

“U svakom slučaju, manje je sumoran od mene, premda mu sudbina nije bila do kraja naklonjena”, odgovorila sam i pružila mu ruku, želeći izbjeći svako daljnje objašnjenje.

Fantom je prihvatio moju ruku.

“Zašto te ja još uvijek vidim kao veselu djevojku, koja sa obje noge stoji čvrsto na zemlji?”, upitao je.

“Odgovor na svoje pitanje moraćeš potražiti u sebi”, odgovorila sam. “Vjerojatno ne želiš priznati da je starost naša stvarnost i pokušavaš joj se oduprijeti sjećanjima na mladost.”

POGLAVLJE 18

Dakle, ti doista želiš ući u politiku?", upitao je Maks, promatrajući brata i zaključujući da njegov lik još uvijek zrači čvrstinom i samopouzdanjem.

Josip je najprije lako kimnuo glavom.

"Još donedavno nisam ni pomišljao da ću se morati baviti i tim poslom", odgovorio je. "Sada, međutim, shvatam da nemam drugog izbora. Ne mogu se primorati da zatvorim oči i da ne gledam šta se oko mene zbiva. Želim biti pošten, najprije prema sebi, a potom i prema drugim ljudima, i zato neću optužiti nikog za katastrofalno stanje u ovoj zemlji prije nego što pokušam i sam nešto učiniti za nju."

"Bolje bi učinio da si se vratio u Belgiju i nastavio raditi svoj stari posao", kazao mu je Maks, premda mu je bilo jasno da njegovo mišljenje neće izmijeniti Josipovu odluku.

"To je prva i najveća greška koju čine oni svjesniji, da ne kažem pošteniji, stanovnici ove zemlje. "Dobrovoljno se osamljuju i borbu za vlast prepuštaju drugima. Najčešće iz samo dva razloga: ili zato što vjeruju da ta borba nije dostojna njihove veličine ili zbog toga što su sigurni da nemaju nikakvih šansi da iz nje iziđu kao pobjednici."

Fantom je stajao u pozadini, leđima oslonjen o zid, i pitao se zbog čega su i njega pozvali na obiteljski skup na kojem se neće razgovarati o poslovima za koje je on bio zadužen. Njegovu nedoumicu je dodatno usložnjavala činjenica da ga je na sastanak pozvala Danijela osobno. Nije bila nikakva tajna da ga je ona u svojoj blizini trpjela samo zbog njegove bliskosti sa Maksom, i to u onoj mjeri u kojoj se Maks opirao njezinim naporima da ga udalji iz njihove kuće i Maksovog društva.

"Poznato mi je da ti nisi malodušan", kazao je Maks, nastavljajući razgovor sa bratom. "Međutim, ne znam kakve su tvoje procjene mogućnosti da se jedna potpuno nova politička stranka u nekom prihvatljivom vremenskom roku probije do samog vrha vlasti. Pretpostavljam da ne želiš osnovati stranku koja će se utopiti u mnoštvu ostalih i koja će biti samo pozadina za političku karijeru jednog čovjeka."

Josip je spremno odgovorio.

“Ispravno pretpostavljaš. Želim stranku koja će se brzo probiti iz anonimnosti i kretati se ravno prema vrhu piramide državne vlasti. Njezine će šanse ovisiti prije svega od toga kako ćemo je oblikovati i koliko ćemo je osposobiti za plovidbu u svim mogućim uvjetima. O svemu tome razmišljao sam i prije nego što sam pomislio da ću ući u politiku i došao sam do nekih zaključaka.”

Maks se osjećao obaveznim da usmjerava razgovor, jer se sastanak održavao u njegovoj kući.

“Ako je tako, krenimo iz početka”, rekao je. “Kaži nam najprije prvi od tih zaključaka.”

“Naša stranka mora biti organizirana na principima obiteljskog poduzeća.”

“Zbog čega?”

“Zbog toga što moramo u startu onemogućiti da se s vremenom ne pretvori u pokret, u kojem će samo nekoliko ljudi pokušavati nešto učiniti, dok će ogromna većina biti sasvim pasivna. Ako želimo imati uspješnu političku stranku, moramo je organizirati i voditi kao poduzeće, u kojem će svi uposlenici imati točno određene zadaće i u kojem neće biti nezamjenjivih. Što se tiče obiteljskog dijela principa, želim da mi koji smo sada tu utvrdimo osnovnu strukturu stranke i njezinog programa, te da za sebe osiguramo mogućnost za eventualne kasnije korekture.”

“Kao neki tajni komitet?”

“Nazovi ga kako hoćeš. Ako se večeras dogovorimo o osnivanju stranke i uobličimo njezine osnovne konture, ne vidim bilo kakav razuman razlog da se u nekoj budućnosti odrekemo kontrolne uloge.”

Danijela je pomislila da je krajnje vrijeme da se umiješa u Maksov i Josipov dijalog.

“To je sasvim prihvatljivo objašnjenje”, kazala je. “U obiteljskom poduzeću rade mnogi koji ne pripadaju obitelji, ali oni rade za plaću i nemaju pravo miješati se u donošenje strategijskih odluka.”

“Kako ćeš u tom slučaju opravdati demokratsko obilježje u programu i, pretpostavljam, u nazivu stranke?”, upitao je Maks.

Umjesto Danijele odgovorio mu je Josip.

“Moraćemo odmah odustati od ovog posla ako vjeruješ da bilo gdje funkcionira demokratija u kojoj svi glasovi imaju jednaku vrijednost.”

Maks je odmahnuo rukom.

“Ni u snu nisam namjeravao takvo što reći.”

U razgovor je ponovo uskočila Danijela. Osjećala je da bi sve krenulo kako treba ako bi se brzo složili oko prvog zaključka.

“Mislim da tu nema ničeg spornog”, kazala je.

Maks je, više zbog navike nego iz stvarnog osjećanja potrebe za otporom, oklijevao da se složi sa njom.

“U stvari, ne bih ni želio raditi u nekoj stranci koja bi nalikovala ovim koje već postoje”, kazao je. “Želim da moj rad donese neku korist i meni i drugima.”

“Možemo li, dakle, reći da se slažemo sa tatinim prvim zaključkom?”, upitao je stariji od dva Josipova sina.

Odgovorio mu je samo Maks, koji je osjećao da se nećakovo pitanje najvećim dijelom odnosilo upravo na njega.

“Što se mene tiče, možemo”, kazao je.

Fantom se instinktivno odgurnuo od zida na koji je bio oslonjen. Učinilo mu se da je došao pravi trenutak da napusti prostoriju. I do tada je osjećao da ga je tu mogao dovesti samo neki nesporazum.

“U tom slučaju ja nemam šta raditi ovdje”, kazao je, spreman odmah krenuti. “Ja ne pripadam vašoj obitelji i ne bih želio biti posvećen u obiteljske tajne.”

Maks je pružio ruku da ga zaustavi, ali ga je Jelena pretekla sa objašnjenjem.

“Ne možeš reći da ne pripadaš. Ne možeš se tek tako odreći svih tih godina koje si proveo sa nama.”

Fantom je ipak oklijevao i tek ga je Josip primorao da se vrati u prijašnji položaj.

“Jasno je da pripadaš”, kazao je, ne uzbuđujući se. “Pozvali smo te, jer vjerujemo da trebaš ostati sa nama i u svim našim budućim poduhvatima i jer se nadamo da ćeš nam svojim sposobnostima i svojim iskustvom biti od velike koristi.”

Slušajući brata, Maks je osjetio želju da se nasmije i da ga upita u kojim su to poduhvatima njih dvojica zajedno sudjelovali. Nije se mogao sjetiti ni da su bilo kada podijelili neko zajedničko osjećanje ili bar neku beznačajnu misao.

“Rođen je za političara”, zaključio je. “Savršeno je sposoban uvjeriti i samog sebe u nešto što se nikada nije dogodilo.”

Nije uspio ništa od toga reći, jer je Danijela odlučila iskoristiti povoljnu priliku i ubrzati razgovor.

“Idemo dalje”, kazala je. “Očito je da je Josip o svemu dobro promislio. Predlažem da nas upozna sa svojim ostalim zaključcima.”

Josip se nije dao nagovarati.

“Preostala su nam još samo dva bitna pitanja”, kazao je. “Jedno od njih je pitanje na koji ćemo način pokušati pridobiti podršku glasača. Očito je da nemamo mnogo izbora. Kamo god da krenemo, ispriječić nam se mnoštvo stranaka, koje su već iskušale sve moguće načine da skrenu pažnju na sebe.”

“Osim da se posluže istinom, poštenjem i razumom”, ubacio je Fantom.

Josip se nije zbunio.

“Postoji mnoštvo istina, a što se tiče poštenja i razuma, dobro je poznato da to dvoje u ovoj zemlji nikada nije bilo osobito cijenjeno. Naš narod između ostalih ima i poslovicu da su pošten čovjek i budala jedno isto, a često se može čuti da je neki čovjek pametan onoliko koliko može zaraditi, odnosno doprinijeti osobnim interesima.”

“Nadam se da nam, usprkos svemu, nećeš predložiti da se služimo već odavno iskušanim političkim metodama”, kazao je Maks, riješen da odustane od razgovora ako Josipov odgovor bude potvrđan.

“Radićemo onako kako se dogovorimo”, odgovorio je Josip diplomatski. “Ali pošteno je priznati da ćemo ponekad morati postupati jednako kao i drugi. Politika je samo profesija, a svaka se profesija služi određenim alatima i unaprijed utvrđenim postupcima.”

Fantom je želio izbjeći sudjelovanje u razgovoru prije nego što utrdi kakva mu je uloga namijenjena. Ipak nije mogao odoljeti nagonu koji ga je tjerao da se oglasi bar nekom kratkom primjedbom.

“Naravno, nema poštenih lopova niti nevinih ubojica”, kazao je. “Ako ukradeš, lopov si, ako ubiješ, zločinac si, bez obzira na namjere i opravdanja.”

“Jasno”, suglasio se Josip. “Politika je borba za vlast, a borba nikada nije sasvim čista. Čak niti u sportu.”

“Čekaj malo”, zaustavio ga je Maks. “Čini mi se da isuviše pojednostavljuješ stvari. Govoriš o borbi za vlast kao da je vlast jedini ili bar jedino vrijedan cilj. Ja, naprotiv, vjerujem da su u svakom društvu važnije one političke snage koje djeluju kao korektiv vlasti nego one koje vlast imaju u svojim rukama.”

Danijela je odlučila spriječiti Josipa da komentira Maksov zaključak. Plašila se svake mogućnosti da se promišljanja njih dvojice sukobe.

“Bio bi sasvim u pravu kada bi se radilo o idealnim strankama u opoziciji i idealnim strankama na vlasti”, kazala je Maksu. “Pametani i dobronamjerna čovjek će pametnom i dobronamjernom čovjeku uvijek dobro doći, ali će zato pametani i dobronamjerna čovjek budali uzalud dokazivati da nije u pravu.”

“Tako je”, prihvatio je Josip. “Ako vjerujemo da smo razumni, učinili bismo veliku grešku kada bismo se unaprijed zadovoljili drugorazrednom ulogom. Sa pozicije vlasti se ipak može učiniti mnogo više nego iz pozadine.”

Maks je osjećao da nema razloga opirati se samo zbog toga što je sâm obično radije ostajao u pozadini.

“Ti to najbolje znaš, kazao je bratu. “Uvijek si nastojao da budeš na vrhu i da drugi gledaju tvoja leđa.”

“Šta je u tome loše?”, upitala je Jelena.

“Ništa”, odgovorio je Maks. “Zaboravio sam da naš narod osobito ne cijeni niti skromnost. Radije će glasati za arogantnog lažova, koji se bezobrazno razmeće očiglednim glupostima, a koji ne zna ni to na koliko je mjesta šupalj, nego za pametnog i poštenog čovjeka, koji vjeruje da je u najmanju ruku nepristojno hvaliti se svojim znanjem i sposobnostima.”

U razgovor se ponovo umiješao Josipov stariji sin.

“Ti, striče, uporno dokazuješ da nisi podoban za politiku. Ne želiš obmanjivati eventualne buduće glasače, a u isto si vrijeme pripravan vrijeđati ih govoreći im istinu o tome kakvi su zapravo. To vam dvoje nitko od njih neće oprostiti.”

Maks se nasmijao.

“U pravu si”, kazao je. “I što se tiče mene i što se tiče naših glasača. Ja nisam podoban za političko djelovanje, a naši ljudi nisu spremni slušati istinu o sebi.”

Fantom se po drugi put odvojio od zida.

“Ne bih se u svemu složio sa vama dvojicom”, kazao je. “Bar kada je riječ o upotrebi istine u politici. Prije svega zbog toga što na osnovu dosadašnje prakse ne možemo znati kakve bi posljedice izazvalo njezino svakodnevno korištenje. Toliko je uporno zaobilažena da njezina vrijednost nikada nije u dovoljnoj mjeri iskušana.”

Nakon što se Fantom vratio svom zidu nekoliko je trenutaka vladala tišina.

“Vjerujem da nitko od nas nije protiv istine”, kazao je najzad Josip i dodao, kao za sebe: “Ako se razumno koristi.”

Fantom je pomislio da će morati odustati od svoje namjere. Osjećao je da mora braniti svoje mišljenje.

“Istina se ne može ničim uslovljavati”, kazao je. “Čak niti razumom. Te dvije stvari se ne isključuju nego podrazumijevaju. Razum ne može opstati na lažima, neophodno mu je da zna šta se događa da bi mogao ići dalje.”

“Šta predlažeš?”, upitao je Josip.

“Da jednom ovom narodu kažemo istinu. A istina je da je sam kriv za sve što mu se dogodilo i što mu se događa. I da zahtijevamo od njega da se prestane zavaravati i krivce tražiti izvan Bosne. Sve je ovdje: i uzroci, i posljedice, i rješenja za sve moguće probleme.”

“To bi bilo ravno političkom samoubojstvu”, kazao je mlađi Josipov sin.

“Ne vjerujem da bi takvo što mogli progutati i politički mnogo svjesniji narodi”, dodao je Josip.

Fantom je osjećao da ga nisu ni najmanje pokolebali.

“Ja, naprotiv, vjerujem da naš narod godinama uzalud čeka da mu se kaže prava istina, kako bi napokon mogao krenuti iz početka.”

“Možda si u pravu”, kazao je Maks. “Možda bi nas istina otrijeznila i natjerala da se bavimo zajedničkim problemima i prestanemo vjerovati da je svatko od nas središte svijeta.”

“Pomoglo bi nam, u svakom slučaju”, složio se Fantom. “Bolesnog je čovjeka teško liječiti ako ne zna od čega boluje.”

“Na žalost, Bosna je bolesnik koji vjeruje da mu nije dorastao ni jedan liječnik”, dodao je Maks, sve manje vjerujući da razgovor u kojem je nevoljko sudjelovao ima nekog smisla.

“Ti, striče, i dalje pronalaziš razloge da ovaj razgovor što više udaljiš od njegove osnovne teme”, javio se sa prijekornim tonom u glasu Josipov stariji sin. “Dobro znaš da nama nije cilj da liječimo ljude nego da pomognemo stvoriti uvjete za normalno življenje.”

Maksa nećakov prijekor nije uvrijedio, ali ga je naveo da pogleda u Danijelu i da po njezinom izgledu zaključi kako se ona još nada da će svoju zamisao sprovesti u djelo.

“Sve bi bilo u redu kada bi se naše predstave o tome šta je normalno življenje bar približno podudarale”, kazao je nećaku. “Na žalost ili, možda, na sreću, one se veoma razlikuju. Ja vjerujem, kao i mnogi od onih koji su ovdje rođeni i koji su ovdje odrasli, da smo na patnju osuđeni, ali da ta kob ima i svojih dobrih strana. To je, naravno, nešto što vi koji ste došli iz drugih krajeva ne možete shvatiti pa o tome neću ni govoriti.”

“Priznajem da ne mogu ni shvatiti niti prihvatiti takvu logiku, koja služi prije svega kao opravdanje za nesposobnost da se patnja ukloni”, kazao je Josipov stariji sin.

Nakon toga se u razgovor prvi put umiješao Jelenin brat.

“Ljudi mogu učiniti da se patnja smanji, ali je ne mogu sasvim ukloniti”, kazao je. “Patnja je sastavni dio čovjekovog bića i njegove sudbine i biće prisutna i onda kada ljudi razriješe sve sada poznate probleme.”

Danijela je zaključila da ne smije dozvoliti da se razgovor nastavi kretati izvan okvira koje je ona dogovorila sa Josipom.

“To je jasno samo po sebi”, rekla je. “Međutim, jasno je i to da je patnja najvećim dijelom subjektivne naravi i da nema razloga spominjati je u političkim programima. Nitko se ne može ukloniti patnji, ali to nije nikakav razlog da je generaliziramo i da o njoj govorimo kao o nekom objektivnom problemu, kojeg je moguće riješiti. Svatko od nas pati na svoj način.”

Maksa je iznenadilo već i Danijelino priznanje da uopće pristaje razmišljati o patnji, a to što je dopustila zaključak da se patnja ne može izbjeći natjeralo ga je da na nju počne gledati drugim očima.

“Kazala je da svatko od nas pati na svoj način, što bi moglo značiti da pati i ona”, pomislio je. Do tada je vjerovao da je Danijela samo nezadovoljna, sobom ili svojom sudbinom.

U međuvremenu je Danijela riječ dala Josipu.

“Jasno je da u svom programu ne možemo zaobići ni jedan od problema koji muče ovdašnje ljude”, kazao je. “Međutim, moramo se usredotočiti samo na one najkrupnije ili na one za koje je moguće pronaći rješenje. Pogubno bi bilo baviti se nerješivim problemima.”

Maks je pomislio da je njegov brat prokleta u pravu.

“Uvijek je bio u pravu. Ni kao dijete nije želio priznati da pred sobom ne vidi neki izlaz. Zbog toga se bavio, i to uporno, samo onim problemima za koje je bio siguran da se mogu razriješiti.”

Sjetio se Josipa kako iz dana u dan uporno uči i kako isto tako uporno trči.

“Samo je učio i trčao. Gomilao je znanje i povećavao snagu i brzinu svog tijela. To mu je bilo dovoljno. Nije razbijao glavu pitanjima koja nisu imala odgovore niti je radio nešto što nije bilo moguće izmjeriti.”

Prateći svoje misli, Maks je neko vrijeme samo očima pratio razgovor. Vidio je da Josip nastavlja obrazlagati svoja promišljanja o tome kako bi trebalo izgledati i djelovati stranka koju su namjeravali osnovati, ali je čuo tek poneku njegovu riječ. Zbog toga se iznenadio kada je opazio da je Fantom, zbog nečeg iznerviran, presjekao Josipov monolog. Pomislio je da se Fantom ne bi upleo u razgovor tek reda radi.

“To da je Bosna popucala po svim šavovima je ipak samo manje-više prigodna fraza. Uostalom, ne može se reći da nije slikovita i da nije točna. Međutim, prava je istina da ti šavovi nikada i nisu ništa povezivali. Prije bi se moglo kazati da su, kao duboke provalije, razdvajali. I da još uvijek razdvajaju. Ne samo narode i vjere nego i svakog pojedinog čovjeka. Ne vjerujem da postoji još jedna takva zemlja, sa tako malo vjere u ljudima i sa tako malo želje za zajedničkim životom. U Bosnu su život donosili samo stranci, čak i onda kada su dolazili samo kao osvajači. Bez njih bi ova zemlja bila i ostala tek puko tavorenje između rođenja i umiranja.”

Maks je slušao Fantoma i pitao se zašto govori o Bosni.

“Zar to o čemu priča nije usud svakog stvora na ovoj planeti? Zar svaki čovjek nije odvojen od drugih čak i onda kada žudi za društvom i kada čini sve što može da se približi drugim ljudima?”

Gotovo nesvjesno, ustao je, otišao do vitrine i nasuo piće u čašu.

“Ponudi i drugima”, kazala je Danijela. “Možda će nam piće pomoći da dođemo do nekog dogovora.”

Maks je napunio još nekoliko čaša i stavio ih na stol, a zatim se vratio na svoje mjesto. Bio je siguran da je za njega razgovor završen. Nije želio ni govoriti niti slušati druge kako govore. Želio je razmišljati i na osobnom primjeru provjeriti Fantomovu tvrdnju da su ljudi u Bosni dubokim ponorima odvojeni jedni od drugih i da ne osjećaju želju da te ponore zatrpaju ili bar premoste.

I ne htijući to, čim se isključio iz svog neposrednog okruženja, potonuo je u prošlost, sve do vremena djetinjstva, i prvo što je pomislio bilo je da nikakvih provalija nije smjelo biti bar između članova njegove obitelji.

“Da li ih je bilo?”

Nije utrošio mnogo vremena da bi došao do odgovora. Već odavno ga je čekao potpuno spreman. Članovi njegove obitelji živjeli su kao skupina plutajućih otoka među bezbrojnim sličnim skupinama, ne znajući da li im je dosuđeno da se udaljavaju jedni od drugih, ali ipak osjećajući da je svaki njihov pokušaj međusobnog približavanja osuđen na neuspjeh.

POGLAVLJE 19

Da bih dobila na vremenu, najprije sam ponovila Damaskinovo pitanje.

“Čime ispunjavam ove duge ljetne dane?”

Nije mi bilo potrebno više od jedne minute da bih zadovoljila njegovu znatiželju, jer su moji dani nalikovali jedan na drugi kao jaje jajetu. A u njima se nije događalo ništa vrijedno spomena.

“Najprije šetam dok me ne zabole noge. Nakon toga sjedim na nekoj klupi pored Bosne, na terasi hotela ili u svojoj sobi.”

“Zar je to sve?”

“Uglavnom sve. Ako u svoje šetnje ne uračunam i posjete groblju u Crkvicama. Odlazim tamo svakog drugog ili trećeg dana, obično pred večer, ako nije prevruće i ako ne pada kiša. Sjednem na Vladimirov grob, promatram dolinu i okolna brda i razgovaram sama sa sobom.”

“Zašto sama?”

“Naši stari prijatelji su vječito zauzeti svojim poslovima i od svih njih mogu računati jedino na Fantoma da će, ako ga pozovem, odvojiti nešto vremena za mene.

“Odlaziš li ponekad u našu ulicu?”

“Ovdje više ne postoji ništa naše. Sve se promijenilo, i to toliko da ne bi mogao prepoznati ništa osim onih najudaljenijih linija okolnih planina.”

“Znači li to da ti je dosadno?”, upitao je Damaskin nakon izvjesnog oklijevanja.

“Ponekad i jeste”, odgovorila sam ne razmišljajući. “I to toliko da naručim bocu votke u sobu i pijem kao što piju oni očajno usamljeni pijanci.”

Damaskin je bio dvostruko iznenađen.

“Šališ se? Ti piješ?!”

“Pijem i ne osjećam se tako loše kao što sam pretpostavljala da se osjećao moj jadni Nikos dok je, krijući od mene, nabrzinu istresao u sebe čašu za čašom.”

Nisam morala objašnjavati Damaskinu život svog

pokojnog muža. I sam ga je pažljivo pratio sa neskrivenom simpatijom i odnosio se prema njemu kao prema svim onim ljudima koji su nam dragi zbog svojih vrlina, ali kojima se, zbog njihovih mana, ne možemo približiti onoliko koliko bismo to i mi i oni željeli.

Damaskin se nasmijao.

“Ne moraš se plašiti da ćeš u tome dostići Nikosa”, kazao mi je. “Taj sigurno nije pio iz dosade. Gledajući ga, ponekad sam pomišljao da u njemu gori neka vatra, koju on pokušava ugaziti sipajući u sebe svo ono silno piće, ali da u tome ne uspijeva samo zato što je i alkohol zapaljiva tvar. Zbog toga sam se u pojedinim trenucima glupo nadao da bi svoj problem mogao riješiti samo tako što bi popio nekoliko čaša vode ili nekog bezalkoholnog pića.”

Pomislila sam da Damaskinu nije poznata činjenica da je moj muž počeo piti tek nakon što smo se vjenčali. Točnije, nakon što se uvjerio da su njegova očekivanja potpuno promašila svoj cilj.

“Ne mogu reći da sam ja kriva, jer sam u cijelosti ispunila svoj dio bračnog ugovora”, zaključila sam. “A u tom ugovoru nijedna klauzula nije govorila o ljubavi.”

“Dosadno ti je, jer si cijelog života svoje vrijeme ispunjavala radom”, kazao je Damaskin.

“Dosadno mi je”, složila sam se, “ali me dosada ne zabrinjava. Zabrinuta sam prije svega zbog toga što alkohol popunjava sve praznine u meni, a ne ostavlja iza sebe nikakve loše posljedice, bar ne takve koje bih mogla vidjeti.”

“Ako si zabrinuta i ako ti je, uz to, još i dosadno, vrati se kući.”

Osjećala sam da je to razuman savjet. Jedini koji sam i sama sebi upućivala bar svakog drugog dana.

Kazala sam Damaskinu da se vraćam uskoro. Ukoliko uspijem rezervirati mjesto u avionu, možda već za koji dan.

“Ovdje me, u stvari, ne drži ništa drugo osim možda činjenice da sam se, nakon dugog niza godina ispunjenih napornim radom bez pravog odmora, konačno do kraja opustila i osjetila sve blagodatni nerada”, pokušala sam naći objašnjenje i za sebe i za Damaskina.

“Ovdje je mnogo onih koji, kao i ja, ne rade ništa, osim što ispunjavaju ulice upravo u ono vrijeme kada bi zdravi i sposobni

ljudi trebali biti na poslu. Radni se dani ovdje gotovo ni po čemu ne razlikuju od nedjelja i blagdana.”

“Zaboravila si da Bosanci ne robuju ni radu niti novcu”, podsjetio me je Damaskin.”

Odgovorila sam mu da nemam šta zaboraviti.

“Ja, u stvari, o Bosni i Bosancima ne znam ništa. U vrijeme našeg boravka u Bosni jedva da sam se zanimala za zemlju i ljude pa ih nisam mogla ni upoznati. Bavila sam se sama sobom i, kao i svi mi, čekala da najzad krenemo u Ameriku. “Zadnje dvije godine pred odlazak skoro svakodnevno družila sam se sa Vladimirom, njegovom braćom i gospođom Jasminom pa ipak ne mogu reći da sam bar njih doista upoznala.”

“Čini se da Bosna loše djeluje na tebe”, rekao je Damaskin, a po njegovom glasu zaključila sam da je zbog nečeg zabrinut. “Ne samo zbog toga što te je navela da piješ. Više me brine to što te, čini se, gura u beznađe. Koliko se sjećam, nikada ranije nisi bila u situaciji da ne znaš šta ti je činiti.”

Mogla sam mu reći da nije sasvim u pravu. Da za moja zbrkana osjećanja nije kriva Bosna, kao što ni Amerika nije kriva za njegovu bolest. Ako i postoji neki krivac, onda je to vrijeme, kojemu se žuri da nas provede kroz starost i preda u ruke smrti.

Ništa od toga nisam kazala bratu. Nisam ga željela podsjećati na njegove nevolje, prema kojima su svi moji problemi bili sasvim beznačajni.

“Možda si me pogrešno shvatio”, rekla sam mu. “Kazala sam da mi je ovdje dosadno, ali to ne znači da ne znam šta ću raditi kada se vratim kući. Odlučila sam zadržati restoran i nastaviti svoj posao sve dok se budem mogla kretati. Šta bih drugo mogla raditi? Ne mogu tek tako otići u mirovinu i baviti se slikanjem akvarela, vezom ili nekim drugim ženskim besmislicama. A onda kada mi tijelo otkáže, pridružiću se tebi u staračkom domu.”

Damaskin je prvi zaključio da je naš razgovor došao do svog kraja.

“Znači, vidjećemo se uskoro”, kazao je.

“Možda i prije nego što misliš”, dodala sam.

Upravo kada sam spuštala slušalicu telefona, učinilo mi se da znam zbog čega sam oklijevala okončati svoj boravak u Bosni. Plašila sam se povratka. Na neki zagonetan način u mene se uvuklo vjerovanje da život u Americi neću moći nastaviti tamo gdje sam ga prekinula kada sam krenula na put. Međutim, još

nisam bila sigurna da li mi predstoji samo novi početak ili ću se, kada se vratim kući, morati privikavati na sve što me tamo čeka i uz to čeznuti za svim praznim zeničkim danima, u kojima mi se ništa nije dogodilo i koji nisu predstavljali čak niti pasivnu vezu sa prošlošću.

Premda je sunce još bilo daleko od zalaska, krenula sam ka groblju u Crkvicama. Usput sam odlučila da će to biti moja posljednja posjeta Vladimirovom grobu.

“Konačno sam shvatila da je moje putovanje bilo sasvim suvišno” pomislila sam. “Mirnije bih proživjela ostatak života da sam ostala kod kuće i nastavila svoje svakodnevne aktivnosti.”

Nakon toga, sâm po sebi, nametnuo mi se zaključak da je Vladimir ispravno postupio što nije odgovorio na moje pismo.

“Kazao je Maksu da je opasno sjećati se, jer već i samim sjećanjima možemo ozbiljno ugroziti svoju budućnost.”

Sjetila sam se i Fantomovog zaključka. “Doista je opasno sjećati se, ali je daleko opasnije vraćati se.”

Potom sam otišla još dalje, u vrijeme kada sam brojala još samo dane do odlaska u Ameriku. Imala sam tek osamnaest godina i nisam ni slutila da ću to što sam tada znala četrdeset godina kasnija prihvatiti kao tuđu mudrost. Tada mi se sve činilo jasnim i razumljivim pa i to što sam kazala Vladimiru: da bismo nas dvoje učinili veliku grešku ako bismo nakon mog odlaska pokušali održati vezu.

“Bićemo na suprotnim stranama zemaljske kugle i bilo bi glupo da jedno drugome šaljemo pisma i da se uvjeravamo da će naša ljubav trajati vječno”, rekla sam mu.

Vladimir je, očajan, uporno šutio i gledao u tlo, a ja sam nastavila govoriti, i ne pokušavajući ga utješiti uobičajenim i očekivanim lažima. Vjerovala sam da razumno objašnjenje u svakom slučaju vrijedi više od bilo kakve utjehe.

“Spremna sam ostati s tobom, ali ako to ne mogu, onda ću poći bez suvišnog žaljenja. I neću se osvrtni.”

Premda sam bila potpuno svjesna da moje riječi mogu zvučati okrutno, nisam mogla odstupiti od uvjerenja, koje me je pratilo od ranog djetinjstva, da sam stvorena za to da bih prešla neki meni još nepoznat put i da bih stigla na odredište koje će mi se u pravo vrijeme ukazati. Zbog toga nisam žalila za vremenom koje je ostajalo iza mene ako bih se pobrinula da na kraju svakog dana uradim bilans svega onog što mi se dogodilo, da ispod

njega podvučem crtu kao ispod svakog drugog obračuna i da ponovim sebi da se sve ono što je za mene značajno još uvijek nalazi ispred.

Pretpostavljala sam da je Vladimir zbog toga vjerovao da sam neosjetljiva ili da ga volim manje nego što je to njemu bilo potrebno. Ipak sam mu često govorila da ne želim slušati nikakve priče o ljubavi. Pri tome sam bila sigurna da on ne može shvatiti da su ljubavne izjave prije nagovještaji njezinog kraja nego potvrda učvršćenja i prudužetka veze između dva ljudska bića.

Bila sam iskrena onoliko koliko je to meni bilo potrebno, čak i po cijenu da u očima drugih ljudi izgledam bitno drugačija. A zašto? Da bih četrdeset godina kasnije krenula iz početka? Da bi mi se nametnulo pitanje zar mi je bio potreban cijeli jedan život, više mukotrpan nego ugodan, da bih uništila osjećanje da je moje postojanje opravdano i da se nalazim na pravom putu, onom koji će me odvesti upravo tamo gdje sam se rođenjem uputila."

Isto osjećanje zapažala sam, točnije bi bilo reći naslućivala, i u ponašanju drugih ljudi. Vjerovala sam da ono vodi i Vladimira i da se on upravo zbog njega ne pokušava oduprijeti svojim roditeljima i svojoj braći niti prekrojiti bilo šta u redoslijedu događaja u kojima je nalazio svoju sudbinu.

Cinjenica da je patio više od mene mogla bi se objasniti njegovom vjerom da je ipak moguće pomiriti suprotnosti, uskladiti različite korake i putovati u društvu.

Izdaleka sam primijetila da na Vladimirovom grobu sjedi neka ženska prilika odjevena u crno. Nije nalikovala na Vladimirovu maćehu. Bila je sitnija i ne tako oštrog profila. Sjedila je mirno, bez i najmanjeg pokreta, kao da je isklesana u kamenu ili izljevena u kovini. Upitala sam se u kakve je misli ili osjećanja uronjena ta krhka starica da ne reagira ni na kakve vanjske podražaje.

"Da li je njezino tijelo već toliko obamrlo ili se njezina duša sasvim približila onoj drugoj strani?"

Prišla sam joj iza leđa, ne želeći narušiti njezin mir. Spustila sam cvijeće u vaz u sjela na drugu stranu nadgrobne ploče. Osjetila sam kako se vrućini iz zraka žestoko pridružila ona koju je isijavao vreli mramor. Začudo, to me nije isuviše uznemiravalo. Bilo mi je jasno da moram čekati i da moram biti spokojna ako želim saznati nešto što tada nisam znala.

“Elena, Grkinja.”, kazala je starica, ne okrećući glavu, a ja nisam bila načisto da li postavlja pitanja ili izriče odavno poznate joj činjenice.

Morala sam odustati od namjeravanog pasivnog iščekivanja, jer nisam mogla zanemariti činjenicu da sam iznenađena.

“Čuli ste za mene?”, upitala sam.

Starica je zakrenula tijelo koliko je to bilo moguće a da ostane sjediti na istom mjestu.

“Mislim da mogu reći da te poznajem”, kazala je, promatrajući me tamnim očima, u kojima nisam nalazila ništa od staračkog mraka. “I tebe i sve članove tvoje obitelji. Svojom sam rukom zabilježila sve, više ili manje značajne, činjenice iz vaših života. I one koje su saopćili tvoji roditelji, roditelji tvojih roditelja i drugi tvoji odrasli srodnici nakon što ste prebjegli u našu zemlju, a takođe i one koje su nakon toga registrirali ljudi zaduženi da vas prate i kontroliraju.”

Bilo mi je teško u jednom kratkom trenutku preskočiti provaliju od četrdeset godina i ponovo uroniti u gotovo opipljivu atmosferu straha i podozrivosti.

“Radili ste u policiji?”, upitala sam.

“Točnije bi bilo reći da sam se nalazila u samom središtu vlasti, onom najskrivijenijem, u kojem se odlučivalo o sudbini, pa i o životu i smrti, građana ovog grada.”

Bilo mi je teško povjerovati da ta naizgled bezazlena žena govori istinu.

“Hoćete reći da ste vi osobno odlučivali o našim životima?”, upitala sam.

Starica se nije ni zbunila niti je izgubila nešto od svog spokojnog držanja.

“Nisam donosila konačne odluke, ali sam često bila u prilici da utječem na to kako će se one oblikovati. Bojim se da nisam uvijek bila dobronamjerna.”

Znala sam da postoje ljudi koji uhode druge ljude i o svemu što ovi učine ili samo kažu obavještavaju nekog u vlasti, koji dobijene podatke negdje bilježi, da bi se na osnovu njih donosile odluke o zapošljavanju, o napredovanju u poslu, o dobivanju stana ili pasoša, o nagradama ili zatvorskim kaznama, ali nikada nisam ni pomislila da smo ja, moji roditelji, moja braća, moj djed i moje babe toliko značajni da bi netko vodio računa o tome kako živimo i čime se bavimo.

“Zašto vam je bilo potrebno da pratiti mene i članove moje obitelji?”, upitala sam. “Kakvu smo opasnost za državu mogli predstavljati?”

Starica se nasmiješila.

“Svaka vlast u svakom svom podaniku vidi potencijalnog neprijatelja, koji bi je jednog dana mogao srušiti.”

Osjećala sam da mi ta žena ne želi dati izravan odgovor pa sam požurila da je podsjetim šta želim saznati.

“Baš svaka vlast?”

“Svaka.”

“Mene ne zanima bilo koja nego ona koja je mene smatrala neprijateljem”, kazala sam, ali mi je bilo jasno da neću inzistirati na detaljnom objašnjenju.

“Pratili smo vas prije svega jer ste bili stranci i mogli ste biti ubačeni u našu zemlju da biste radili za neku stranu obavještajnu službu, a zatim i zbog toga što ste se družili sa osvjedočenim neprijateljima države.”

Nisam mogla sakriti iznenađenje.

“Neprijateljima!? Kojim?!”

Starica je podigla ruku i kažiprst usmjerila prema grobu na kojem smo sjedile.

“Ovim”, kazala je.

“Sa Vladimirom? Njegovom braćom i gospođom Jasminom?”

Starica je šuteći kimnula glavom.

“Zar su za vas i djeca predstavljala opasnost?”, upitala sam.

“Koja djeca?”, upitala je starica, a ja sam zanijemila pomislivši da su ljudi koji su nas pratili mogli vidjeti, a vjerojatno i jesu vidjeli, sve ono što smo ja i Vladimir radili onda kada smo vjerovali da smo umakli svim znatiželjnim očima.

Pitala sam se da li je moguće da nikada nismo bili sami i odmah sam odbacivala takvu mogućnost. Nikako nisam uspijevala samu sebe uvjeriti da smo ja i Vladimir mogli biti tako važni da bi policija odvojila neke svoje ljude da nas nadziru.

“Ako nas je netko pratio, mogao je to biti samo neki od doušnika iz našeg naselja”, kazala sam i upitala, premda nisam vjerovala da ću dobiti odgovor: “Tko je bio zadužen za nas?”

Ipak sam ga dobila.

“Bilo ih je više.”

“Želim čuti njihova imena.”

Moja sugovornica je lagano zavrtjela glavom.

“Nećeš se ni najmanje usrećiti ako ti ih kažem. Bilo ih je mnogo. Radi orijentacije, mogu ti reći da su sa nama, na ovaj ili onaj način, surađivali svi oni koji su napravili bilo kakav pomak naprijed u bilo kojoj oblasti života. Od sporta do vjerskih aktivnosti.”

Nisam bila zadovoljna odgovorom. Kazala sam da sam takvo što svojevremeno i sama pretpostavljala.

“Uvjerićete me da nešto doista znate samo ako mi odate bar jednu od nekadašnjih tajni. Pretpostavljam da to više nisu.”

Starica je otvorila svoju poveliku torbu i izvadila dvije konzerve piva. Jednu od njih je pružila meni. Prihvatila sam je sa oklijevanjem, pomislivši da je pivo isuviše toplo.

“Popićemo za duše ovih ljudi pored čijih grobova sjedimo”, kazala je, otvorila svoju konzervu i sačekala da i ja uradim isto. “Za njih dvojicu mogu garantirati da nam nisu pomagali. Stariji je bio naš otvoreni neprijatelj, a mlađi je bio naivna duša koju su svi ostavljali na miru.”

Djelimično sam se složila sa staricom.

“Vladimir je bio upravo to”, pomislila sam. “Naivna duša. Ili, točnije, čista duša.”

Ipak sam se suzdržala od komentara. Zaključila sam da neću dobiti ni jedno ime ukoliko progovorim prije nego što starica odgovori na moje posljednje pitanje. Nisam se željela zamarati razgovorom koji je samo na početku nešto obećavao.

Pila sam toplo pivo i sve se više približavala zaključku da je ta žena pored mene vjerojatno nekada davno bila daktilografinja u policiji i da, zapravo, ne može poznavati nikakve tajne.

“Ako želiš da ti zagorčam sjećanje na mladost, kazaću ti imena više desetina ljudi za koje pretpostavljam da si ih mogla poznavati.”

Nikada na sebe nisam gledala kao na pretjerano radoznalnu osobu, ali se takođe nisam ni plašila zaviriti preko ograde u tuđe dvorište.

“Nemojte brinuti za moje uspomene”, kazala sam, uvjereni da ću hrabro prebroditi sva moguća iskušenja koja bi mi razgovor sa staricom mogao donijeti.

“U redu”, kazala je. “Počecu od Jasmine.”

Pitanje je samo izletjelo iz mojih usta.

“Koje Jasmine?”

“Učiteljice. Vladimirove majke.”

Zaustila sam da protestiram, da kažem kako je takvo što nemoguće, ali me je starica pretekla.

“Dugo se opirala, ali je ipak morala popustiti. Vjerojatno zbog sinova. Namjestili smo je u čitaonicu, da sluša i bilježi kako ljudi komentiraju članke u novinama.”

Moje sljedeće pitanje formuliralo se samo od sebe.

“Jeste li je premjestili u hotel “Balkan” radi toga da bi uhodila strane inženjere?”, upitala sam, a na neki način znala sam da će odgovor biti potvrđan.

Starica je kimnula glavom.

“Dobro je to radila i naprosto nismo mogli vjerovati da se usudila pobjeći iz zemlje. Naknadno smo provjerili sve njezine izvještaje, sumnjajući da su bili namješteni. Ali nisu. Bili su točni, precizni i sadržavali su nekoliko dragocjenih podataka o stranim stručnjacima koji su radili na izgradnji željezare, a koji, u stvari, nisu bili samo to.”

Slušala sam, ali i dalje nisam željela vjerovati u ono što sam čula, premda sam bila veoma blizu da oživim neke svoje stare sumnje.

“Da bismo je kaznili, pustili smo u opticaj priču o njezinoj obavještajnoj djelatnosti, ali se ništa nije dogodilo. Mora da je njezin ljubavnik bio isuviše zaljubljen u nju, a u isto vrijeme i dovoljno utjecajan u svojoj zemlji da opovrgne naše glasine.”

Osjećala sam da se moj otpor ubrzano topi.

“Doista vjerujete da belgijske vlasti u gospođi Jasmini nisu mogle gledati samo zaljubljenju ženu, koja je iz svoje zemlje pobjegla i zato da bi se oslobodila prisilno nametnute uloge uhode?”, upitala sam, ogorčena na tu ženu koja pije pivo i ravnodušnim glasom baca u blato onu kojoj sam se u vrijeme svoje mladosti najviše divila.

Naporedo sa ogorčenjem u meni je, međutim, raslo i uvjerenje da moja sugovornica ipak govori istinu. Ono što sam znala o Vladimirovoj majci oduzimalo mi je sve razloge da vjerujem u njezinu bespriječnu čistoću.

“Bila je više nego dovoljno razumna osoba, sposobna da sagleda i izmjeri sve dobre i loše strane šanse koja joj se nenadano ukazala”, dodala sam. “A ako je uz to bila i zaljubljena, utoliko bolje za nju.”

Starica se tiho nasmijala.

“Gospođa Jasmina zaljubljena?”, upitala je, a njezino je lice izražavalo, pored vesele nevjerice, i nešto poput ogorčenja. “Znam da je iza sebe ostavila lažni trag u obliku ljubavne priče, ali je istina bila drugačija. Prostija. Pobjegla je, uvjerena da zaslužuje bolji život od onog kojim smo svi mi ovdje živjeli, toliko uvjerena da je zanemarila činjenicu da iza sebe ostavlja nezbrinutu djecu.”

Priču o bjekstvu gospođe Jasmine u Belgiju čula sam tek nakon skoro četrdeset godina, iz nekoliko različitih izvora i u različitim verzijama. Nisam znala šta bih mislila o njoj pa sam odlučila da se njome i ne bavim više nego usputno.

“Ne možete osuđivati nekog samo zato što žudi za boljim životom”, kazala sam, ne zato da bih branila Vladimirovu majku nego zato da se ne bih morala odreći slike koja mi je sve te godine zamjenjivala gospođu Jasminu.

“Ako netko vjeruje da je bez grijeha, neka se baci kamenom”, kazala je starica sjetno i dodala: “Ja ne vjerujem.”

Nakon toga smo šuteći ispijale pivo, okrenute svaka na svoju stranu. Nisam se mogla otestiti misli o gospođi Jasmini. Moja se svijest naprosto zalijepila za činjenicu da smo ja i Vladimirova majka postupile jednako. Da smo uporno slijedile ono što smo smatrale svojom sudbinom i da smo, napuštajući ga, od Vladimirovog života načinile pustoš.

Ustala sam sa namjerom da krenem, ali sam ostala stajati. Nisam znala kako da se oprostim sa staricom, kojoj nisam znala ni ime, a koja mi još uvijek nije otkrila razlog zbog kojeg se našla pored grobova Vladimira i njegovog oca, premda je bilo očito da dobro poznaje i njih dvojicu i ostale članove njihove obitelji.

“Možda te zanima zašto se nalazim na ovom mjestu”, kazala je najzad. “Na žalost, staračka je pamet nedohvatljiva pa sam ti kazala i ono što nisam namjeravala i ono što tebi nije potrebno. Nadam se da drugi put, ako se nekada ponovno sretremo, neću zalutati.”

Osjećala sam da sa svoje strane nemam šta dodati. Čak ni pitati s kim sam razgovarala. Podigla sam praznu konzervu, rukom mahnula u znak pozdrava i krenula prema izlazu iz groblja.

POGLAVLJE 20

Sjedio je na terasi hotela, promatrao rijeku i ljude na njezinim obalama i pitao se zašto osjeća grižnju savjesti.

“Jesam li nekom nešto ostao dužan?”

Nije morao tražiti odgovor na svoje pitanje. Već ga je čekao potpuno dovršen.

“Obećao sam samom sebi da ću potražiti Pukovnika. Ako je još živ.”

Na početku mosta spazio je Elenu.

“I njoj sam dužan. Još od prvog dana obećavam joj da će čuti našu verziju ‚Elenine pjesme‘.”

Elena se kretala polako. Izgledala je umorno. Nakon što je sišla sa mosta, na trenutak je zastala, a onda se uputila u pravcu hotela.

Fantom je zatvorio oči, ali se ipak nije mogao prisjetiti Eleninog djevojačkog lika.

“Svih ovih godina, kad god sam to poželio, mogao sam ga prizvati i družiti se sa njim”, pomislio je. “Sve do trenutka kada sam je ponovo ugledao.”

Da bi izbjegao žaljenje, vratio se Pukovniku, pokušavajući pronaći način da sazna nešto o njegovoj sudbini a da pri tome ne bude prisiljen ponovo razgovarati sa Radom.

Za razliku od njezinog muža, tu je ženu uvijek osjećao kao strano tijelo, iako ju je pamtio i kao mladu djevojku bistrih očiju i sjajne kose, koja se svesrdno trudila da zadobije njegovo povjerenje. Nikako nije uspijevaao suzbiti ili bar zanemariti melankoliju, koja je vječito strujala iz nje, čak i onda kada se činilo da je radosna i otvorena za sve vanjske utjecaje.

Njezina je pojava u Fantomovoj duši ostavljala dojam bespomoćnosti, ali nije budila želju da joj se pomogne. Još dok je bio maleni dječčić Fantom je stekao uvjerenje da se njoj, zapravo, i ne može pomoći, jer je rođena da život provede sama i da svoja osjećanja ne podijeli ni sa kim osim sa onim koji joj je takvu sudbinu namijenio.

“Zar je još uvijek osuđujem?”, upitao se na kraju, kada je shvatio da ne može pronaći drugi put do Pukovnika.

Odmah potom pomislio je na džinovski okvir za ručno tkanje, kojeg je pričvrstio za grede u Radinom tavanskom stanu, i pokušao sebi predstaviti kako bi mogao izgledati rad na njemu.

“U svakom slučaju, to je ogroman zadatak i za neku mnogo mlađu i tjelesno snažniju osobu, a njegova realizacija mogla bi potrajati godinama”, zaključio je i odmah potom upitao se zašto ga ne iznenađuje činjenica da se ta stara žena poduhvatila posla kojem ne može jasno sagledati niti početak, a čiji završetak teško da će doživjeti.

“I sâm sam poživio dovoljno dugo da mogu tvrditi da duša ne ide ukorak sa tijelom i da ne putuje u istom pravcu.”

Nakon toga je već napola bio siguran da će uskoro ponovo pozvoniti na Radina vrata.

Elena ga je spazila čim je stupila na hotelsku terasu. Oklijevajući je podigla ruku i tromim se koracima uputila ka njemu.

“Umorna je”, pomislio je Fantom. “Napustila ju je nada da će oživjeti uspomene ili doživjeti nešto čega bi se ubuduće mogla sa zadovoljstvom sjećati. Izbjegnula bi mnoge neprijatnosti da je ostala kod kuće.”

I sam je svakog dana osjećao sve veću prazninu, ali je još bio daleko od toga da prizna da je Elenin dolazak načinio pustoš u njegovom životu. Još uvijek se radovao što je vidi i što može razgovarati sa njom. Još uvijek je zračila povjerenjem i bila je jedina kojoj je mogao okrenuti lice bez straha da će u njemu vidjeti samo rugobu.

“Dobro je da si tu”, kazala je Elena sjedajući. “Namjeravala sam te potražiti, da te zamolim da me odvezeš na aerodrom. Sutra putujem kući.”

Fantom je namjeravao reći “zar već?”, a kazao je “dugo ti je trebalo da se odlučiš”. U posljednjem trenutku, prije nego što je progovorio, pomislio je da bi sa Elenom mogao biti do kraja otvoren. “Bar sa njom, ako to nisam mogao biti ni sa kim drugim.”

“Ostala sam duže nego što sam planirala, a ostala bih još nekoliko dana da nisam imala susret koji je načinio nepopravljivu zbrku u mojim uspomename”, odvrtila je Elena. “Srela sam ženu koja me je uvjeravala da je radila u policiji i koja mi je otkrila nekoliko davnašnjih tajni u koje ne bih željela vjerovati. Ako ostanem, možda ću ipak povjerovati i zato mislim da je krajnje

vrijeme da se vratim tamo gdje mi nitko neće govoriti šta se to nekada doista događalo sa nama i našim najbližim."

"Pričaj", kazao je Fantom.

Nešto kasnije, dok je slušao Eleninu pripovijest o susretu sa nepoznatom staricom na Gradskom groblju u Crkvicama, pomislio je da ga sudbina naprosto prisiljava da ponovo ode u Radin stan.

"Poznaješ li je?", upitala ga je Elena nakon što je ukratko opisala staričin izgled i prepričala sadržaj njihovog razgovora.

Već na početku Eleninog kazivanja Fantom je zaključio da bi to mogla biti jedino Rada. Pomislio je da bi možda bilo pametno da ne spominje njezino ime i da njezinu priču što prije gurne u zaborav. Želio je da Elena sačuva svoje uspomene.

Uskoro je, međutim, shvatio da to nije moguće.

"U doba naše mladosti ovo je bio mali grad. Svi smo se poznavali makar iz viđenja, ako ne i po imenu", kazao je.

I prije nego što je Elena uspjela nešto reći, donio je odluku da joj kaže ono što zna o Radi. Možda i o Pukovniku. I o onom dijelu svog života koji je vezan za njih.

"Ta je žena dostojna žaljenja", rekao je. "Premda je, zajedno sa mužem, nekadašnjim pukovnikom, godinama bila u vrhovima vlasti ovog grada. Nikada je nisam vidio sretnu. Udala se bez ljubavi, živjela bez poleta i svoje vrijeme zatrpavala radom koji malo kome može donijeti radost. Udala se rano, jedva da je navršila osamnaest godina, ali je dugo čekala da rodi. Ni materinstvo joj, međutim, nije donijelo trajnu sreću. Njezino jedino dijete, sin, pobolijevalo je od rođenja i umrlo je ne navršivši petnaestu godinu života. Nakon toga je napustila muža i posao i smjestila se u nekom potkrovlju i nastavila živjeti uz pomoć alkohola i nekih ideja koje se vjerojatno ni njoj samoj nikada nisu do kraja razjasnile."

"Čini se da je dobro poznaješ", kazala je Elena.

"Ona i njezin muž, s vremena na vrijeme, pokušavali su moje djetinjstvo učiniti snošljivim i samo zahvaljujući tim pokušajima ja sam opstao i dočekao vrijeme u kojem ne osjećam potrebu da se žalim na svoju sudbinu."

Elena je kazala da se sjeća priča koje su kružile po njihovom naselju baraka o kumu pukovniku i o poklonima koje je donosio Fantomu i njegovoj majci.

Fantom joj je potom pokušao dati neko objašnjenje, ali je

pri tome dobro pazio da ne ode isuviše daleko u, i njemu samom još uvijek mutnu, povijest njegove obitelji i njegovog najranijeg djetinjstva.

“Moji su roditelji, kao sasvim mladi ljudi, sudjelovali u ratu zajedno sa Pukovnikom i Radom. Ja sam se rodio u tom periodu pa se može reći da sam bio, ako ne njihov suborac, onda bar sudionik najtežeg, ali i vjerojatno najljepšeg dijela njihovih života. Otac mi je ubrzo nakon rata obolio i rano umro, a majka se nije mnogo trudila ni oko mene niti oko sebe. Pukovnik i Rada su pokušavali učiniti nešto i za nju i za mene, međutim, postigli su jedino to da se ne osjećamo potpuno napušteni. Sada shvatam da to i nije bilo tako malo.”

Nakon toga je Elena zahtijevala da joj Fantom razjasni i neke druge davnašnje nejasnoće. Slijedeći Elenina pitanja, Fantom je ispričao i ono što nije ispričao nikome drugom pa i ono što nije namjeravao kazati ni njoj. Poslije toga osjećao se mnogo bolje nego na početku razgovora. Činilo mu se da je odužio još jedan svoj dug. Onaj prema samom sebi.

I Elena je osjećala da ju je Fantomova pripovijest osvježila. Lakše nego što je očekivala, donijela je odluku da se oprostí od Fantoma i krene u svoju sobu.

“Nas ćemo se dvoje družiti još i sutra”, kazala je, pružajući Fantomu ruku.

“Zar se nećeš oprostiti od Maksa i ostalih?”, upitao je Fantom.

“Hoću ako se sa njima u međuvremenu susretnem”, odgovorila je Elena, osjećajući da ne žudi ni za kakvim susretima. “Ako ne, pozdravi ih u moje ime i poželi im sve najbolje.”

“Nismo te uspjeli razveseliti”, dobacio je Fantom za Elenom nakon što se uputila ka izlazu sa terase.

Elena je podigla ruku u znak da ga je čula, ali se nije zaustavila niti okrenula.

“Čime ćete me razveseliti?”, upitala je, premda je znala da je Fantom ne može čuti. “Ubrzano putujem prema starosti i smrti i nemam se više čemu nadati.”

Fantom je stajao na istom mjestu i gledao za Elenom. U isto vrijeme osjećao je i žalost što će uskoro biti lišen Eleninog društva, ali i olakšanje što više neće morati promatrati njezino debljinom i starošću deformirano tijelo i uzaludno u njemu tražiti drage slike iz mladosti.

POGLAVLJE 21

Iako se svojski trudio, Maks nikako nije uspijevao potisnuti misli o Radi. Taj ga je uzaludni napor primorao da zaključi da ga za nju, još uvijek vezuju neka, makar i mutna, osjećanja. Ma šta da je radio, imao je pred sobom njezinu sliku i stalno se pitao zašto ih je sudbina sastavila. Nisu imali ničeg zajedničkog, živjeli su u dva suprotstavljena svijeta i Maks je gotovo uvijek na budućnost njihove veze gledao iz ugla očekivanja da će se sa protokom vremena sve više udaljavati jedno od drugog.

To se, međutim, nije događalo.

“Umjesto da ostane na onom mjestu na kojem sam je ostavio, ako se već ne može kretati u suprotnom smjeru, moja se prošlost nastanjena uspomenama na Radu uporno vuče za mnom i podsjeća me na sebe i onda kada je najmanje želim. Možda je to upozorenje da joj se moram vratiti, jer nema drugog načina da je se zauvijek oslobodim.”

Maks nije ni najmanje sumnjao u to da je za njega korisno da se oslobodi svih nepotrebnih taloga prošlog vremena, kako bi bez suvišnog tereta mogao ponovo krenuti naprijed. Međutim, otkako se vratio u rodni grad, činilo mu se da neprekidno klizi unatrag, unatoč svim naporima da učini bar jedan mali korak u suprotnom smjeru.

Opsjedao ga je dojam da mu ništa ne polazi za rukom, čak i onda kada su se, korak po korak, ostvarivali gotovo svi njegovi ranije zacrtani planovi i u poslu i u obiteljskom životu. Zbog toga se ponekad pitao da li je možda potpuno promašio u izboru ciljeva. Pri tome se ni najmanje nije dvoumio oko zaključka da je od svih njegovih mogućih promašaja povratak u Zenicu bio na prvom mjestu.

I prije nego što je krenuo natrag u Bosnu, znao je da je opasno vraćati se.

“Vjerojatno sam na umu imao upravo tu činjenicu kada sam Eleni savjetovao da ne dolazi”, pomislio je. “Možda ona u tom trenutku nije shvatila u čemu se sastoji opasnost, ali je do sada imala već sasvim dovoljno vremena i dovoljno prilika da

i sama dođe do zaključka da bi bolje učinila da je ostala kod kuće i sačuvala svoje uspomene. I ne samo svoje. Prije nego se pojavila, rado sam je se sjećao. U meni je ostavila ugodne tragove i dugo sam, nakon što je otišla u Ameriku, žalio što nije ostala sa nama. Da jeste, vjerujem da bi se za Vladimira i mene sudbina drugačije odjenula i da bi ljepše izgledala. Vjerojatno bi sa našeg puta uklonila Jelenu, a zajedno sa njom i Danijelu, a mamin bijeg iz zemlje ne bi u nama ostavio zjapeću prazninu."

"Moramo za Elenu učiniti nešto da se svog boravka u Zenici ne sjeća samo kao propalog izleta", kazao je Fantom, pitajući se zašto nije iznenađen Eleninom neočekivanom odlukom da naprečac otputuje natrag u Ameriku.

"Zar nije već kasno za to?", upitao je Maks. "Preostalo nam je još samo ovo večer."

"Dovoljno da održimo obećanje. I da joj na rastanku priuštimo nekoliko ugodnih trenutaka. Pozv ćemo tamburaše i sve one sa kojima smo se dobro zabavljali. Ovog puta ćemo samo svirati i pjevati, a izostavićemo sva sjećanja i sve priče o prošlosti."

"Misliš da je moguće tek tako izbrisati uspomene?"

"Svakako. Muzika je jača od svega. Pa i od uspomena."

Maks se tiho nasmijao, ali nije ništa odgovorio na Fantomov upitan pogled.

"Sumnjaš u snagu umjetnosti?", upitao je Fantom.

"Ne ako ona počiva na dovoljnoj količini vjere."

"Ti misliš da je snaga u vjeri u umjetnost a ne u samoj umjetnosti?"

Maks je kimnuo glavom.

"Moglo bi se tako reći: da se sva snaga nalazi u vjeri. Ako bismo na život gledali do kraja pojednostavljeno. Ali život je sve drugo samo nije jednostavan."

"Može li se reći da je umjetnost za ljude koji u nju ne vjeruju potpuno beznačajna?"

"Može, ali se ne može reći da je neučinkovita. Ona opstaje i među njima i djeluje na njih, a da oni toga često i nisu svjesni."

"Možeš li mi to objasniti?"

"Možemo reći da i većina onih koji se umjetnošću bave kao svojim osnovnim zanimanjem nemaju u sebi ni trunke vjere u njezin nadnaravni karakter. Zbog toga ne treba da nas čudi što je zloupotrebljavaju na sve moguće načine. Time, međutim,

umjetnosti ne nanose nikakvu štetu, jer ona usprkos svemu ide svojim putem. Jednako kao i život. Možemo ga usporiti, ali ga ne možemo zaustaviti."

"Ta mi se tvrdnja čini neuvjerljivom. Možeš li mi je pojasniti."

"Mogu samo reći da se ljudi u najvećem broju slučajeva umjetnošću bave samo ako u njoj nalaze neku materijalnu dobit za sebe i služe se njome samo dotle dok je ta dobit opipljiva. Takvim ljudima nije potrebna umjetnost koja ih ne podržava u onim svakodnevnim događanjima, kao što im nije potrebno niti božanstvo kojeg se ne moraju plašiti i od kojeg ne mogu očekivati nagradu."

Prije nego što je progovorio Maks je neko vrijeme razmišljao.

"Iz onoga što si rekao moglo bi se zaključiti da umjetnost niti kažnjava niti nagrađuje."

"Kazao sam da je jedina istinska vjera ona koja je usmjerena ka bogu koji niti kažnjava niti nagrađuje. Ali zašto ne? Isto se može reći i za umjetnost. Ni ona ne ovisi od onog što mi činimo. Mi smo ti koji nju slijedimo. Nemamo drugog puta. Od nas zavisi samo to da li ćemo se, slijedeći je, kretati brže ili sporije."

"Otišli smo predaleko", kazao je Maks. "Nije potrebno da previše pametujemo da bismo zaključili šta nam je u ovom trenutku potrebno. I nama i Eleni. Da se dobro zabavimo i opustimo. A to smo uvijek najbolje činili uz muziku."

Fantom je kimnuo glavom u znak suglasnosti, ali nije ništa rekao. Prepustio je Maksu da, kao i uvijek, donese konačnu odluku.

"A to znači da moramo požuriti."

POGLAVLJE 22

Stajao je u predvorju hotela. Izgledao je kao da nekog čeka, ali nije rekao da čeka mene kada sam mu prišla.

“Upoznali smo se, ali nam se nije pružila prilika da porazgovaramo”, rekao mi je.

Nije mi preostalo ništa drugo nego da ga pozovem da mi se pridruži za ručkom. I sama sam, kada sam ga upoznala u Nemiljoj, poželjela da nasamo razgovaram sa njim. Učinio mi se kao razuman čovjek, a ono malo što sam znala o njemu upućivalo me je na zaključak da bih iz njegove životne priče mogla nešto i naučiti.

“Dok si živjela u Zenici, uvijek smo se nekako mimoilazili, ali sam često slušao o tebi, o Vladimiru i Damaskinu. Jelena mi je pričala o vama.”

Pretpostavljala sam takvo što. Naprosto se nije moglo dogoditi da Jelena, onako pričljiva, sakrije od brata činjenicu da smo nas troje bili česti gosti u njihovoj kući. Željela sam reći da su mi sva ta gostovanja ostala u lijepoj uspomeni, ali sam samo kimnula glavom. Pomislila sam da ne bi bilo pametno vraćati se u ta davna vremena. Premda se njihovo spominjanje nije moglo sasvim izbjeći.

“I ja tebe znam samo iz Jeleninih priča”, kazala sam i dodala da sam se u to vrijeme često pitala šta jednog mladog čovjeka, kao što je tada bio on, primorava da odlazi daleko izvan gradova i boravi u radničkim naseljima, koja sam redovito zamišljala u okruženju dugotrajnih kiša i ljepljivog blata.

“U tome nije bilo nikakve prisile”, odgovorio mi je. “Oduvijek sam želio da gradim. Što veće građevine, to bolje. Nije bilo važno gdje ni kada. Prihvatio sam prvu ponudu za posao nakon što sam završio fakultet i tek potom sam upitao gdje se gradilište nalazi. Nisam ih birao, jer sam znao da su sva gradilišta slična i jer sam pretpostavljao da ću proći kroz mnoga.”

“Kad imaš mogućnost izbora i kada znaš šta želiš, sve je mnogo jednostavnije i lakše”, pomislila sam. “Ali...” Uvijek ima neko “ali”. Bilo mi je jasno da su se stvari od tada bitno izmijenile.

“Pretpostavljam da ti sada ta gradilišta nedostaju”, kazala sam.

Jelenin brat je kimnuo glavom.

“Nedostaju. Zapravo, nedostaje mi ona svakodnevna zaokupljenost radom. Kuda god se okrenem, vidim samo prazninu. Nema ničeg što čeka na mene.”

“Jednostavnije rečeno, dosađuješ se.”

“Bolje bi bilo reći: bolujem.”

“Zar nikom nije potrebno tvoje znanje i tvoje dugogodišnje iskustvo?”

“U ovoj se zemlji na nož dočekuje i sama pomisao da se grade nove hidroelektrane. Kažu: važnije je sačuvati netaknutu prirodnu sredinu. Kao da će nam priroda sama, bez prisile, dati električnu struju. Ili kao da je čovjek dio prirode.”

“Možeš graditi i nešto drugo, a nešto se vjerojatno gradi.”

“U ovoj zemlji znanje i iskustvo nikada nisu bili na cijeni. Kao ni bilo kakav rad.”

Upitala sam šta se cijeni ako ne znanje i rad.

“Vjerojatno samo vještina da se do uspjeha dođe i bez znanja i bez rada.”

Kazala sam da je život toliko prost da, zapravo, ne iziskuje nikakvo mudrovanje. Svakome je na ovome svijetu jasno da se bez znanja i teškoga rada ne može ništa stvoriti.

“Ne znam točno kada i ne znam od koga, tek znam da su se Bosanci nekada davno zarazili virusom zvanim “prijekim putem do raja” i da od tada žive sa uvjerenjem da su razmišljanje i naporan rad suvišni i da se do rajskih vrtova može doći i prijekim putem. Otuda njihova izuzetna sposobnost da stvaraju viceve, jer su vicevi mudrosti stvorene prijekim putevima. Ali, za razliku od prave, oni su mudrost koja nas samo nasmije i na trenutak ohrabri prije nego se zauvijek izgubi u zaboravu.”

Nasmijala sam se i pomislila da je i njegov zaključak o vicevima zapravo samo jedan vic. Rekla sam mu to, ali se Jelenin brat nije zbunio.

“A kako ne može biti nikakvih prijekih puteva do raja, ostaje samo jedan jedini logičan zaključak - da svi pokušaji izbjegavanja dobro utabanih životnih staza vode...ne prema raju...nego, naprosto, prema kraju.”

S tim sam se mogla složiti. Svo moje životno iskustvo govorilo mi je da nema prijekih puteva. Čak niti prema kraju. I umrijeti je jednako teško kao i živjeti.

Upitala sam Jeleninog brata mogu li mu kako pomoći. Da li bi pošao u Ameriku ako bih mu tamo osigurala posao?

“Pošao bih bilo kamo gdje bih mogao biti koristan”, odgovorio je bez razmišljanja.

“Ne bi ti bilo teško napustiti Bosnu? Moraš znati da nije lako živjeti bez domovine.”

“Ja znam da mi je teško živjeti bez rada. Bez mogućnosti da svojim radom doprinesem stvaranju nečeg vrijednog. Moja je domovina svugdje tamo gdje se mogu iskoristiti moje znanje i moja želja da gradim nešto novo.”

“Dakle, nije ti važna činjenica da si se rodio u Bosni i u njoj proživio šezdesetak godina.”

“Važna je, ali nije presudna. Moj pradjed se rodio u Češkoj, a moja prababa u Mađarskoj. Pretpostavljam da su voljeli svoje zemlje, ali ih to nije spriječilo da ih napuste i da pođu tamo gdje je bilo potrebno njihovo znanje i njihov rad.”

Shvatila sam šta mi je želio reći. I sama sam osjećala nešto slično. Da mi je Bosna oduvijek bila draga, ali da postoje snage koje su jače od zemlje. I da postoje ciljevi mnogo viši od želje da se zemlja posjeduje.

“Ne mogu se priviknuti na život bez obaveza. Dok sam radio, činilo mi se da se krećem oštricom noža i da je svaki moj korak i svaki djelić vremena važan i da ne smije biti uzaludno potrošen. Sada sam okružen prazninom, u kojoj se nikako ne mogu snaći.”

Nisam znala šta bih mu rekla. Osim da ga u potpunosti razumijem. I meni je najviše nedostajalo to što sam odvojena od posla kojim sam se bavila skoro četrdeset godina i kojeg se još nisam namjeravala odreći. Ipak sam ga pokušala utješiti.

“Možda ćeš se priviknuti na dokolicu, kao i svi ovi stari ljudi, i ne samo stari, koje svakodnevno viđam kako besposleno lutaju gradom ili samo sjede po uličnim klupama ili po kafanama. Ako bih ovdje ostala još neko vrijeme, vjerojatno bih se i sama navikla na nerad. Već sada osjećam da ima neke draži u tome da se ujutro probudiš sa saznanjem da te ne čeka niti jedna obaveza koju moraš odmah izvršiti.”

Jelenin je brat energično odmahnuo glavom.

“Da sam se mogao priviknuti na dokolicu, učinio bih to još davno. Na svakom gradilištu sam bio okružen ljudima čiji je jedini san bio dočekati vrijeme u kojem neće morati raditi. Što prije to bolje.”

Osjećala sam da nemam šta dodati već rečenom. I bila sam svjesna da me sve više osvaja apatija i da je počelo da mi biva svejedno šta se sa mnom zbiva. Pomislila sam da sam dobro učinila što sam rezervirala mjesto u avionu za povratak.

POGLAVLJE 23

Pomislio je da ga ne košta ništa da proba potražiti Pukovnika u njegovom ranijem stanu.

“Mogao bih saznati bar to je li živ.”

Sa strijepnjom je pritisnuo prekidač zvona na vratima bez ikakve oznake, čija je boja govorila da se o stanu iza njih odavno nitko ne brine. Plašio se susreta sa čovjekom koji je uvijek pokušavao biti srdačan sa njim. Osjećao je da mu dolazi praznih ruku i sa uvjerenjem da, zapravo, ničim ne može odužiti svoj dug.

Znao je da mora biti strpljiv. Ako je živ, Pukovnik je mogao biti samo veoma stari čovjek koji ne čuje dobro i teško se kreće.

Vrata su se otvorila prije nego što je očekivao, a čovjek koji ih je otvorio izgledao je još stariji nego što je pretpostavljao da bi mogao biti. Međutim, kada je progovorio, dojam se donekle promijenio i postao bliži sjećanju.

“Vjerovao sam da ćeš me se ipak sjetiti”, kazao je glasom u kojem je Fantom do kraja prepoznao nekadašnjeg Pukovnika. “Bar onda kada osjetiš da se starost približava i tebi. Dok smo mladi, vjerujemo da smo neuništivi i dovoljni sami sebi. Tek kada nas starost lupi po glavi, shvatimo da nije tako. Da smo svi jednako nemoćni.”

Fantom je pomislio da se sada može opustiti. Pukovnik je živ, ali nije onakav kakvog ga je očekivao. Smanjio se, smršao i do kraja ublažio. Od nekadašnje njegove čvrstine ostalo je tek nešto u glasu.

“Uđi, ako se ne plašiš da vidiš šta će vrijeme jednog dana i sa tobom učiniti.”

Ne govoreći ništa, Fantom je kimnuo glavom i ušao u stan. Učinilo mu se da je ušao u svoje djetinjstvo. Sve je tamo bilo isto kao nekada i sve na svom mjestu.

“Ovdje je sve ostalo isto”, kazao je, “a ja sam čvrsto vjerovao da ste u ratu morali otići”.

“Zašto bih otišao?”

“Zato jer vas se mnogi u ovom gradu sjećaju. Mnogo je onih kojima ste se zamjerali.”

Pukovnik se nasmijao i stavio ruku na Fantomovo rame.

“Očigledno jesam. I da sam bio manje revnosan, radeći posao koji sam radio, nekome sam se morao zamjeriti.”

“Utoliko me više začuđuje činjenica da nitko nije pokušao da vam se osveti.”

“Možda su shvatili da sam ih s pravom progonio.”

“Možda”, kazao je Fantom, ali je pomislio da je takvo što malo vjerojatno.

“Naravno, od lopova i ubojica ne možeš očekivati ni toliko da budu poštteni prema sebi samima. U ovom slučaju ne govorim o njima nego o onim drugim ljudima, onim poštenim, koji su se zakonu suprotstavljali iz uvjerenja, a ne iz osobne koristi. Ako su preživjeli ovaj naš najnoviji rat, imaju priliku uvjeriti se u to u čemu su i zašto grijehili. Dobili su sve ono što su željeli.”

“Nekima je danas dobro”, rekao je Fantom bez želje da nastavlja započeti razgovor. “Mnogo bolje nego prije rata.”

“Nekima jeste, međutim, siguran sam da većina uviđa da smo bili na dobrom putu, ali da nismo imali ni dovoljno snage niti dovoljno sposobnosti da nastavimo.”

“Doista vjerujete da smo bili na dobrom putu?”

“Sada više nego ikada, premda sada mnogo jasnije mogu sagledati i naše greške i naše zablude.”

“Priznajete da ih je bilo.”

Pukovnik je sjeo u fotelju i rukom pokazao Fantomu da učini to isto.

“Nećeš pogriješiti ako sanjaš”, rekao je. “Ali hoćeš ako pokušaš svoj san pretvoriti u stvarnost. Mi smo učinili tu grešku. Sanjali smo o tome da bi moglo doći vrijeme u kojem ima dovoljno sreće za sve ljude. A onda smo, zato što smo bili mladi i nestrpljivi, umjesto da nastavimo sanjati i graditi, požurili san pretočiti u zbilju. Početni uspjesi su nas uvjerali da je nemoguće ipak moguće, a osim toga smo svakodnevno gledali kako se život u cjelini, korak po korak, pomjera naprijed.”

Fantom je odlučio da ne podstiče starca, ali i da ne pokušava razgovor skrenuti u nekon drugom pravcu. Pretpostavljao je da Pukovnik odavno nije imao društvo i da sada osjeća potrebu da izrekne sve ono o čemu je razmišljao u danima samoće.

“Ti se vjerojatno sjećaš kako je Zenica izgledala poslije rata...”

Fantom je zaključio da se to Pukovnikovo “poslije rata”

odnosi na drugi svjetski rat i pomislio da se doista još uvijek može sjetiti zeničkih blatnjavih ili prašnjavih uličica, zavisno od vremenskih prilika, i starih nagnutih kućica, ograđenih trulim daščanim ogradama.

“Nije tu bilo ničeg vrijednog pomena. Sveopća bijeda i siromaštvo. A samo desetak godina kasnije završili smo izgradnju jednog cijelog, potpuno zaokruženog postrojenja za proizvodnju čelika i svega onog što uz takvo postrojenje ide.”

Fantom je na trenutak osjetio želju da kaže da je u to vrijeme bio dijete i da ga izgradnja željezare nije previše zanimala. Premda nije mogao izbjeći da vidi i osjeti mnogobrojna zbivanja koja je ona pokretala. Odustao je jer mu je bilo jasno da bi neprilično zvučalo kada bi rekao da je u tadašnjoj Zenici bilo i mnogo toga vrijednog sjećanja a što nije bilo vezano za izgradnju željezare i grada.

Prije svega to su bile njezine rijeke. Bosna, Kočeva i Babina rijeka. Bistre, lijepe, bogate životom i okružene zelenilom. Zatim brda koja su je okruživala. Zmajevac, Golubak, Volovska glava, Klopačke stijene.

“Mi smo gradili novu željezaru, željezara je gradila novi grad i očekivali smo da će to dvoje izgraditi nove ljude. Na žalost, naša se očekivanja nisu ostvarila. Posljednji rat je do kraja srušio naše iluzije da su moguće revolucionarne promjene.”

“Zar nisu?”, upitao je Fantom.

“Nisu. Nema prijekih puteva u razvoju čovjeka i ljudskog društva. Vjerojatno nas zavarava to što se saznanja o svijetu koji nas okružuje kreću tako brzo da ih prosječan čovjek ne može pratiti i što su promjene koje one donose sa sobom svakodnevne i vidljive golim okom. Međutim, razum i znanje su alati kojima se čovjek služi, ali nisu njegov sastavni dio.”

Fantom je pažljivo slušao, bez namjere da i sam nešto doda. Još je pamtio šta mu je Pukovnik nekada govorio i jedva je mogao povjerovati da to što čuje dolazi iz njegovih usta.

“Čemu su onda bile potrebne sve one silne žrtve?”, upitao je i dodao: “I naše i naših protivnika.”

Pukovnik je slegnuo ramenima i nije odmah odgovorio.

“Žrtve su ovdje neizbježne”, rekao je najzad. “Dok nismo došli na vlast, mi radnici smo bili žrtve. Stalne iako ne jedine. Zato smo se i borili. Da nam svima bude bolje. A to nije bilo moguće ostvariti dok svi ljudi ne shvate da se kvaliteta života

ne može popraviti pukim posjedovanjem nego samo radom i stvaranjem.”

“Govorite o klasnoj borbi?”

“O tome smo govorili nekada. I u tome smo takođe griješili. Podjela ljudi na klase prema položaju u društvu ili poslu kojim se bave isuviše je gruba i netočna. Ispravnije je ljude podijeliti prema njihovim urođenim sklonostima u odnosu na materiju koja ih okružuje i kazati da imamo samo dvije osnovne vrste – posjednike i tvorce.”

Fantom je pažljivo slušao, ali ni dalje nije osjećao potrebu da se umiješe. Premda se nije u svemu slagao sa onim što je Pukovnik govorio.

“Mogu pretpostaviti u čemu se nećeš slažiti sa mnom”, nastavio je starac. “Jedna od tvojih primjedbi mogla bi biti i ta da je u ljudskoj prirodi istovremeno prisutna i želja za posjedovanjem i potreba za stvaranjem. To je, naravno točno, ali u pojedinačnom čovjeku ova dva nagona nikada nisu u ravnoteži. Jedan od njih uvijek izrazito preteže i oblikuje čovjekov stav prema njegovoj okolini i, moglo bi se reći, određuje njegovu sudbinu.”

Fantom je nagonski kimnuo glavom u znak suglasnosti i tek potom pomislio da je život ipak mnogo zamršeniji nego što ga njegov sugovornik pokušava predstaviti. Želio je reći da je čovjek, zapravo, cijelo klupko nagona, koji ne da nisu u ravnoteži nego se neprekidno sukobljavaju, svaki pojedinačno sa svima ostalim. Ipak je kazao nešto drugo.

“U principu bih se mogao složiti sa vama kada ne bih gotovo neprekidno u ljudima koji me okružuju nalazio još jedan izrazito snažan nagon – onaj za uništavanje. Sve u čovjeku mogu razumjeti i opravdati osim želje da se neki već dovršen oblik razori. I to ne zato da bi se njegovi dijelovi iskoristili za stvaranje nekog novog oblika nego tek tako. Da bi se zadovoljila neka potreba ili samo uživalo u tome. Gledao sam u ovom našem posljednjem ratu kako se pale kuće, a bezbroj ih je zapaljeno, i svaki put sam se zapitao zašto se uništava nešto što je svima potrebno, čak i onima koji to rade.”

“To je samo prividna protivurječnost, kao i ono što ću ti sada reći. Nagon za uništavanje je zapravo nagon za posjedovanje. Osnovna logika ‘nemati za druge’ je posjedovati što više, po mogućnosti sve, a ako se sve ne može zaposjesti, bolje je ostatak uništiti nego ga prepustiti drugim ljudima.”

Fantom je pomislio da bi Pukovnik mogao biti u pravu. Svojim je očima mnogo puta gledao kako vojnici pale sve što stignu, najčešće onda kada su u prolazu kroz neprijateljsku teritoriju i kada nisu sigurni da osvojeno područje mogu zadržati.

“Ti možda misliš”, nastavio je Pukovnik, da su ljudska bića složena, ali nisu. Zapravo su u svojoj biti veoma prosta. Složenim ih čini to što ih se mnogo mota na jednom ograničenom prostoru i što se neprekidno sukobljavaju i međusobno a i sa svim onim što ih okružuje. Otuda je logično da se u njima pojavljuje želja da uspostave kontrolu nad sredinom u kojoj žive ili tako što će je posjedovati i koristiti takvu kakva jeste ili tako što će je vlastitim djelovanjem izmijeniti i prilagoditi sebi.”

Fantom nije znao šta bi rekao, osim da bi to bilo previše pojednostavljeno tumačenje ljudske prirode. Osjećao je da se ne može pomiriti sa priznanjem da se cijeli život svodi na nagone i na borbu za opstanak.

“Dakle, sve se svodi na jedno – opstanak vrste”, rekao je, osjećajući nezadovoljstvo zbog činjenice da je dozvolio Pukovniku da ga uvuče u raspravu.

“Jasno. Na opstanak vrste i svake jedinke u njoj. Sve je u tome i sve proizilazi iz toga.”

“I ideali? I ljepota?”

“I ideali. I ljepota. Moglo bi se reći: jedan je cilj, a dva su puta.”

Fantom je nesvjesno odmahivao glavom. Jasno je osjećao odbojnost prema mogućnosti da takvo što prihvati.

“Mogu pristati na jedan cilj i jedan put”, rekao je. “Mogu se pomiriti sa činjenicom da je sve krenulo iz borbe za opstanak ljudske vrste i da će se ta borba nastaviti još tko zna koliko dugo. Ali ne mogu prihvatiti da je opstanak sâm za sebe i cilj i put.”

“Shvatam te, ali ti ne mogu pomoći”, odvratio mu je Pukovnik. “Kao što ne mogu pomoći ni sebi. I ja sam vjerovao da smo mi ljudi nešto više od životinja i da zaslužujemo bolju sudbinu od borbe za preživljavanje. Međutim...”

Najprije je slegnuo ramenima, zatim podigao ruke i na kraju se zavalio u fotelju i do kraja se opustio.

“Međutim...šta?”, upitao je Fantom.

Starac je neko vrijeme šutio zagledan u površinu stola ispred sebe.

“Vjerovao sam da će nagon za stvaranje nadvladati

nagon za posjedovanje i da će tada borba za preživljavanje biti samo daleka prošlost. Međutim, prevario sam se. Nagon za posjedovanje i dalje dominira i vjerojatno će uvijek tako biti. On je i dalje glavni pokretač ljudskog razvoja pa je i većina novostvorenih oblika proizišla iz njegovih potreba i pod njegovim nadzorom. Zbog toga se naš razvoj ne kreće najkraćim i najmanje tegobnim putevima, kako bi se moglo očekivati s obzirom na sve veća saznanja i sve veće mogućnosti njihove primjene, nego onim koji su sasvim blizu totalnog uništenja."

Fantom je pažljivo slušao starca i pomislio kako je očekivao sasvim drugačiji razgovor. Pamtio ga je kao krutog čovjeka koji se uporno držao svojih načela, ne odstupajući od njih ni onda kada je priznavao mogućnost da nisu sasvim ispravna.

"Može li se nešto učiniti?", upitao je premda mu nije bilo do kraja jasno šta je Pukovnik zapravo želio reći.

Starac je lagano odmahnuo glavom. Nije požurio sa odgovorom.

"Ne vjerujem. Razum je postao alatka kojom se mogu služiti svi. Kao što se nožem služe i kuvari i ubojice. Možda smo mi imali neku šansu da učinimo nešto više. Da taj nož izbijemo iz zločinačkih ruku. Međutim, nismo je iskoristili. Ili bi možda točnije bilo reći da je nismo ni mogli iskoristiti. Možda se ljudska priroda ne može promijeniti."

Fantom se nenadano sjetio Radinog okvira za tkanje.

"Ona će na njemu pokušati istkati svoj san", pomislio je, po prvi put začuđen tom činjenicom. "Radiće slijedeći svoje najbolje osjećaje i neće razmišljati o tome kuda se život kreće."

Starac je nastavio govoriti, ali ga Fantom više nije slušao. Pokušavao je razmisliti o tome kako da pomogne Radi u ostvarenju njezinog sna. Zaključio je da bi je mogao pozvati na oproštajnu zabavu koju će prirediti za Elenu i uzgred se raspitati o tome da li joj je nešto potrebno.

Sačekao je da Pukovnik odluči predahnuti, a onda je rekao da mora krenuti. Oprostio se brzo, obećavši da će uskoro ponovo doći.

Kada se našao na ulici, odlučio je odmah poći do Radinog stana.

Ako joj želim pomoći, onda to moram učiniti odmah", pomislio je. "Pred njom je mnogo posla, a njezino vrijeme sve brže curi."

Dočekala ga je dobro raspoložena i odmah ga povelala do okvira za tkanje.

“Ne ide kako sam očekivala”, kazala je, ali u njezinom glasu Fantom nije mogao pronaći ni najmanje razočaranja. “Znam točno šta želim, ali moje ruke ne mogu slijediti moje misli.”

Fantom je promatrao mrežu ukrštenih niti, ali nije mogao u njima razaznati nikakav oblik. Kazao je da bi joj rado pomogao, ali da ne može niti naslutiti šta želi načiniti.

Rada je kratko odmahнула glavom.

“Mislim da mi u tome nitko ne može pomoći”, kazala je i rukom mu pokazala da sjedne. “Ali mogu pokušati da ti objasnim. A najlakše ću ti objasniti ako kažem da to što želim načiniti nisu nikakvi čvrsti oblici. Da je to nešto što se kreće i mijenja. Zamisli da sjediš na obali neke široke rijeke koja se udaljava od tebe, ali se pri tome ne smanjuje tekući prema horizontu nego se, naprotiv, širi i prema naprijed i prema gore. Pri tome mijenja i boju. Neposredno ispred tebe je prozirno plava, a udaljavajući se i šireći poprima sve tamniju nijansu plave boje, da bi negdje gore u nebeskim visinama postala izrazito crna i omogućila da se pojave zvijezde.”

Slušajući je, Fantom je pomislio da govori o nečem poznatom, nečem što je već doživio,

“Nije, dakle, problem u slici”, rekao je. “Nego u osjećanju na kojem ona leži. Jer ta obala na kojoj sjedite nije od zemlje i kamena, a ta rijeka u koju gledate nije od vode. A ni vi niste ona ista osoba kakva ste bili prije tog sna i kakva ste još uvijek.”

Dok je govorio, Rada je kimala glavom potvrđujući izrečeno.

“Onaj tko voli muziku shvatiće o čemu govoriš”, ubacila je i sačekala da nastavi.

“Shvatiće ako poznaje prirodu tonova. Ako zna da se oni sastoje od materije čije treperenje ne vidimo, ali ga osjećamo u različitim intenzitetima i bojama. Ako zna da muzika nije isto što i slika. Muziku je nemoguće vjerno opisati. A isto je i sa vašim snom. Možete pokušati dočarati ga bojama i oblicima upredenih niti, ali će sve ipak ostati samo na pokušaju.”

Rada je i dalje potvrđivala glavom da se slaže sa izrečenim, ali njezino lice nije odavalo da je razočarana činjenicama.

“I ja mislim isto, ali ne namjeravam odustati”, kazala je. “Bolje je i pokušavati nego ne činiti ništa.”

Fantom je zaključio da nema šta dodati njezinim riječima. Pomislio je da se vjerojatno cijeli život sastoji od pokušaja da se pronađe pravi put ili bar onaj najmanje tegoban.

Radin je stan napustio raspoloženi nego što je bio kada je dolazio.

“Premda nisam ništa učinio za nju, ohrabrila me je”, pomislio je, a potom se sjetio Pukovnika.

“I on se promijenio. I to nabolje. Očekivao sam žalopojke i optužbe, a dočekalo me je zrelo razmišljanje.”

Ipak nije mogao do kraja otkloniti potištenost, koju je u njemu izazivao već i sam pogled na dvoje starih ljudi, koje je poznavao i onda kada su bili mladi i lijepi. Žalio ih je, a to žaljenje je učvršćivalo saznanje da ne može učiniti ništa da spriječi njihovo tjelesno propadanje.

“Jedino što mogu je da ih obilazim što češće i da umanjim njihovu samoću”, pomislio je i zaključio da će to i činiti.

POGLAVLJE 24

Sada mi je bilo već sasvim jasno da je dolazak u Bosnu ispreturao cijeli moj život i da ga neću moći nastaviti onako kako sam planirala. Osjećala sam da će proći godine prije nego što u cijelosti povratim nekadašnji mir i ponovo se izmirim sa greškama koje sam učinila.

Jedno si ipak ne mogu do kraja oprostiti. To što sam iznevjerila sve one koji su me voljeli, prije svega članove moje obitelji. Ne mogu znati kakav bi bio njihov život da sam ostala u Bosni, bolji ili gori, ali sam sigurna da ne bi imali razloga mene okrivljivati za sve loše što im se dogodilo.

Osim Vladimira, naravno. Bez mene je proveo miran, moglo bi se reći i dosadan život. Ali, koliko sam mogla saznati, u tom životu nije bilo ni patnje. Da sam ostala sa njim, tko zna da li bi mu sudbina bila i toliko naklonjena.

A mogla sam ostati da sam to željela. Ali nisam, jer da jesam, ne bih tu mogućnost zatajila Vladimiru i ne bih zamolila Fantoma da mu o tome ništa ne govori. A upravo je Fantom bio taj koji se potrudio da mi omogući ostanak. Otišao je do svog kuma pukovnika i zamolio ga da mi produži dozvolu boravka i nakon što moji otputuju u Ameriku.

Pukovnik je obećao da će to učiniti i bilo je samo na meni da odlučim da li ću otići ili ostati. Odlučila sam otići. Vladimir mi je bio drag, ali je odlazak u Ameriku bio preveliki izazov i previše je obećavao da bih mu suprotstavila ostanak, u kojem je bilo izvjesno samo to da ću se morati sukobiti sa gospođom Jasminom, koju sam obožavala, a koju je Vladimir volio više nego što je bio voljan priznati.

Da sam ostala, taj bi sukob do temelja razdrmao Vladimirovo ionako nestabilno samopouzdanje i primorao ga da se, ranije ili kasnije, opredijeli za jednu od sukobljenih strana. Zar sam mogla od njega zahtijevati da se opredijeli za mene a protiv gospođe Jasmine, u kojoj sam i sama vidjela biće koje zaslužuje nagradu već i samo zbog toga što postoji?

Da sam ostala, ipak bi se dogodile i neke dobre stvari. Točnije, izostale bi nesreće koje sam prouzročila samim svojim

prisustvom. Ne bih sreća Nikosa i ne bih ga navela da se zaljubi u mene i da me, pateći zbog moje ravnodušnosti, uporno prati i podržava u svemu. Vjerojatno bi sreća ženu koja bi ga mogla voljeti i koja bi mu rodila djecu pa ne bi osjećao potrebu da alkoholom podržava privid dobrog raspoloženja. Bio je dobar čovjek i zaslužio je da dobije više nego što smo mu život i ja dali.

A ja? Da li sam odlaskom dobila više nego što sam mogla dobiti ostankom?

I sada mislim da je to suvišno pitanje. Dobila sam točno onoliko koliko sam uložila. O tome najbolje svjedoči krajnji rezultat. Restoran i račun u banci. Oni se nalaze u Americi, a za Bosnu me vežu samo uspomene.

POGLAVLJE 25

“Sve bi vjerojatno bilo mnogo lakše da Elena nije tu”, kazao je Maks. “Ili, još bolje, da je zauvijek ostala vjerna svojoj odluci da se neće javljati.”

Nije bio siguran da može opravdati takav zaključak, ali nije odustao od njege ni onda kada je osjetio da čini nepravdu Eleni i kada je u Fantomovim očima pročitao neslaganje.

“Ispreturala nam je vrijeme i podsjetila nas da nismo uvijek bili ovakvi.”

“Nemoj kriviti Elenu za nešto što si sam učinio”, rekao je Fantom. “Da se nisi vratio u Bosnu, ne bi uopće ni pomislio da vrijeme može biti poremećeno nego bi samo nastavio da živiš i radiš onako kako si živio i radio do tada.”

“Naravno...”

Maks je zaustio da kaže da je Fantom u pravu, ali je odustao sjetivši se da ne bi mogao izbjeći spomenuti i Danijelu. Jer da nije bilo nje, sada ne bi bio tu.

“Zaboravio si da je opasno vraćati se. Makar i samo u jučerašnji dan.”

Maks je nevoljko kimnuo glavom.

“Ja sam zaboravio, a ti me nisi podsjetio.”

Fantomu je bilo jasno da bi bilo bolje da ne kaže ništa. Jer nije bilo moguće nastaviti razgovor a pri tome zaobići glavnog krivca za povratak. Ipak je kazao prvo što mu je palo na pamet.

“Ja sam ti prijatelj, ali nisam neprijatelj tvoje žene.”

“Ipak si me mogao upozoriti.”

“Mogao sam to učiniti i onda kada si odlučio oženiti se Danijelom. Mogao sam ti govoriti o vremenu i reći da ono ne radi u tvoju korist. Kao što nije radilo ni u Radinu korist onda kada si se ti upleo u njezin život i ponudio joj budućnost u kojoj za nju nije bilo ničeg izvjesnog.”

Maks je osjećao da je pribijen uz zid i da se nema kamo okrenuti. I da ne može ništa učiniti da se pokrene i oslobodi. Mogao je samo priznati greške i prepustiti vremenu da odluči umjesto njege. I mogao je poći do vitrine i natočiti piće u čašu.

“Da naspem i tebi?”, upitao je.

Fantom je šuteći odmahnuo glavom.

Maks se vratio na svoje mjesto.

“Imam osjećaj da se ništa ne događa, osim što svakodnevno navaljuju problemi. Tek što se jednog riješim, drugi je već tu, a neki treći vrebaju iz prikrajka.”

Fantom je pokušao da se suzdrži i ne kaže ništa, međutim, osjećao je da tako neće pomoći ni sebi ni Maksu.

“Uvijek je tako bilo. Nikada nije nedostajalo problema. Jedina razlika je u tome što ih se do sada nisi plašio. Imao si pred sobom neki cilj i išao si prema njemu ne osvrćući se na poteškoće. Čini se da sada tog cilja nema i da jedino želiš da te svi ostave na miru.”

Maks je nesvjesno kimnuo glavom. Mogao je odmah priznati da je Fantom u pravu. Želio je da se na neko vrijeme ukloni iz svakodnevnice, da bi bio sam sa sobom i da bi temeljito razmislio o svom životu. Osjećao je da se nalazi na križanju puteva i da ne zna kojim od njih treba poći.

“Jedino što znam je to da ne želim poći putem na koji mi ukazuje Danijela”, pomislio je i odmah potom osjetio je da njegov nemir počinje rasti.

Gledajući ga, Fantom je bio siguran da zna odakle dolazi većina Maksovih problema. Bio je također siguran da o tome neće govoriti i da će Danijelino ime spomenuti samo onda kada to bude morao.

“Zapravo ti sada neki veliki ciljevi i nisu neophodni”, kazao je, nadajući se da će utješiti prijatelja. “Dovoljno će biti da budeš zaokupljen nekim poslom, ali da njime ne budeš previše opterećen. I da živiš kao što živi većina ovdašnjih ljudi. Pa i da piješ, ako osjećaš da će te piće smiriti i usrećiti, ali da pri tome imaš na umu da i previše sreće može da ti dođe glave.”

Maks je požurio da prihvati Fantomovu podršku.

“To i ja govorim – da mi umjereno pijenje ne može naškoditi. Ali Danijela zahtijeva da se potpuno odrekнем pića i da idem na kliniku na liječenje.”

Fantom je pomislio da se od Danijele ne mogu očekivati druga rješenja osim onih isključivih, koja idu do kraja. A to je bila središnja točka u kojoj su se njih dvoje oduvijek razilazili. Dok je bila mlađa, Fantom je njezinu isključivost pravdao nedostatkom

iskustva. Sada je bio siguran da je samo sastavni dio njezine naravi.

“Život sadrži tako malo zadovoljstava – sreću neću ni spominjati – da bi bilo glupo odreći se bilo kojeg od njih. Međutim, bilo bi isto tako glupo vjerovati da se ta malobrojna zadovoljstva mogu rastegnuti i učiniti većim nego što jesu. Zbog toga moraš dobro paziti kako ih koristiš. Moraš ih uzeti takva kakva jesu i platiti ih onoliko koliko vrijede. Ne možeš od alkohola očekivati da te usrećuje od jutra do sutra, od trenutka kada se probudiš do trenutka kada zaspeš. Odvoji vrijeme za zadovoljstvo od vremena za običan svakodnevni život. Nemoj ih miješati. Preko dana zaboravi na piće i sjeti ga se uveče, kada obaviš sve poslove i izvršiš sve obaveze.”

“Ne vjerujem da će Danijela pristati na takav kompromis.”

Fantom je uzdahnuo i podigao se sa stolice. Namjeravao je otići a da ne kaže više ništa. Ipak se nije mogao suzdržati.

“Ako ženina riječ mora biti zadnja, onda ti nikakav savjet nije potreban. Osim onog da uradiš onako kako ona misli da je najbolje.”

Već je bio spreman da krene, ali je ostao videći da Maks želi još nešto reći.

“Ako misliš da postoji mogućnost sporazumijevanja među ljudima i da dio brige o sebi možeš prebaciti na nekog drugog, onda se teško varaš”, dodao je. “Danijela neće učiniti ništa što ne mora da bi tebi udovoljila, ali će od tebe zahtijevati sve moguće žrtve da bi ugodila sebi.”

“Kako je onda bilo moguće da se nas dvojica družimo tolike godine i da se nikada ne posvađamo?”, upitao je Maks i odmah potom pomislio da mu odgovor i nije potreban, jer ga odavno zna. “Fantom je taj koji se odrekao svega da bi naše prijateljstvo opstalo. On nema ženu, nema djecu, nema kuću i od mene ne zahtijeva ništa što bi me moglo opterećivati.”

“Postoje izuzeci od pravila, čiji je jedini zadatak da ta pravila još više istaknu”, odgovorio je Fantom i nakon toga izišao iz sobe.

POGLAVLJE 26

Nazvala sam Damaskina, da mu kažem da sam konačno utvrdila vrijeme povratka.

“Iskreno rečeno, očekivao sam da ćeš se vratiti mnogo ranije”, kazao mi je Damaskin. “Još onda kada si mi rekla da osjećaš potrebu za alkoholom. Na sreću, poslušala si me i ostala. Da nisi, o čemu bismo razgovarali kada se vratiš.”

Umalo nisam rekla da mu, zapravo, i neću imati o čemu pričati, osim o tome da osjećam da sam dolaskom u Bosnu mnogo toga izgubila a da zauzvrat nisam dobila ništa vrijedno.

Gledala sam kroz prozor svoje hotelske sobe i pokušavala samu sebe uvjeriti da vidim ono što sam gledala u svom sjećanju svih proteklih četrdeset godina. Međutim, sjećanje više nije bilo isto. Moje besprijeckorno pamćenje, u kojem sam uvijek mogla, neokrnjeno i neizmijenjeno, pronaći sve ono što sam u njega bilo kada pohranila, sada je nalikovalo više ne zgradu nakon ugašenog požara nego na dobro uređeno i dobro održavano skladište.

“Uradila sam točno onako kako si mi savjetovao”, rekla sam Damaskinu. “Sva mjesta kojima smo se kretali snimila sam iz različitih uglova i imaćeš bar nešto čime ćeš se moći zabaviti. Ali, ako očekuješ da na tim fotografijama i snimcima nađeš nešto poznato, razočaraćeš se. Sve je drugačije, osim obrisa okolnih brda. Pored ljudi, najviše su se izmijenile rijeke i upravo me je njihov izgled najviše razočarao.”

Damaskinov glas nije odavao da se moje loše raspoloženje prenijelo na njega. I dalje je zvučao vedro i podsjetio me da sam mu uvijek zavidila na optimizmu, koji ga nije napustio ni nakon što ga je bolest privezala za jedno mjesto.

“Nisam ni očekivao da će sve ostati isto kao što je nekada bilo. Da je takvo što moguće, ne bi ti bile potrebne kamere i fotoaparati. I ne bi bilo nikakve potrebe da se vraćaš na mjesta na kojima si nekada živjela.”

Bilo mi je jasno da Damaskin pokušava da me utješi pa, da ne bih obezvrijedila njegove pokušaje, nisam rekla sve ono

što sam namjeravala reći. Kazala sam još samo to da se vraćam narednog dana i da ćemo veoma skoro imati priliku da detaljno razgovaramo o svemu.

Nakon što sam spustila slušalicu telefona, legla sam na krevet i pokušala zaspati. Željela sam se odmoriti prije nego što krenem u posljednju posjetu groblju u Crkvicama. Planirala sam do tamo otići pješice i usput obići zgradu u kojoj sam stanovala posljednjih petnaest dana prije odlaska u Ameriku.

Prije nego što sam uspjela do kraja potonuti u san, razbudila me je potpuno neočekivana misao da sam dolaskom u Bosnu po drugi put iznevjerila Nikosa. Da sam, u stvari, uz njega iznevjerila i samu sebe, jer nisam održala mnogo puta ponovljeno obećanje da nikada neću napustiti Ameriku, makar i samo na nekoliko dana.

Nikos me je više puta pozivao da posjetimo Grčku i da vidimo kako izgleda zemlja u kojoj smo oboje rođeni. Nikada nisam bila ni blizu toga da pristanem. Govorila sam da je Amerika toliko prostrana i toliko raznovrsna da nam neće biti dovoljna ni tri života da je obiđemo. Ako se uopće ikada odlučimo da je obilazimo.

Nikos je slutio da odbijam njegove ponude da pođemo u Grčku ne zato što želim upoznati Ameriku nego zbog toga što me neko sasvim treće mjesto čvrsto vezuje za sebe. Slutio je i koje je to mjesto pa mi je nudio da pored Grčke obiđemo i Bosnu.

A vjerojatno je slutio i zašto me Bosna toliko privlači da uporno odbijam razgovarati o bilo čemu što je vezano za nju, a posebno za vrijeme koje sam provela u njoj. Sa kiselim smijehom na licu govorio mi je da se plašim probuditi uspomene, a plašim se zato jer znam da bih, govoreći o njima, morala priznati da sam pogriješila što sam se udala za njega.

Nikos je bio u pravu premda ne mogu reći da sam se ikada pokajala što sam pošla za njega. Bio je dobar čovjek i bilo mi je dobro sa njim. Pogriješila sam što sam se udala za njega, a da nikada, ni prije niti poslije toga, nisam ni pokušala uvjeriti ga da to nisam učinila samo iz računa. Nisam mogla reći da ga volim i da je prvi muškarac u mom životu, ali sam mogla kazati da mi je drag i da mi drugi muškarci više ne znače ništa.

Drag mi je bio i cijenila sam njegove ljudske kvalitete. Nije mi smetala činjenica da je gotovo dvadeset godina stariji od mene pa ni to što je isuviše često podršku nalazio u alkoholu.

Dovoljno mi je bilo da ga svakodnevno gledam predanog poslu pa da se i sama zadovoljim jednoličnim i mukotrpnim radom u kući i restoranu.

Restoran je, u stvari, bio središnja točka i našeg braka i naših pojedinačnih života. On nas je povezao i držao zajedno i da je kojim slučajem nestao, nestali bi i svi razlozi da i dalje ostanemo skupa, a ja bih istog trenutka morala potražiti nešto što bi me moglo zaokupiti na isti način i istom snagom.

Zbog toga se u mom životu, kada je Nikos umro, jedva nešto promijenilo. Preuzela sam i njegov dio posla i nastavila raditi. Dan za danom, godinu za godinom. Bila sam zadovoljna i nisam žudjela za bilo kakvim promjenama. I nastavila bih tako do kraja da se nije dogodio rat u Bosni i da me nije počelo mučiti pitanje šta se dogodilo sa Vladimirom, njegovom braćom i gospođom Jasminom.

Gledajući na televiziji mučne snimke ratnih zbivanja, najzad sam popustila želji da barem saznam da li su živi. Preko Crvenog križa uputila sam im pismo, a kao odredište upisala sam adresu u Crkvicama. Nisam se previše nadala i nisam ništa planirala. Nisam mogla očekivati, ako pismo i stigne do cilja, da će pobuditi veće interesovanje i da ću onima koji ga pročitaju značiti nešto više od daleke uspomene.

Iskreno sam se iznenadila kada me je nazvao Maks i rekao mi da je pukim slučajem došao do mog pisma i da mu je drago što sam najzad odlučila da se javim. Ne zato što im je potrebna moja pomoć nego zato što nikada nisu prestali da me se sjećaju i da me spominju. Rekao mi je i to da će Vladimir uskoro doći kod njega pa će mu predati pismo i obavijestiti ga o tome šta smo razgovarali, ali da ne može znati kako će reagirati.

Nagovijestio je da postoji mogućnost da Vladimir odbije stupiti u vezu sa mnom.

“U posljednje vrijeme ponašao se prilično čudno”, rekao je između ostalog. “Sve se više povlačio u sebe i odbio je poći sa nama kada smo napuštali Zenicu. Znamo da mu je tamo teško, ali ni sada ne želi čak ni razgovarati o tome da dođe živjeti sa nama. Planiram ga dovesti ovamo na prevaru i makar na samo nekoliko dana, tek toliko da se uvjeri da postoji svijet izvan Zenice i Bosne i da se život odvija i izvan njegovih uspomena.”

Upitala sam Maksa da li to znači da me se Vladimir još uvijek sjeća.

“Da li te se sjeća?”, upitao je Maks smijući se. “Ja mislim da on još uvijek živi sa tobom. Da te neprekidno vidi pored sebe i da s tobom razgovara.”

“Čekaj malo”, rekla sam zbunjena. “Hoćeš reći da je opsjednut?”

Maks se i dalje smijao.

“Upravo to. Opsjednut je, ali nije lud. Bar mi u Bosni mislimo da je normalno voljeti nekoga toliko da se odbijaju prihvatiti činjenice kao jedina stvarnost.”

To je bilo nešto što nisam mogla lako prihvatiti. Pretpostavljala sam da je vrijeme i Vladimiru učinilo isto što i drugim ljudima i da ću od Maksa saznati da se oženio i da je dobio djecu. Ni u snu nisam očekivala da ću čuti to što sam čula i osjećala sam se loše nakon što sam završila razgovor sa Maksom. Kao da sam, i ne htijući to, u Bosni ostavila tempiranu bombu, koja je eksplodirala nakon mog odlaska, a čije su razorne posljedice tamo još uvijek prisutne.

Danima nakon toga strijepila sam od svakog telefonskog poziva. Očekivala sam da će me Vladimir nazvati i plašila sam se onoga što bi mi mogao reći. Trideset i devet godina je prošlo od našeg rastanka i nisam mogla ni zamisliti kako bi se naš razgovor mogao odvijati. Bila sam duboko svjesna da od nas nekadašnjih nije ostalo baš ništa osim sve prozračnijih sjećanja. Pitala sam se šta bih mogla reći a da to ne zvuči neiskreno i nategnuto.

Umjesto Vladimira javio se Fantom. Bez okolišanja rekao mi je da je Vladimir umro. Da je otišao posjetiti očev grob i da ga je tu zadesio srčani udar. I to upravo u trenutku dok je čitao moje pismo. Još ga je držao u ruci kada su ga našli.

“Sahranili su ga pored oca”, dodao je Fantom. “Osim grobara pogrebu je prisustvovala samo jedna osoba. Njegova maćeha.”

Prvo što sam pomislila bilo je da Vladimir nije zaslužio da ga, umjesto gospođe Jasmine, koju je volio više od svih, i mene, kojom je na neki način želio nadomjestiti majku, na vječni počinak isprati jedino posljednja žena njegovog oca. I tada sam odlučila da ću, kada se rat završi, otići u Zenicu i posjetiti groblje u Crkvicama, koje nije ni postojalo kada sam ja živjela tamo.

POGLAVLJE 27

“Ostavi sve i pođi sa mnom”, kazao je Maks Fantomu. “Moramo otići u Nemilu da vidimo šta je sa Jelenom. Na telefonu je loše zvučala.”

Fantom se nasmijao.

“Davno je prošlo ono vrijeme kada je ona dobro zvučala”, odgovorio je i odmah se uputio za Maksom. “Postala je mrzovoljna onog trenutka kada je shvatila da se njezina ljepota nepovratno gubi.”

Maks nije rekao ništa dok se nisu smjestili u automobil i krenuli.

“Čini se da je ovog puta nešto ozbiljnije”, rekao je zagledan u put ispred sebe. “Nije samo mrzovoljna.”

Neko su se vrijeme vozili zagledani svatko u svoje misli. Fantom se prvi oglasio.

“Nekada nisam mogao vjerovati starim ljudima da život tako brzo prođe. Kao da je juče bilo, govorili su najčešće, sjećajući se događaja iz svoje mladosti ili čak tamo iz djetinjstva. A sada se osjećam upravo tako kao da cijeli moj život nije trajao duže od nekoliko godina. Kao da su iz njega ispali svi oni dani u kojima se nije dogodilo ništa vrijedno da se upamti.”

Maks je kimnuo glavom.

“To je najpouzdaniji znak da i sami počinjemo stariti.”

“Ja nemam za čim žaliti, ali Jelena ima. I sada si mogu predočiti kako je nekada izgledala. Naprosto si je morao gutati pogledima. Sa Elenom smo se željeli družiti, a Jelenu odvesti u krevet.”

Maks se kratko nasmijao.

“Na našu sreću, bili smo premladi za nju.”

“Ipak se nas sjetila kada je, loše birajući, zaglavila i kada ju je trebalo izvlačiti iz blata.”

“Zar smo je trebali odbiti?”

“Možda bi je odbio da si mogao pretpostaviti da će ti jednog dana biti punica.”

Prije nego što je odgovorio Maks je slegnuo ramenima.

“Za sve što nam se dogodilo sami smo krivi. Nije kriva Jelena što je rodila kćer i što sam ja povjerovao da bih tu curicu mogao oblikovati tako da se savršeno uklopi u neki moj obrazac idealne žene.”

“Sada ne vjeruješ u to?”

“Sada ne vjerujem ni u što. U stvari, počinjem vjerovati da je čovjek već svojim rođenjem osuđen da bude sam i da cijelog života uzalud pokušava uspostaviti vezu sa drugim ljudima. Pritom mislim na one prave veze, ne na one prividne, uspostavljene riječima, kojima je zapravo cilj da zamaskiraju prave osjećaje.”

“I to je jedan od znakova dolazeće starosti, ali u tome ima istine. Starost nema razloga da se zavarava. Čak što više, u interesu joj je da što prije dođe do istine, jer na raspolaganju ima sve manje vremena.”

Maks je kimnuo glavom, ali nije ništa rekao. Osjećao je da zapravo nema što reći. Jer, bilo što da kaže, problemi će ostati isti i neće se sami od sebe ukloniti. Mora ih rješavati jednog za drugim, a pri tome se može osloniti jedino na Fantoma. Njemu ne mora čak niti govoriti o tome. Razumjeće se i bez riječi.

“Ti razgovaraj sa njom”, kazao je kada su se zaustavili ispred Jelenine kuće. “Ona je oduvijek imala više povjerenja u tebe. Ja sam za nju uvijek bio samo najmlađi Vladimirov brat.”

“Za nju smo i ti i ja uvijek bili i ostali samo klinici.”

Kada su napustili automobil, dočekala ih je tišina.

“Prvi put sam ovdje otkako su otišle izbjeglice i imam dojam da su svi stanari napustili kuću”, kazao je Fantom dok je pogledom pretraživao okolinu.

“Jelena se nije smirila dok ih nije istjerala, a sada neće imati s kim progovoriti”, uzvratilo je Maks.

Polako su obišli oko kuće, pažljivo motreći na sve strane.

“Mora da je negdje u kući”, rekao je Maks i uputio se prema ulazu. “Rekao sam joj da dolazim. Da je htjela negdje otići, spomenula bi mi to.”

Nisu morali ići daleko. Jelenu su pronašli u predsoblju. Sjedila je na podu, leđima oslonjena o zid i neprirodno nakrivljena. Maks je zaključio da se tu spustila nakon što je s njim razgovarala telefonom. Telefonski aparat se nalazio na ormariću pored nje.

Čučnuo je pored nje i uhvatio je za ruku. Bila je topla.

“Da li me čuješ?”, upitao je.

Jelena je jedva primijetno kimnula glavom.

“Možeš li govoriti?”

Jelenina glava se pomjerala na isti način.

“Da li te nešto boli?”

Jedna Jelenina ruka se pomjerala i usmjerila u pravcu grudi.

“Srce?”

Jelena je potvrdila, ali nije otvarala oči.

Fantom je čučnuo pored Maksa.

“Uplašena je”, pomislio je. “Kao što ćemo svi biti uplašeni kada na nas dođe red.”

“Ne brini”, kazao je Maks. “Sve će se srediti. Odmah te vodimo u bolnicu.”

Fantom je na to odmahnuo glavom.

“Mislim da će biti pometnije da je ne pomjeramo i da pozovemo hitnu pomoć”, šapnuo je.

Maks se podigao i izišao iz kuće.

Fantom je nastavio da promatra Jelenino izabrano lice, u kojem nije mogao pronaći ni najmanji zaostatak nekadašnje ljepote.

“Mogu li nešto da učinim?”, upitao je.

“Prenesi me u krevet”, jedva čujno prošaputala je Jelena.

Fantom je instinktivno pogledao u stepenice koje su vodile na kat, u Jeleninu sobu, i pomislio da ih očekuje težak posao.

“Najprije ćemo te odvesti u bolnicu, da vidimo šta ti se dešava, a onda ćemo te vratiti u tvoju sobu.”

Jelena je ponovo prošaputala. Ovog puta brže i nestrpljivije. Fantom se morao napregnuti da bi shvatio šta je rekla.

“Želim umrijeti u svojoj kući.”

“Još je rano za umiranje”, uzvratilo je Fantom. “Došli smo te pozvati na slavlje. Odmori se pa ćemo večeras svi zajedno pjevati na oproštajnoj zabavi koju priređujemo Eleni.”

Jelenino lice se zgrčilo.

“Ni u snu”, rekla je izbacujući riječi kao da izbacuje otrovne zalogaje. “Ona je za sve kriva.”

“Elena!?”

Fantom nije mogao prikriti da je iznenađen. Želio je upitati za što je Elena kriva, ali je onda shvatio da bi takav razgovor samo pogoršao Jelenino stanje.

“Kada se oporavi, možda se neće ni sjećati onoga što je rekla”, pomislio je.

Pritom je bio uvjeren da Jelena nema nikakvog razloga da za bilo što okrivljuje Elenu. Tim manje što nikada ranije nije čuo da o njoj loše govori.

“U stvari, nisam siguran da je ikada izgovorila njezino ime.”

Pokušao je razmisliti o tome, ali ga je prekinuo Maksov povratak.

“Hitna pomoć će uskoro biti tu”, kazao je Maks. “Ti ostani da pomogneš, a ja idem po Danijelu.”

Fantom je samo kimnuo glavom. Već je bio navikao da je on taj koji obavlja prljave i neugodne poslove. Izišao je zajedno sa Maksom i ostao pred vratima dok Maks nije ušao u automobil i odvezao se, a potom se vratio u kuću i ponovo čučnuo pored Jelene.

“Da se ona nije umiješala, Vladimir bi uvijek bio moj”, kazala je Jelena, i dalje žmireći, a Fantom je pomislio da je vjerojatno pričala i dok je on bio odsutan.

“O kome govoriš?”, upitao je premda je to znao.

Nije mogao otrpiti da netko loše govori o Eleni.

“O onoj Grkinji.”

“Zar nije bilo obrnuto? Ti si se družila sa Eleninim bratom Damaskinom, a kada su njih dvoje otišli u Ameriku, prikrpila si se Vladimiru i pokušala zauzeti Elenino mjesto.”

Sada ga već nije brinulo da li bi razgovor o Eleni mogao naškoditi Jeleni. Osjećao je da mora odbraniti istinu. Po svaku cijenu pa i po cijenu da netko zbog toga umre prije vremena.

“Nikuda ona nije otišla. To se vama samo činilo. Uvijek je bila tu i smijala nam se.”

Jelena je govorila isprekidano, ali dovoljno jasno.

“Kamo sreće da je ostala i da nam se i dalje smijala”, rekao je Fantom više za sebe.

Potom je odlučio da kola hitne pomoći dočeka napolju.

“Za nju više ništa ne mogu učiniti”, pomislio je, ustao i izišao iz kuće. “Pomogao sam joj onda kada sam to mogao i kada joj je pomoć bila potrebija nego sada.”

Sjeo je na klupu pred ulazom i pokušao da se odbrani od sjećanja. Nije se želio vraćati u prošlost i podsjećati se da u njoj ne može naći mnogo prijatnih uspomena. A uspomene povezane sa Jelenom nisu bile među njima.

Iako je, često i protiv svoje volje, uživao u njezinom izgledu, Jelenu nikada nije prihvatao kao bliskog prijatelja i nikada nije poželio približiti joj se. Osjećao ju je kao strano tijelo u sebi, kao nepoželjnog suparnika Eleni, koju je čuvao na onom središnjem mjestu oko kojeg se želio kretati. Bila je ljepša od Elene, ljepše je i pjevala, ali nije uspijevala u njemu izazvati nešto više od sažaljenja.

“Nitko se nije mogao uspoređivati sa Elenom”, pomislio je. “Osim gospođe Jasmine.”

POGLAVLJE 28

Bilo mi je potrebno mnogo više vremena nego što sam pretpostavljala da bih pronašla zgradu u kojoj sam stanovala posljednjih petnaest dana pred odlazak u Ameriku. Ne zato što je u međuvremenu dobila drugi izgled ili što se nisam sjećala mjesta na kojem se nalazila nego naprosto stoga što se totalno promijenilo njezino okruženje. Nekada je sa dvije iste takve zgrade stajala, vidljiva sa svih strana, na livadi pored Babine rijeke, a sada je bila samo jedna u grupi oronulih kuća, koje su se jedva razlikovale jedna od druge i koje su, sve zajedno, zauvijek sakrile i livadu i rijeku.

Sjela sam na klupu u malom parku ispred zgrade i promatrala oko sebe, ne pokušavajući iz sebe izvući bilo kakve uspomene. U stvari, i nisam imala takvih koje bi me povezivale sa naseljem u Crkvicama. Sva su moja sjećanja vodila u naselje baraka u Travničkoj ulici, od kojeg u stvarnosti nije ostalo baš nikakvog traga.

Gledala sam oko sebe, ne očekujući ništa. Došla sam tu samo zbog toga što su mi rekli da je u toj istoj zgradi, u koju smo zajedno preselili nakon što su naše barake izgorile do temelja, Vladimir živio sve do svoje smrti. Odatle je krenuo da započne svoj radni vijek i tu je dočekaio mirovinu, a odatle je pošao i na svoju posljednju šetnju. Da se oženio, možda bi mi se pružila prilika da vidim nekog od njegovog potomstva.

Nisam mogla a da Vladimirov životni put ne usporedim sa svojim. Dok je on živio onako kako mu je predskazao njegov otac – rekao mu je da će cijeli svoj život proživjeti i umrijeti a da se neće udaljiti više od tri kilometra od mjesta svog rođenja - ja sam prešla polovinu zemaljske kugle.

“A čemu sve to?”, upitala sam se. “Da sam došla ovamo samo godinu dana ranije, možda bismo se ponovo našli na početku”, pomislila sam, ali sam odmah potom zaključila da se ne može govoriti ni o kakvom novom početku. “Oboje smo, sami za sebe, proživjeli svoje živote i mogli smo se sresti samo kao davni poznanici, koji su se jedno vrijeme kretali usporedo, a onda zauvijek razdvojili.”

Ustala sam sa klupe i polako krenula prema bolnici i groblju. Dopustila sam dojmovima da se neometano razviju do kraja, želeći da utvrdim da li bih se, da sam ostala, osjećala ugodno u sredini kroz koju sam prolazila. Usprkos oronulim fasadama zgrada i brojnim rupama na ulici i trotoarima, moje mi je raspoloženje govorilo ono isto što sam već znala – da nije važno kuda se krećem nego sa kim to činim.

“Da je Vladimir stao na moju stranu, ostala bih”, zaključila sam po tko zna koji put, ali sam i ovog puta bila jednako svjesna da on to nije mogao učiniti.

Da se opredijelio za mene, morao bi se suprotstaviti gospođi Jasmini, a njegova majka je u to vrijeme još uvijek bila glavni oslonac njegovog života. Koliko god da je mene volio, osjećao je da ja to nisam i nije mogao biti siguran da ću to postati. Pokušao je učiniti jedino što mu je preostalo – podijeliti sebe, ali je taj pokušaj bio već unaprijed osuđen na propast.

“Naprosto nije bilo moguće da se dvije suparnice dogovore i pristanu na podjelu plijena”, pomislila sam i skoro se nasmijala zbog činjenice da sam došla dotle da o Vladimiru razmišljam kao o plijenu, a o gospođi Jasmini kao suparnici. Apsurd mi se učinio utoliko većim što su mi njih dvoje bili dragi gotovo jednako kao moji roditelji i moja braća.

“A možda to ipak nije pogrešan zaključak”, pomislila sam nešto kasnije. “Ženska je ljubav sebična i teže pristaje na podjele. Da smo ga manje voljele, mogao nas je imati obje u isto vrijeme, a i nas dvije smo se mogle približiti jedna drugoj.”

Nakon što sam krivnju za Vladimirove patnje podijelila sa gospođom Jasminom, osjećala sam se bolje i mogla sam nastaviti razmišljati o svojoj prošlosti bez grižnje savjesti. To mi je omogućilo da dođem do još jednog otkrića. Da sam se uvijek mnogo bolje osjećala u muškom društvu. Da, zapravo, niti jedan moj problem nije došao sa muške strane. Moj otac, moja braća, moj djed, Vladimir, Nikos, Fantom i svi drugi muškarci sa kojima sam duže vrijeme bila u kontaktu uvijek su pokazivali spremnost da mi pomognu. Čak je i moj stric, kada su kola u Americi krenula niz brdo, iskoristio priliku kada smo bili sami da mi kaže da nema ništa protiv mene.

Sve moje nevolje došle su sa one druge strane, ženske. Oduvijek sam bila svjesna činjenice da ne mogu ništa uraditi a da pri tome ne uzmem u obzir šta misle ili bar šta će reći moja

mama, moje babe i strina. Ponekad sam bila prisiljena da se osjećam kao da sam njihova svojina ili čak dio njih samih.

Slično se događalo i izvan moje obitelji. Za razliku od muškaraca, koji su mi dopuštali slobodu i kada je nisam zahtijevala, žene su uvijek pokušavale da me na bilo koji način podrede sebi. Ako to nije bilo moguće djelom, onda makar i riječima. Vjerojatno se zbog toga ne mogu sjetiti niti jednog odnosa sa nekom ženom u kojem, uz sve ostale osjećaje, nije bilo i osjećaja vidljive ili prikrivene napetosti.

Netko mi je rekao – sjećam se samo da je to bila žena – da je žena ženi najveći neprijatelj. I da je to nagonski osjećaj, na kojeg je teško svjesno utjecati. Drugim riječima, žena u ženi naslućuje protivnika i onda kada ne vidi nikakvog povoda za to. Imajući u vidu ponašanje gospođe Jasmine prema meni, lako sam se složila sa tom tvrdnjom. Jer da u njoj nema istine, mogla bih bar nečim objasniti njezinu isključivu odbojnost prema meni, koja se ničim nije dala ublažiti.

Vladimirova majka je bila svjesna toga da joj ja ne mogu biti nikakva konkurencija, a nije mogla ne vidjeti da niti ne pokušavam suprotstaviti joj se u bilo čemu. Jasno sam pokazivala da joj se divim i da podržavam sve ono što ona jeste i što čini. Pa ipak je do kraja ostala ukopana u kao beton čvrsto uvjerenje da ja samim svojim postojanjem nisam zaslužila njezinu naklonost. A to je opet, samo po sebi, značilo da ne zaslužujem ni Vladimirovu ljubav, bez obzira što ju je on jasno i javno očitovao i što je bilo očito da pati zbog toga što gospođa Jasmina bez ikakvog vidljivog razloga odbija da je podrži.

Mogla sam shvatiti to da joj se ne sviđam i da me ne želi imati u svojoj blizini, ali se nikako nisam mogla pomiriti sa činjenicom da odbija uvažiti osjećaje svog sina, bez obzira kakvi su, i da preko njih prelazi kao da ih i nema.

Ali, da budem iskrena do kraja, ja, zapravo, i ne znam šta je gospođa Jasmina govorila Vladimiru o meni i da li mu je uopće išta govorila. Vladimir mi se nikada nije požalio na nju. Nije rekao da se ona ne slaže sa našom vezom ili da ga nagovara da me ostavi. Znam samo ono što sam osjećala. A osjećala sam svakim atomom svog tijela i svoje duše da me Vladimirova majka šuteći trpi u svojoj blizini samo zbog toga što joj njezino dostojanstvo ne dozvoljava da glasno kaže šta misli o meni.

Vladimir ju je dovoljno poznavao da bi i bez izgovorenih

riječi shvatio isto što i ja pa je radije pristao na pat-poziciju i privremeno primirje nego da reagira i izazove sukob. Sada vidim da smo pogriješili svo troje. Ostavili smo da se problem riješi sam od sebe umjesto da smo zahtijevali razrješenje. Željeli smo izbjeći sukob i kao posljedicu smo dobili ono što Vladimir najvjerojatnije nije očekivao ni u najcrnjim pretpostavkama. Ja sam otišla u Ameriku, a nedugo poslije mene gospođa Jasmina je otišla u Belgiju pa je Vladimir, umjesto sa dvjema osobama koje je najviše volio, ostao sam.

Da smo se otvoreno sukobili, imali smo nekih šansi i za povoljniji ishod. Ali to je prvenstveno zavisilo od Vladimira. Od njegove spremnosti da se opredijeli. Za mene ili za svoju majku. Da je znao da će ga gospođa Jasmina onako bezobzirno napustiti, pobjegavši sa ljubavnikom iz zemlje, vjerojatno bi se lakše odlučio za mene. Ali on to tada nije znao, a ja nisam željela da ga prisiljavam da cijepa duša napola. Mislila sam da će lakše preboljeti mene nego majku pa sam odlučila otići. Kada sam pošla, rekla sam mu da neću pisati niti se javljati na neki drugi način. Željela sam otkloniti mogućnost da se održi nada u moguću ponovni susret i zajednički život. I tu sam pogriješila. Da smo ostali u vezi, mogla sam se vratiti još onda kada je Vladimirova majka krišom napustila zemlju i otišla u Belgiju.

Dok sam stigla do gradskog groblja, već sam bila do kraja uvjeren da su Vladimir i gospođa Jasmina uradili ono što su mogli i da je sve, zapravo zavisilo od mene. Da sam bila malo aktivnija i da nisam drugima prepustila da donesu odluku o mojoj sudbini, moj život i životi mojih najbližih kretali bi se drugim putevima.

Bilo je dovoljno samo to da odem u policiju i zatražim produženje boravišne dozvole. Fantomov kum pukovnik obećao je da će mi odobriti zahtjev, a potom urediti da dobijem i državljanstvo. U to vrijeme sam već bila punoljetna i moji me roditelji nisu mogli spriječiti da ostanem. A ni gospođa Jasmina ne bi mogla učiniti ništa više osim onog što je već učinila.

Sjela sam na mramornu ploču Vladimirovog groba i gledala dolinu ispod sebe i brda sa njezine druge strane. Pravo naprijed nalazili su se Golubak i Zmajevac, između kojih sam provela dio djetinjstva i mladosti. Nisam mogla reći da osjećam nešto posebno. Nisam osjećala čak niti žaljenje što se događaji nisu odvijali onako kako sam željela.

Naprosto mi se sam od sebe nametnuo zaključak da bih žaljenjem samo još više produbila svoju grešku. Ako sam pogriješila što prije četrdeset godina nisam ostala i borila se za ono do čega mi je bilo stalo, nije trebalo da se sada vraćam i da preuzimam na sebe i krivnju za sve što se u međuvremenu dogodilo.

“Zar mi nije dovoljna starost, koja je već sama po sebi prepuna žaljenja?”, upitala sam se, znajući već unaprijed odgovor.

Naprosto sam se kad-tad morala vratiti u Bosnu i izmiriti dugove mladosti, i to upravo zato da bih lakše prihvatila breme starosti.

POGLAVLJE 29

“Čini se da ipak nećemo moći održati obećanje i da ćemo Eleni ostati dužni”, rekao je Maks zaustavljajući automobil ispred uprave gradskog groblja.

“Da se ja pitam, odvojio bih te dvije stvari – Jeleninu smrt i Eleninu oproštajnu zabavu”, kazao je Fantom. “Nema nikakvog razloga da njih dvije dovodimo u međusobnu vezu. Obje zaslužuje da ih na odgovarajući način ispratimo – Elenu večeras sa pjesmom zato što je živa i što se vraća kući, a Jelenu sutra sa šutnjom zato što je mrtva i što nema gdje da se vrati.”

Maks se kiselo nasmiješio i odmahnuo glavom.

“Da se mi pitamo, možda bi bilo tako, ali u ovom slučaju mi ništa ne odlučujemo. Prvo što moramo uraditi je to da uđemo unutra i dogovorimo sutrašnju sahranu, a poslije ćemo otići do hotela i potražiti Elenu.”

Fantom je šuteći kimnuo glavom i potom napustio automobil.

“Žao mi je što Elena neće čuti našu verziju „Pjesme o Eleni””, kazao je kada mu se Maks pridružio.

Maks je najprije slegnuo ramenima.

“Možemo joj dati snimak, onaj isti što sam dao Vladimiru, pa neka sluša kada se vrati kući.”

Fantom na to nije rekao ništa. Krenuo je naprijed i, ne osvrćući se, ušao u ured uprave gradskog groblja. Maks je krenuo za njim i još dok se kretao izvadio iz džepa liječničku potvrdu o Jeleninoj smrti, koju je potom bez riječi pružio službeniku.

“Kakvo je ovo prezime?”, upitao je ovaj gledajući u potvrdu.

“Šta je nejasno?”, uzvratilo je Fantom pitanjem.

“Ništa nije nejasno”, odgovorio mu je službenik. “Samo me zanima odakle ovakvo neobično prezime. Naše ne može biti.”

“Nisam siguran da li je češko ili slovačko”, kazao je Maks.

“Znači da je ipak strano”, nadopunio ga je službenik.

“Kao da je u Bosni malo neobičnih imena i ljudi stranog porijekla”, umiješao se Fantom. “Kada bismo izbacili sve one čija imena ne treba prevoditi, malo bi nas ostalo.”

Službenik je pogledao u Fantoma i zaključio da ne bi bilo pametno nastaviti raspravu. Šuteći je prepisao podatke, a zatim se za sve što mu je bilo potrebno obraćao Maksu.

“Postao si preosjetljiv”, kazao je Maks nakon što su napustili ured gradskog groblja.

“Postao sam alergičan na glupane koji ne znaju ni gdje su šuplji, a žele o svemu popovati”, odvratio je Fantom, osjećajući da se ljuti bez stvarnog razloga. “Govori o našim imenima, a sam je porijeklom iz tko zna kakve i koliko udaljene nedodijne. Ne zna da bismo zanijemili kada bismo se odrekli svih riječi koje smo preuzeli iz drugih jezika i smatrao bi me najvećim neprijateljem kada bih mu rekao da je svo dobro i svo zlo u Bosnu došlo izvana i da ona sama za sebe nije ništa.”

“Kao i bilo koja druga zemlja”, nadopunio ga je Maks, smještajući se u automobil. “Ali to nije razlog da se nerviraš. Bar ne sada, jer nas očekuje da obavimo još nekoliko ne baš ugodnih poslova.”

Fantom je kimnuo glavom.

“U redu”, kazao je. “Obavimo i to. A onda je idem svojim putem. Planirao sam najprije svratiti do Rade, da vidim kako napreduje njezina tapiserija, a zatim do Elene, da još malo popričam sa njom.”

Maks je pokrenuo automobil i neko su se vrijeme vozili šuteći.

“Ako nećeš ostati dugo, mogli bismo zajedno svratiti do Rade”, kazao je Maks.

“Kada?”, upitao je Fantom.

“Upravo sada. Samo smo minut daleko od njezinog stana.”

Fantom je mahnuo rukom i Maksu nije bilo potrebno nikakvo drugo objašnjenje da bi automobil usmjerio prema Radinom stanu.

“I mene zanima da li je uspjela ostvariti svoju zamisao”, kazao je pokušavajući se sjetiti šta mu je Rada rekla o snu kojeg želi učiniti opipljivim. “Premda ne vjerujem da će od tog posla biti neke koristi. Poduhvatila ga se na tipično ženski način i, umjesto da san samo nastavi sanjati, pokušava ga učiniti dijelom stvarnosti. Oduševljena je svojim snom, ali ne može vjerovati da je san jednako vrijedan kao i svaki budni događaj, da je, u stvari, ravnopravan dio stvarnosti.”

Fantom je pomislio da je Maks vjerojatno u pravu, ali se nije u svemu slagao sa njim.

“Vjerojatno će se razočarati kada se uvjeri da ne može ostvariti svoju zamisao, ali će se do tada dobro zabaviti”, kazao je. “Možda će na neko vrijeme zaboraviti da je samo stara žena čije vrijeme sve brže ističe i čije tijelo pruža sve manje. Ako bude tako, ipak će nešto vrijedno dobiti.”

“Nadajmo se”, rekao je Maks zaustavljajući automobil.

Uskoro su se uputili prema zgradi u kojoj se nalazio Radin stan.

“Brže nego što vjerujemo da je to moguće i mi ćemo se naći na njezinom mjestu”, dodao je dok su se stepenicama uspinjali prema potkrovlju. “Moramo se pripremiti za starost i za sve ono loše što ona donosi.”

“Ako je to uopće moguće. Ako je moguće pomiriti se da starost donosi i onaj neizbježni završetak svega”

Maks je pokucao, a onda su šuteći sačekali da se vrata otvore. Dočekalo ih je nasmijano Radino lice.

“Došli ste u pravo vrijeme”, kazala je Rada propuštajući ih u stan. “Već danima nisam izgovorila ni riječ, a toliko želim da sa nekim razgovaram. Naprosto moram na neki način podijeliti to što osjećam, a puna sam nečeg što bi se najprije moglo nazvati svjetlom.”

“Možda svjetlo izvire iz tame”, primijetio je Maks, gledajući u okvir za tkanje. S mjesta na kojem je stajao mogao je vidjeti samo njegov gornji dio.

“Da nema tame, ne bi bilo ni svjetla”, dopunio ga je Fantom, koji se nalazio ispred njege i mogao je vidjeti cijeli okvir.

“Došli smo da vidimo kako napreduješ”, kazao je Maks. “Jesi li zadovoljna?”

“I više nego zadovoljna”, odgovorila je Rada i krenula prema Fantomu, koji je već stajao ispred okvira.

“Ako staneš preblizu, vidjećeš samo niti”, upozorila ga je. “Potrebno je sagledati cjelinu.”

Fantom se odmakao nekoliko koraka i stao uz Maksa.

“Čini mi se da shvatam šta želite napraviti”, kazao je. “Stvoriti atmosferu prije nego sliku.”

Rada je potvrdno kimnula glavom.

“Moglo bi se i tako reći. Jer snovi su sačinjeni od osjećanja bar jednako toliko koliko i od slika.”

“Kada se probudimo, na snove nas najčešće više podsjeća raspoloženje koje ih je pratilo nego događaji od kojih su se sastojali”, dodao je Maks.

Gledao je u nerazmrsivu gužvu isprepletenih niti različitih nijansi plave i crne boje i pomislio da nema razloga da se osjeća drugačije nego što se osjećao prije nego što je ušao u Radin stan i bacio pogled na tkanje. Ipak je osjećao da se njegovo raspoloženje bitno popravilo. Toliko da je mogao glatko odbiti piće koje mu je ponudila Rada.

“Došli smo samo da vidimo kako napreduje posao i da te pitamo treba li ti nešto”, kazao je. “A onda moramo poći dalje, jer imamo obaviti još mnogo posla. Elena odlazi sutra, a Jelenina sahrana je dan kasnije.”

“O Bože!”, uzviknula je Rada. “Zar je već došlo vrijeme i za to? A sjećam ih se kao mladih djevojaka.”

Na Radin uzvik Fantom se trgnuo i odvratio pogled od tkanja. Pogledao je u staru ženu pored sebe i učinilo mu se da je vidi ne onakvu kakva je nekada davno bila nego istu kakva je bila prije samo nekoliko minuta, ali sa nekadašnjom neuništivom energijom u sebi. Na trenutak je pomislio da je pogrešno protumačio njezine riječi, jer nije moguće da se ona sjeća Jeleninog djevojaštva.

“Jelenina duša je uvijek bila duša stare žene. I onda kada je bila djevojka.”

Nije mogao objasniti odakle je izvukao taj zaključak, a nije imao ni vremena baviti se svojim mislima. Maks se već opraštao sa Radom i kretao prema izlazu.

“Doći ćemo uskoro, kada sve ovo završimo, a onda ćemo ostati duže”, kazao je prije nego što su napustili Radin stan.

“Čudno”, rekao je Fantom dok su se spuštali stepenicama. “Čudno je već i to da se žena njezinih godina zanima snovima, a još je čudnije da uspijeva prenijeti ih u stvarnost. Dok sam promatrao tapiseriju, nisam mogao a da se ne sjetim Jelene i njezine vječite mrzovolje i da ne zaključim da se rodila sa starom dušom. Šta onda da kažem za Radu? Da njezina duša ne samo da nije stara nego se još i podmlađuje?”

Maks se nasmijao.

“Jesam li ti rekao tko je taj koji ostavlja konzerve piva na Vladimirov grob?”, upitao je.

“Pošto govorimo o Radi, pretpostavljam da si se sjetio da me to upitaš u ovom trenutku upravo zato što je o njoj riječ”,

odvratio je Fantom. "A taj bi čin u cijelosti odgovarao njoj ovakvoj kakva nam se u posljednje vrijeme pokazuje. Ne poznajem nikog drugog koji bi konzervama piva pokušavao održavati vezu između dva svijeta."

"Takvo što je doista teško očekivati od nekog tko je godinama radio u policiji, i to onoj nekadašnjoj našoj policiji, koja nije dopuštala nikakav misticizam niti bilo kakvu sumnju u životnu stvarnost."

"Možda se samo sjetila djetinjstva i običaja svog rodnog kraja", dodao je Fantom dok su ulazili u automobil.

"To je moguće", složio se Maks. "U starosti su ljudi izloženi pritisku bliske smrti pa utjehu traže u svemu."

POGLAVLJE 30

Već sam bila umorna od dvojbi da li sam nešto uradila kako treba i da li je neke poteze uopće trebalo da učinim. Željela sam da se opustim i da ne osjećam krivnju i žaljenje. Da prošlost ostavim tamo gdje joj je mjesto i da u miru sačekam ono malo što mi je od budućnosti preostalo.

“Krivo učinjeno ne mogu ispraviti niti izgubljeno nadoknaditi”, zaključila sam sjedeći na mramornoj ploči Vladimirovog groba. “Preostaje mi jedino da se vratim kući i pokušam živjeti isto onako kako sam živjela prije nego što sam krenula ovamo. Ako je to moguće.”

Nisam vidjela ni jedan razlog zbog kojeg to ne bi bilo moguće, ali me je ipak nešto upozoravalo da budem spremna na sve. Osjećala sam da ja više nisam ona ista kakva sam bila prije polaska u Bosnu, a nisam mogla pretpostaviti kakva ću biti kada se vratim kući.

Ostala sam sjediti sve dok se sunce nije primaklo obrisima Zmajevca, a onda sam ustala i krenula, ne okrećući se prema Vladimirovom grobu. Pomislila sam da nema potrebe da se opraštam, jer će moje uspomene uvijek i svuda biti sa mnom. I one od prije četrdeset godina, i ove najnovije, među kojima će biti i sjećanje na raskošan grob iza mojih leđa, koji se nikako nije uspijevao uklopiti u moju predodžbu o Vladimiru i njegovom ocu.

Odlučila sam da izbjegnem naselje u Crkvicama pa sam krenula stazom preko Kamberovića ravni. Na trenutak mi se učinilo da sam izgubljena i da se krećem između živica negdje daleko od grada, ali sam uskoro ugledala dolinu u kojoj je rijeka Bosna razdvajala veliki park, sa jedne, i ostatak grada, sa druge strane. Odahnula sam, pomislivši da se, zapravo, ne mogu izgubiti. Ni u prostoru niti u vremenu. Kamo god da krenem, stići ću tamo gdje treba da stignem

Tako umirena, ostatak puta prešla sam ne žureći. I nisam se iznenadila kada sam pred hotelom zatekla Fantoma. Nasmijao se kada me je ugledao, ali je njegov osmijeh ovog puta sadržavao i nešto drugo osim želje da mi saopći da se raduje što me vidi.

“Nemaš sreće, Grkinjo”, rekao mi je prije pozdrava. “Obećali smo ti da ćeš večeras čuti naše verzije »Elenine pjesme«, ali se u međuvremenu dogodilo nešto što je potpuno poremetilo naše planove.”

Odbio je da odmah odgovori na moje pitanje šta se dogodilo.

“Najprije se istuširaj i presvuci, a ako je potrebno, i odmori. Tek nakon toga ćemo razgovarati.”

Upitala sam šta će on raditi do tada.

“Čekaću te ovdje.”

Bila sam sigurna da bi me strpljivo čekao bilo koliko da ostanem, ali nisam ni najmanje željela da ga iskušavam. Rekla sam mu da me može čekati i u mojoj sobi. Biće mi dovoljno samo da se istuširam i navučem drugu odjeću. Bez riječi je pošao sa mnom u sobu i sjeo u fotelju, pripravan da čeka onoliko koliko bude bilo potrebno.

“A sada mi reci u čemu je problem”, kazala sam kada sam se na brzinu okupala i presvukla.

“Umrla je Jelena”, odvratio je Fantom, a ja sam odmah pomislila na Damaskina. Već sam razmišljala o tome kako da mu opišem Jelenin sadašnji izgled a da ga ne razočaram. Sada će moj problem biti još veći.

Sjela sam nasuprot Fantomu i čekala da mi još nešto kaže. Kazao je ono što nisam mogla poreći.

“Nije ti bila osobito draga.”

“Otkako sam došla, srele smo se samo dva puta i jedna drugoj nismo uputile ništa osim pozdrava.”

Mogla sam mu reći i to da ja i Jelena nikada nismo bile bliske. Čak niti onda kada sam boravila u njezinoj kući u Nemiljoj i zajedno sa Vladimirom spavala u onoj velikoj potkrovnoj sobi, dok su ona i Damaskin spavali u spavaćoj sobi na katu. Prihvatila sam je kao djevojku svog brata i bila sam spremna družiti se sa njom jednako dugo koliko i on i pritom zanemariti odbojnost koju sam osjećala prema njoj.

“Dok je bila živa, nisam bio siguran da li bi bilo u redu da ti ispričam šta se ovdje događalo nakon tvog odlaska”, rekao je Fantom, a u njegovom glasu osjećala sam da se i dalje koleba. “Sada te dileme više nema. Mislim da bi bilo korisno da saznaš sve.”

Pomislila sam da nema razloga da odbijem Fantomovu ponudu, premda sam pretpostavljala da bi me ono što će mi on reći moglo dodatno uznemiriti.

“Već i to što sam se vratila, sâm po sebi, govori da želim saznati šta se ovdje u međuvremeno događalo”, kazala sam. “Ako se plašiš da ćeš me razočarati, mogu ti reći da, polazeći ovamo, nisam očekivala da je zbog mog odlaska prije četrdeset godina život ovdje zastao i da se za to vrijeme ništa nije izmijenilo. Osim toga, nisam mogla izbjeći da nešto i saznam. Kada smo otišli u Ameriku, Damaskin se neko vrijeme dopisivao sa Jelenom i ponekad bi mi kazivao nešto o tome što mu je ona pisala.”

Fantom je nekoliko puta kimnuo glavom.

“Kada si pošla u Ameriku, rekla si da se nećeš javljati i toga si se držala trideset i devet godina. Znam da si to učinila ne zato što si nas mrzila nego zato da bi nas sačuvala u sjećanju onakvima kakvi smo bili dok si bila uz nas.”

Nisam mogla reći da nije bilo tako. A nisam mogla reći ni to da sam pogriješila što se svoje odluke nisam pridržavala do kraja. Zbog toga sam odlučila da ne kažem ništa.

“Znala si da bi jedno jedino pismo moglo porušiti sve ono što si godinama brižljivo gradila i čuvala.”

Nastavila sam šuteći gledati u Fantomovo ukočeno lice, sve više osjećajući da ću uskoro saznati nešto što još uvijek ne mogu niti pretpostaviti. Nešto u Fantomovom glasu, što ranije nisam zapažala, upozoravalo me je da budem pripravna na sve.

“Nisi se mogla odreći života kojeg si ostavljala za sobom, a nisi se mogla niti pomiriti sa mogućnošću da će on bez tebe krenuti sasvim drugim putem. Činilo ti se lakšim i jednostavnijim prekinuti sve veze sa njim, osim one koja je vodila kroz tvoja sjećanja. I vjerojatno nikada ne bi ni pokušala potražiti nekog od nas da se ovdje nije dogodio rat. Rat je iz temelja promijenio sve pa je promijenio i tvoju odluku da se ne vraćaš i ne svraćaš u Bosnu. Naprosto nije bilo moguće da se ne upitaš jesmo li još živi. A uz to pitanje sva su ostala pitanja bila manje važna pa i ono da li ćeš saznati i nešto što ne želiš.”

Ispružila sam ruku i dotakla Fantomovo koljeno.

“U pravu si”, rekla sam. “Doista nije bilo moguće da se svakog dana ne upitam da li ste živi. I da, nakon toga, ne poželim saznati šta se u međuvremeno sa vama događalo.”

Rat u Bosni je sasvim bezbolno i gotovo neprimjetno

razgradio moju odluku da svoj život u Americi ni na koji način ne povezujem sa životom proživljenim izvan nje. Više nije bilo moguće da vrijeme koje sam provela do prelaska oceana držim odvojeno i koristim samo kao tajnu sobu za odmor, u kojoj se nikada ništa nije mijenjalo.

“Dok sam na televiziji gledala ratne scene, naprosto sam bila primorana da priznam da to što gledam nije Bosna koju poznajem, a iz toga se, htjela to ja ili ne, izrodio zaključak da ni vi koje sam ovdje ostavila više niste isti”, kazala sam i dodala da se nakon toga pojavila i želja da dođem i vidim kakve su se promjene dogodile.

Fantom se na to kratko nasmijao.

“Znatizelja je mnoge odvela u propast”, kazao je. “Nadam se da neće i tebe.”

Odgovorila sam mu da nisam tako slaba kako to možda njemu izgleda.

“Život me nije mazio i svako iskustvo skupo sam platila. Spremna sam plaćati i dalje, bez obzira na cijenu. A kada sam već tu, mislim da bih postupila nerazumno ako bih se zadovoljila tek usput prikupljenim informacijama i vratila kući sa napola odgovorenim pitanjima. Zbog toga nemoj da se ustručavaš. Reci mi sve što znaš, a ne samo ono što misliš da bih ja trebala saznati.”

Fantom je kimnuo glavom u znak suglasnosti.

“Sve ću ti reći, ali ne ovdje. Bolje ćemo se osjećati ako iziđemo i sjednemo na neku klupu pored Bosne.”

Složila sam se sa takvom pretpostavkom i uskoro smo se kretali ispod drvoreda javorova pored rijeke.

“U pravu si”, kazala sam. “Ovdje ću ono što mi imaš reći lakše prihvatiti nego tamo u hotelskoj sobi. Dovoljno mi je da vidim da ova rijeka i dalje jednako teče pa da se pomirim sa mogućnošću da će teći i kada nas više ne bude.”

Fantom na to nije ništa odvratio. Rukom mi je pokazao praznu klupu i sačekao je da stignemo do nje i smjestimo se.

“Svijet će postojati i bez nas, ali neće više imati nikakvog smisla kada odemo iz njega”, rekao je i ja sam pomislila da je spreman za priču koju mi je obećao.

“Pretpostavljam da si i ti nešto slično mislila kada si se prije četrdeset godina pripremala da otputuješ u Ameriku. I da si zbog toga odlučila da ćeš prekinuti sve veze sa starim krajem.

Začudo, i nama koji smo ostali ta se odluka činila logičnom. Jer čemu pisati pisma koja putuju mjesecima i koja ne mogu sadržavati nikakva obećanja, najmanje ona o skorom viđenju.”

Odlučila sam da slušam i da ničim ne prekidam ili ne podstičem Fantomovo pripovijedanje.

“Ipak se nisam mogao pomiriti sa činjenicom da vidim Jelenu kako se mota oko Vladimira još i prije nego što ste ti i Damaskin otišli.”

Morala sam reagirati.

“Čekaj malo”, rekla sam, znajući da to nije bilo moguće. “Gotovo svaki trenutak u posljednja dva mjeseca pred naš odlazak provela sam sa Vladimirom. Odlazili smo i u Nemilu i boravili u Jeleninoj kući, Jelena je dolazila kod nas u Zenicu, ali sam uvijek i ja bila prisutna.”

Fantom nije izgledao ni najmanje pokoleban.

“Govorim o onom što sam vidio svojim očima. Ne tvrdim da ti je Vladimir bio nevjeran i da se iza tvojih leđa dogovarao sa Jelenom, ali tvrdim da sam ga i u vrijeme o kojem govoriš viđao nasamo sa njom. Samo su razgovarali. Nikada nisam saznao o čemu, ali sam, po tome što bi ušutjeli kada bih im prišao, zaključio da je njihov razgovor bio povjerljive naravi.”

Upitala sam se čije je pamćenje zatajilo. Moje ili Fantomovo. Ali nisam dobila nikakav odgovor. Nisam ga, u stvari, ni potražila. Iskustvo mi je sugeriralo da je sve moguće pa i to da su Vladimir i Jelena bili bliži jedno drugom nego što sam vjerovala.

Pomisliła sam da se moglo dogoditi da Vladimir ozbiljno shvati moju preporuku, koju sam ja, šaleći se, ponovila u više navrata, da se udruži sa Jelenom kada ja odem. Premda je on o takvoj mogućnosti odbijao da kaže bilo šta, nisam mogla biti sigurna da mi je ostao vjeran i onda kada sam otputovala bez ikakvih izgleda za povratak. Utoliko manje jer sam uvijek bila svjesna činjenice da mu se Jelena dopada, kao što se dopadala i drugim muškarcima koje sam poznavala.

Fantom je čekao da se opredijelim, da kažem da li mu vjerujem ili ne, da bi nastavio sa svojom pričom.

“U redu”, kazala sam. “Nema razloga da ti ne vjerujem. Osim toga, već sam se nekoliko puta uvjerila da moje pamćenje nije besprijekorno, kako mi se obično čini.”

“I sve ono što je kasnije uslijedilo svjedoči o tome da su njih dvoje imali neki dogovor”, nastavio je Fantom, a ja sam odlučila

da ga ne prekidam bez obzira šta rekao. "Prestali su se kriti onog trenutka kada je tvoj vlak krenuo sa zeničke željezničke stanice. Vlak je otišao na jednu, a njih dvoje na drugu stranu. Pratio sam ih izdaleka. Pomislio sam da idu u Vladimirov stan u Crkvicama, ali su oni nastavili ići prugom. Prešli su drveni most i uputili se prema Raspotočju. Vjerovao sam da će ući u neku kuću ili se zavući u grmlje pored Bosne, međutim, išli su sve dalje. Sve dok Jelena nije odustala negdje kod Bojinog vira i krenula natrag. Morao sam se opredijeliti da li da slijedim nju ili da nastavim ići za Vladimirom. Pošao sam za Jelenom, a pritom me je stalno kopkalo pitanje kuda se uputio Vladimir."

"I gdje si stigao?", upitala sam, želeći skratiti priču.

"Ponovo na željezničku stanicu. Jelena je sačekala popodnevni radnički vlak i otputovala u Nemilu."

"Jesi li saznao gdje je otišao Vladimir?"

Fantom je odmahnuo glavom.

"Maks je te noći spavao kod mene. Pitao sam ga zna li gdje je Vladimir. Rekao mi je da se nije vratio u stan. Rano narednog jutra krenuli smo u Crkvice i negdje kod mosta sreli smo Vladimira. Bio je prašnjav i krajnje iscrpljen. Izgledao je kao netko tko je pješao cijelu noć. Maks ga je upitao gdje je bio, a on je samo odmahnuo rukom i kao mjesečar produžio dalje. Bosnom će proteći mnogo vode dok on prežali Elenu, rekao mi je Maks, a ja sam pomislio da bi se to moglo dogoditi mnogo prije nego što on vjeruje. Međutim, nisam ništa rekao. Odlučio sam ono što znam zadržati za sebe."

Upitala sam da li je ostao dosljedan u tome.

"Jesam. Ovo je prvi put da govorim o tome. Međutim, nikada se i nije ukazala potreba da otkrivam svoju tajnu, jer su je uskoro znali svi. Tog istog dana Jelena je došla u Crkvice i nakon toga rijetki su bili moji posjeti Maksovom i Vladimirovom stanu u kojima je ne bih našao tamo."

"Kako je na to reagirala gospođa Jasmina?"

Fantom nije oklijevao sa odgovorom.

"Činilo mi se da se njih dvije dobro slažu."

Sada sam ja oklijevala da postavim novo pitanje.

"A Vladimir? Kako ti je on izgledao?"

Fantom je najprije zavrtio glavom.

"Ti znaš da nas dvojica nikada nismo bili bliski. Da smo instinktivno izbjegavali jedan drugog koliko god je to bilo moguće

i da smo se trpjeli samo zbog Maksa. O njegovim tadašnjim osjećanjima ne mogu ti reći ništa pouzdano naprosto zato što nisam obraćao pažnju na njega. Sa Jelenom je bilo drugačije. Bili smo mnogo bliži, mogao sam joj reći sve što mi padne na pamet i pitati je o svemu.”

Rekla sam da je, i ne htijući to, mogao zapaziti kakvo je Vladimirovo raspoloženje.

“Da li je bio veseo ili žalostan?”

Fantom se nasmijao.

“Meni je uvijek izgledao isti. I sa tobom i sa Jelenom. Previše ozbiljan i previše zaokupljen problemima koji nisu bili samo njegovi.”

I sama sam se morala nasmijati. Fantomovo opaska me je pogodila pravo u srce. Vladimir jeste bio previše ozbiljan za svoje godine i previše zabrinut problemima koje je trebalo rješavati njegova majka.

“Da je gospođa Jasmina preuzela dio tereta na sebe, možda bi Vladimir izgledao manje turobno”, kazala sam i pomislila da sam i ja bila u prilici da mu pomognem.

“Da je to učinila, onda više ne bi bila gospođa Jasmina nego samo jedna od barakaških žena. Ne bi tako dugo ostala lijepa i svježja i ne bi ulovila bogatog inženjera iz Belgije, koji joj je omogućio da pobjegne iz našeg siromaštva i da ostatak života provede ugodno i udobno.”

Činilo mi se da se Fantomove riječi na neki posredan način odnose i na mene. Kao da je rekao da sam i ja napustila Vladimira samo zato da bih negdje pronašla ugodniji i udobniji život. Možda sam zbog toga osjetila potrebu da opravdam Vladimirovu majku.

“Ne bi bilo pošteno osuđivati je zbog toga”, kazala sam. “U ono vrijeme ona ovdje nije imala mnogo toga na raspolaganju. Mogla je raditi i trpjeti trajnu oskudicu svake vrste i čekati da poružni i ostari.”

Fantom nije sačekao da kažem sve ono što sam namjeravala reći.

“Mogla je činiti isto što i sve ostale žene. I, ako ništa drugo, bar se pobrinuti za svoju djecu.”

Bilo je očigledno da Fantom nije dijelio moje oduševljenje gospođom Jasminom. Mogla sam i pretpostaviti zbog čega. Jer je ona, kao što se uporno borila protiv toga da se ja ukorijenim u

Vladimirovom životu, jednako istrajno nastojala da obeshrabri Maksa da se druži sa njim. Gospođa Jasmina nikada nije krila da ja i Fantom nismo dovoljno dobri za nju.

Pa ipak je zbog toga nisam osuđivala i sa manje radosti pratila njezin lik. Naprosto mi se sviđala bez obzira šta je radila ili govorila, kao pojava koja, i ne htijući to, uljepšava sve oko sebe. Nagonski sam prihvatila činjenicu da ljepota i dobrotu nisu osobine koje nužno idu jedna uz drugu i bila sam zadovoljna već i time da ljepota može opstati i sama i da može tako snažno djelovati.

“Sve je dobro što se dobro svrši”, rekla sam. “Koliko znam, Vladimir se zaposlio nedugo nakon što je završio gimnaziju i bio je u prilici da pomaže braći. Kada su mi pričali o tome, ni Maks niti Josip nisu se požalili da su previše patili zbog majčinog bijega.”

“Zahvaljujući činjenici da se Vladimir nastavio žrtvovati i izvršavati njezine obaveze. A kada je on otišao u vojsku, na njegovo mjesto uskočila je Jelena i samo zahvaljujući njima dvoma Maks i Josip su mogli živjeti koliko-toliko normalno i završiti srednju školu.”

Dok mi je Fantom govorio o tome da se Jelena iza mojih leđa sastajala sa Vladimirom, nisam bila previše iznenađena. Vjerovala sam da je površna i sposobna da učini i podlosti samo da bi udovoljila svojim željama. Iznenađilo me je, međutim, saznanje da je pomagala Vladimiru i njegovoj braći u vrijeme kada su ostali sami i kada im je pomoć bila najpotrebnija. Teško sam to mogla shvatiti pa sam zamolila Fantoma da mi objasni kako je izgledalo to Jelenino uskakanje u Vladimirov život i živote Maksa i Josipa.

“Iznenađila je i mene i sve one koji su je poznavali. Preselila se u Vladimirov stan i nastavila raditi sve ono što je Vladimir radio prije nego što je otišao u vojsku. Njoj je, međutim, bilo teže jer je morala svakodnevno putovati u Nemilu sve dok se netko u općinskoj administraciji nije smilovao i premjestio je na rad u jednu od zeničkih škola.”

Osjećala sam da moram postaviti nekoliko pitanja, od kojih bi neka u Fantomovim ušima mogla zvučati glupo ili bar naumjesno.

“Da li joj je Vladimir nešto obećao?”

Naprosto nisam mogla vjerovati da je Jelena u to vrijeme mogla tek tako žrtvovati svoj trud, svoje vrijeme i svoj novac.

“O tome šta je Vladimir učinio ne mogu ti reći baš ništa. On je za mene bio i ostao zatvorena knjiga. Mogu govoriti samo o onom što sam čuo od Maksa i što sam sâm vidio i čuo.”

“A to je?”

Bila sam nestrpljiva da saznam da li je Vladimir bio spreman da se oženi Jelenom da bi od nje dobio pomoć za svoju braću. Pretpostavljala sam da joj je morao obećati takvo što, jer nisam bila voljna na drugi način objasniti njezinu žrtvu.

“Jedino što pouzdano znam je to da je Jelena otišla od Vladimira zbog toga što nije pristao da se vjenčaju. Sama mi je to u više navrata rekla i svaki put je tebe navela kao glavnog krivca. Govorila je da je Vladimir bio i ostao zaluđen tobom, a da mu je ona služila samo kao korpa za otpatke, u koju je bacao one dane i oni sate u kojima u mislima nije bio s tobom.”

Odahnula sam sa olakšanjem. Ali nisam bila sasvim zadovoljna.

“Šta se događalo u međuvremenu?”, upitala sam. “Da li su se svađali?”

Fantomov odgovor me je razočarao i unekoliko snizio moje raspoloženje.

“Ne. Naprotiv, izgledalo mi je da se dobro slažu. Koliko se sjećam, čak su i Maks i Josip bili zadovoljni Jeleninim sudjelovanjem u zajedničkom kućanstvu. A podrška za nju stizala je i iz Belgije, od gospođe Jasmine.”

Moje raspoloženje spustilo se za još jedan stupanj. I poslije toliko godina vidjela sam se tako neznatnom u očima Vladimirove majke da nisam mogla izbjeći zaključak da bi svi moji naponi na kraju ostali uzaludni. Gospođa Jasmina je mene otpisala odlučno i konačno i prije nego što me je upoznala, nakon što me je prvi put ovlašno i bez zanimanja pogledala, i tu činjenicu nije bilo moguće izbrisati ili izmijeniti. Njezin prvi dojam o Jeleni bio je daleko povoljniji, a vjerojatno ga je podržala i činjenica da su obje bile učiteljice.

“Nikada se nisam mogao pomiriti s Jeleninim pokušajem da zauzme tvoje mjesto. A osuđivao sam i Vladimira zbog toga što joj se nije odlučnije odupro. Za mene su njih dvoje tada bili izdajnici, koji bacaju pod noge sveta obećanja i gaze ih svima naočigled. Zbog toga sam ih godinama nakon toga izbjegavao, čak i onda kada više nisu živjeli zajedno.”

Nisam mogla shvatiti sve što mi je Fantom pokušavao reći.

Najmanje činjenicu da se on osobno osjećao pogođen Jeleninim i Vladimirovim ponašanjem nakon mog odlaska u Ameriku. Upitala sam ga zbog čega je reagirao upravo tako kao da je i sam bio dio tog čvora kojeg smo zamrsili Vladimir i ja. Njegov me je odgovor iznenadio i doveo u nedoumicu.

“Zar to nisam bio?”, upitao je. “Zar to nismo bili svi mi koji smo se u to vrijeme družili s tobom?”

Nisam znala šta bih mu odgovorila. Fantom, međutim, nije čekao na moj odgovor.

“Ti si bila središte našeg društva i povezivala si nas i onda kada to možda i nisi željela. A pristala si na tu ulogu onda kada si dopustila da budeš djevojka iz pjesme. Sada je kasno da je se odrekneš. Ne možeš izbrisati „Pjesmu o Eleni” nakon što je otpjevana bezbroj puta.”

Rekla sam da se ne želim ničega odricati, ali da moram priznati da sam zbunjena.

“Nikada sebe nisam vidjela takvom kakvu si me upravo opisao”, rekla sam i pokušala objasniti da „Pjesmu o Eleni” nisam pjevala zbog svog imena u njoj, ali me je Fantom prekinuo.

“Mi smo te takvu vidjeli”, kazao je. “Nikada nisam pomislio na tu pjesmu a da istovremeno nisam pomislio i na tebe. I ne samo ja. Svi smo mi tebe vidjeli u njoj. I Vladimir, i Maks, i Josip. Pa čak i Jelena i gospođa Jasmina. To je bila i njihova najdraža pjesma. Jelena to nije krila. Bezbroj puta ju je otpjevala. Gospođa Jasmina se o tome nikada nije izjasnila, ali su joj oči odavale šta osjeća.”

Pomislila sam da je Fantomova ispovijed otišla predaleko i da se ne može nastaviti bez štete. Podigla sam se sa klupe i kazala da bi mi godilo da još malo prošetam prije nego pođem na spavanje.

“Namjeravali smo ti večeras prirediti oproštajnu zabavu, ali smo zbog Jelenine smrti morali odustati”, kazao je Fantom prateći me prema hotelu. “Osjećam se kao da sam i sâm zakinut zbog toga. Kao da se Jelena ponovo umiješala pokušavajući da nam pokvari planove i zauzme tvoje mjesto.”

Rekla sam mu da je i meni žao što se nećemo još jedanput naći na okupu, ali da zbog toga ne smijemo optuživati sirotu Jelenu.

“Nije ona kriva i za svoju smrt. Niti je znala niti je mogla birati kada će umrijeti.”

“Tko zna da li će nam se još ikada pružiti prilika da zajedno zapjevamo”, kazao mi je Fantom vidljivo neraspoložen “Ja i Maks smo bili uvjereni da će to biti ovog ljeta, međutim, okupili smo se samo jedanput. A i to je bilo povodom godišnjice Vladimirove smrti.”

Željela sam kazati nešto da spriječim brzo narastanje Fantomovog neraspoloženje, ali da to ne zvuči kao prazno obećanje.

“Ništa me ne priječi da dođem i narednog ljeta”, rekla sam, a Fantom je na to samo odmahnuo glavom.

Nije vjerovao da ću ponovo smoći dovoljno snage da još jedanput krenem na put u sve prazniju prošlost, a ja nisam ni pokušala uvjeriti ga da sam se tamo ugodno osjećala. Pružila sam mu ruku da se pozdravimo, a on ju je prihvatio ne skrivajući žalost.

“Nadam se da ću te ja voziti na aerodrom i da ćemo se još jedanput vidjeti”, kazao je nakon što je pustio moju ruku, zatim se okrenuo i otišao.

“I to je sve”, pomislila sam dok sam išla prema svojoj sobi.

POGLAVLJE 31

“Očekivala sam Fantoma”, kazala je Elena kada je ugledala Maksa u predvorju hotela.

“Ako misliš da će ti sa njim biti ugodnije, odmah ću ga nazvati i reći da se spremi”, odvratio joj je Maks smijući se. “Ali ti to ne bih preporučio. Nikada ga nisam vidio tužnijeg nego što je bio sinoć, nakon što se rastao sa tobom.”

Elena je kazala da nitko nema razloga da tuguje zbog nje.

“Isto tako, ni ja nemam razloga da biram tko će me voziti na aerodrom.”

Maks je pokupio Eleninu prtljagu i smjestio je u automobil, a zatim se vratio i stao pored nje. Dok je plaćala račun na recepciji, promatrala ga je i pitala se zbog čega je tako dobro raspoložen. Najprije je pomislila da mu je drago što odlazi, ali je brzo odustala od te pretpostavke. Da mu je bila na smetnji, Maks bi joj to već ranije na neki način pokazao.

“Po tvom izgledu teško bi se moglo zaključiti da ti je umrla punica”, rekla mu je kada su se smjestili u automobil i krenuli.

“Zbog čega?”, upitao je Maks i pogledao je, iskreno začuđen.

“Raspoloženiji si nego što sam te navikla gledati.”

Maks je odmahnuo glavom i vratio pogled na cestu.

“Samo sam uzbuđeniji nego inače, a tebi to izgleda kao dobro raspoloženje. Uvijek kada pred sobom imam neki problem, ja dodatno oživim i jedva čekam da započnem njegovo rješavanje.”

“Nisi od onih koje poteškoće obeshrabruju”, kazala je Elena, misleći na to da zapravo ne zna kakav je bio Vladimir. Nije mogla reći da li su i njega problemi poticali na dodatni napor ili su mu oduzimali volju da čini bilo što.

Maks je nastavio da objašnjava.

“Ja nisam od onih koji previše razmišljaju. Kao što je to bio Vladimir. Ja najprije reagiram pa se tek onda pitam da li sam učinio ono što treba. Vladimir je, naprotiv, najprije sve pažljivo provjeravao pa djelovao tek onda kada je bio siguran da nikoga neće oštetiti.”

Elena je pomislila da bi Maks mogao biti u pravu.

“Vladimir je više vodio računa o drugima nego o sebi. Zbog toga je često bio razapet između tuđih interesa i izbjegavao je donositi odluke koje nisu mogle pomiriti suprotnosti.”

U tom trenutku, međutim, nije željela razgovarati o Maksovom najstarijem bratu. Željela je saznati nešto više o njemu sâmom, a potom i o njegovim vezama sa Jelenom i njezinom kćerkom.

“Otkako sam došla ovamo, spremam se da te pitam kako je došlo do toga da se oženiš Danijelom”, kazala je, nadajući se da svojim pitanjima i primjedbama neće pokvariti Maksovo dobro raspoloženje. “Koliko vidim, mnogo je mlađa od tebe, a narav joj nije ni slična tvojoj.”

Nakon što Maks nije odmah odgovorio, dodala je: “Da li si i u tom slučaju postupio onako kako si to maločas objasnio? Najprije učinio pa poslije razmišljao o tome da li si mogao donijeti i pametniju odluku.”

Maks nije žurio sa odgovorom, ali je bilo očito da ga Elenino pitanje nije uznemirilo.

“Na žalost, u tom slučaju se ne mogu opravdati brzopletošću. Danijelu poznajem od malih nogu i uvijek mi je bilo savršeno jasno šta mogu očekivati od nje. Neko razumno ponašanje da, ali ljubav i razumijevanje za moje slabosti ne.”

Elena je upitala šta podrazumijeva pod Danijelinim razumnim ponašanjem.

“Živeći sa Jelenom, na vlastitoj je koži iskusila šta znači nerazumno ponašanje i vjerojatno je na vrijeme shvatila da ne smije slijediti njezin primjer. Jelena je i kao djevojka bila impulsivna i ponašala se onako kako su joj nalagala njezina trenutna osjećanja. Takva je ostala i kao žena i nikada nije dovoljno razmišljala šta bi bilo dobro za nju. Zbog toga je u životu prošla mnogo lošije nego što je mogla i što je zasluživala.”

Elena je odlučila da postavi još jedno od niza ranije pripremljenih pitanja.

“Šta se dogodilo sa njom kada je napustila Vladimira?”

“Sve nas je iznenadila kada je otišla iz našeg stana. Vjerovao sam da se zbog nečeg posvađala sa Vladimirom i da se samo preselila u svoju kuću u Nemiljoj. Bilo je ljeto i u to vrijeme nije radila pa sam smatrao normalnim što je neko vrijeme nisam viđao. Tek kasnije sam saznao da je otišla mnogo dalje od Nemile.”

Elena je pomislila da se takvo što moglo i očekivati. Još uvijek se sjećala o čemu je sa Jelenom razgovarala u vrijeme kada ju je sa Vladimirom i Damaskinom posjećivala u njezinoj kući u Nemiljoj. Dok se ona divila i kući i svemu onom što ju je okruživalo, Jelena se neprekidno žalila na sve i govorila da bi radije živjela u nekoj od brojnih bijednih zeničkih baraka nego u toj velikoj udobnoj kući. Žalila se zbog svega onog što se Eleni činilo kao prednost te kuće - što se nalazila izvan naselja, a u neposrednoj blizini šume, što je bila okružena vrtom i voćnjakom i što nije bila na udaru prolaznika.

“Ta kuća nije bila jedino na što se Jelena žalila”, pomislila je Elena. “Žalila se i na Nemilu, i na posao koji je radila, i na ljude sa kojima je radila.”

Pokušala se sjetiti da li je postojalo nešto što joj se dopadalo, ali nije uspjela.

“Čime se bavila kada je otišla iz Nemile?”, upitala je, nadajući se da će Maks ispuniti praznine u njezinom sjećanju.

“Neko je vrijeme nastavila raditi kao učiteljica, a onda je počela pjevati po kafanama.”

Elena je osjetila da mora prekinuti Maksa, prije svega da bi provjerila da li je dobro razumjela ono što je rekao.

“Napustila je školu da bi postala kafanska pjevačica?!”

Maks nije dijelio Eleninu začuđenost.

“Nisam bio ni najmanje iznenađen kada sam saznao da je upravo to uradila, jer je uvijek govorila da bi željela biti pjevačica. Uostalom, dobro je izgledala, a nije loše ni pjevala.”

“Slažem se da je dobro izgledala, ali ne i sa drugim dijelom tvoje tvrdnje.”

Maks je nakratko pogledao Elenu i pomirljivo slegnuo ramenima. Bilo mu je jasno da bi bilo beskorisno uvjeravati je u suprotno.

“Jelenino umijeće moglo je proći tamo gdje je pjevala”, kazao je. “U kafanama, pred publikom koja od pjevačice ne zahtijeva više od toga da dobro izgleda i da zna pjesmu započeti i dovesti do kraja.”

Elena je zaključila da je bilo dovoljno razgovora o Jeleni kao pjevačici. Procijenila je da bi uskoro mogli stići do aerodroma, a ona još nije saznala ono što je željela.

“Nisi mi rekao kako si se upoznao sa Danijelom.”

“Tako što sam pozvao Jelenu da radi sa mnom i Fantomom.”

Do tada smo se povremeno susretali i prilikom svakog susreta uvjeravao sam se da njezina karijera ide naniže i znao sam da će sasvim propasti ako joj netko ne pomogne. Osjećao sam da sam joj dužan za ono što je ona učinila za mene i moju braću pa sam joj ponudio da pjeva sa nama. Fantom je bio izričito protiv toga i malo je nedostajalo da se tada nas dvojica prvi a vjerojatno i posljednji put posvađamo. Fantomu Jelena nikada nije bila draga i on to nije skrivao. Kao što nije krio da si ti ona za koju bi sve učinio.”

Maks je namjerno načinio pauzu, da bi Elena imala dovoljno vremena shvatiti šta je želio reći. Elena je, međutim, požurila da popuni prazninu. Nije željela da se razgovor okrene prema njoj.

“Kako ste to riješili?”, upitala je.

“Kao i uvijek. Tako što je Fantom popustio. Shvatio je da Jelenu ne pozivam zato što mi se tako hoće nego zato što joj je potrebna pomoć. Znali smo, a i ona sama nas je neprekidno podsjećala na to, da ima kćerku i da će to dijete biti osamljeno i zapostavljeno sve dotle dok njezina majka bude danju spavala, a noći provodila u kafanama.”

“Čekaj malo”, prekinula ga je Elena. “Zar joj nisi nudio isto to – da pjeva sa vama u istim tim kafanama?”

“Nisam. U to smo vrijeme ja i Maks otvorili svoj prvi restoran i ponudio sam joj da izabere neki od poslova koji će joj omogućiti da živi na jednom mjestu i da se stara o svom djetetu kao i sve ostale majke. Izabrala je da radi u kuhinji i tako se sa Danijelom preselila k nama i sa nama je ostala sve do nedavno.”

“Znači, svoju buduću ženu upoznao si još dok je bila djevojčica”, kazala je Elena i nasmijala se.

I Maks se nasmijao, ali je njegov smijeh bio manje veseo od Eleninog.

“Smiješno jeste, ali upravo je tako bilo”, kazao je. “Gledao sam je gotovo svakodnevno i pratio kako raste. I ne mogu reći da mi se naročito dopadala.”

“Često nam se dogodi ono na što nismo ni u snu pomišljali”, ubacila je Elena i nastavila se smijati. “Ali ti si mogao znati da se djevojčice redovito preobražavaju u žene, a Danijela je izrazito privlačna žena.”

Maks je glasno uzdahnuo.

“Lakše bi mi bilo da nije. Ili da je bar mene zaobišla u svojim planovima.”

“Kakvim planovima?”

“Ne znam kakvi su Danijelini planovi, ali osjećam da je ona veoma rano odlučila da me uključi u njih i da me iskoristi temeljito i do kraja.”

Pogledavši u Maksa, Elena se prestala smijati.

“Nemoj reći da se ti nisi ništa pitao. Da si se sa djevojčicom spetljao i protiv svoje volje.”

Maks je ponovo uzdahnuo.

“Pa skoro da je bilo tako. Ne moraš biti gladan da se prihvatiš jela ako ti ga netko ponudi i ako ono dobro izgleda.”

“Znači li to da je Danijela u to vrijeme dobro izgledala i da ti se sama ponudila?”

“Prije bi se moglo reći da je bilo dovoljno zrela da razmisli o tome šta želi dobiti od života i da oko sebe potraži nekoga tko bi joj to mogao dati.”

“A to si bio ti.”

Maks je neko vrijeme razmišljao prije nego što je nastavio.

“Premda nikada prije toga nije pokazivala da sam joj naročito drag, u vrijeme kada je trebalo da potraži društvo svojih vršnjaka ona se sva okrenula prema meni i počela se ponašati kao da smo oduvijek bili bliski. Najprije me je zburnila, a potom i uznemirila i prvo što sam poželio bilo je da je grubo odbijem i naučim pameti. Ipak sam odlučio da ne reagiram brzopleta. Pustio sam je da radi ono što je naumila i za to vrijeme je pažljivo promatrao. Ubrzo sam shvatio da ona ima neki plan, da sam ja njegova meta, a da je njezino privlačno tijelo sredstvo za njegovu realizaciju. Pomislio sam: zašto ga ne uzeti ako mi ga nudi. I učinio sam upravo ono što je ona željela. Upao sam u zamku iz koje se nisam mogao izvući bez velike štete.”

Elena se ponovo nasmijala.

“Učinio si grešku koju muškarci često čine. Povjeruju da su dovoljno pametni i snažni da bi u svako doba kontrolirali situaciju i izvukli se kad god to požele. A onda se obično pokaže da niti su dovoljno pametni niti su dovoljno snažni i da im je lakše ostati zaglibljen u blatu nego se izvlačiti i onako prljav izlagati znatiželjnim i zloradim pogledima.”

Maks je nekoliko puta kimnuo glavom.

“Rekla si sve što se ima reći. Da sam bio pametan, ne bih se dao uloviti na mlado žensko tijelo, a da sam bio jak, odbacio bih ga onda kada sam shvatio da ne pruža ništa više od drugih

ženskih tijela. Nažalost, nisam bio niti jedno niti drugo i lakše mi je bilo uvjeriti sebe da je krajnje vrijeme da se oženim pa ako moram imati ženu, nema razloga da to ne bude ona koja je već na dohvatu ruke.”

“Po tome bi se moglo zaključiti da su žene pametnije od muškaraca.”

“Bolje bi bilo reći da su upornije, bar kada je riječ o ostvarivanju njihovih osobnih interesa.”

Elena je pomislila da je Maks u pravu. “Žena će žilavo braniti svoje interese i uvijek će ih stavljati iznad zajedničkih. Muškarac će često popustiti ako ga se uvjeri da će time pomoći drugima.” Sjetila se Nikosa i svoje tvrdoglave upornosti da mu ne dadne ništa od onoga za čime je žudio. “Mogla sam mu bar reći da ga ne volim, ali da ga poštujem kao dobrog čovjeka, koji zaslužuje i odanost i ljubav.”

“Ne slažeš se sa mnom?”, upitao je Maks.

“Razmišljam o nečem drugom”, odgovorila mu je Elena, još uvijek ne znajući šta će mu reći. “Imala sam sreću da sretnem dva čovjeka na koje sam se mogla osloniti i tijelom i dušom. Jedan je bio Vladimir, a drugi moj muž Nikos. Nažalost, ne mogu reći da sam bila sretna, a još manje da su sretni bili njih dvojica.”

Potom su se neko vrijeme vozili šuteći.

“Htjela si mi nešto reći?”, upitao je Maks.

“Možda sam se htjela nadovezati na ono o čemu si mi maločas pričao i reći da svi griješimo. Pravimo planove o tome kako bi trebao izgledati naš život, a o životu zapravo ne znamo ništa. Pokušavamo se izboriti za neku pretpostavljenu sreću i pritom zanemarujemo da i ljudi oko nas žele i pokušavaju isto ili nešto slično. Tako nam istekne vrijeme i tek kada ostarimo shvatimo i da smo griješili i da smo bili nepravedni. Za mene je sada kasno da pokušam ispraviti greške. I Vladimir i Nikos su mrtvi i samo se mogu nadati da me, tamo gdje su sada, ne osuđuju previše.”

“Sama sebe osuđuješ i ispaštaš sasvim dovoljno da ti bude oprošteno za sve što si pogriješila.”

Elena je pogledala kroz prozor automobila i neko vrijeme pratila avion koji je slijetao. “Ovako se i ja približavam svom kraju”, pomislila je. “Spuštajući se i usporavajući.” Potom se sjetila da je preostalo još jedno pitanje na koje je od Maksa željela dobiti odgovor.

“Cijelo vrijeme otkako sam tu želim te pitati zašto ste ti i Fantom odlučili da se bavite time čime se bavite. Fantom mi je rekao da ste jedno vrijeme radili kao profesionalni muzičari i da je to bio najbolji dio vaših života.”

Maks se nasmijao i prije nego što je odgovorio pažljivo je parkirao automobil i isključio motor.

“Vjerojatno se sjećaš da ja i Fantom nismo bili neki uzorni učenici i da smo jedva čekali da se riješimo škole. Šta smo mogli raditi? Biti najprostiji radnici u željezari ili rudniku ili pokušati prehraniti se onim do čega nam je bilo najviše stalo. Muzikom. I do tada smo povremeno i na različitim mjestima svirali za novac i sasvim smo dobro znali da je naše poznavanje muzike prilično skromno i nedovoljno za profesionalno bavljenje njome. Ipak smo se usudili krenuti tim putem, tješeci se da nismo puno gori od onih koji su se nalazili ispred nas. Osim toga na ruku nam je išla i činjenica da je potražnja za sviračima bila mnogo veća od ponude pa smo i nas dvojica, premda još mladi, nalazili dovoljno mjesta za sebe pod muzičkim suncem.”

“Ako je to bio najljepši period vaših života, kako kaže Fantom, zbog čega se niste nastavili baviti muzikom?”, upitala je Elena.

“Zbog toga što smo bili dovoljno razumni da se osvrnemo oko sebe i da shvatimo kako ovaj svijet funkcionira. Da, najprije, shvatimo da je muzika naša ljubav i da od njezine prodaje ne samo da nećemo ugodno živjeti nego ćemo s vremenom izgubiti želju da se njome bavimo i tako do kraja osiromašiti. Osim toga, doista nije bilo teško upoznati puteve koji vode do novca. Teže je bilo odlučiti se za jedan od njih. Obično smo svirali u restoranima i to što smo bili loši đaci ni najmanje nam nije smetalo da uočimo da je tu zarada upadljivo veća od uloženog novca i truda, te da je vrijeme za obrt kapitala mnogo kraće nego u ostalim djelatnostima.”

Maks je pogledao na sat i otvorio vrata automobila.

“Moramo krenuti”, rekao je i izašao.

Elena ga je slijedila i pridružila mu se kod prtljažnika.

“Neobična je podudarnost u tome što sam i ja razmišljala na isti način i cijeli svoj radni vijek provela radeći u restoranima”, kazala je gledajući kako Maks vadi njezine kofere i torbe iz prtljažnika.

“Možda ta podudarnost i nije slučajna”, odvratio je Maks.

“Još se dobro sjećam šta si govorila mami dok si je nagovarala da počnemo kuvati i prodavati kave u čitaonici. Rekla si da nema nikakve potrebe da izmišljamo toplu vodu, jer je ona odavno izmišljena. Pa ako želimo ostvariti neku zaradu, dovoljno je da se osvrnemo oko sebe i pronađemo nešto što je ljudima potrebno a što u tom trenutku ne mogu dobiti. Uvjeravala si je da ljudi koji dolaze u čitaonicu žele popiti kavu i da bismo mi, ispunjavajući njihovu želju, mogli sebi obezbijediti solidne dodatne prihode. A rekla si i nešto što je mamu možda uvrijedilo – da siromaštvo sebi mogu priuštiti samo glupi ljudi i oni duhom bogati.”

Elena se glasno nasmijala.

“Jesi li siguran da sam baš to rekla?”, upitala je.

“Siguran sam da je smisao isti.”

Elena se prestala smijati.

“Nije nikakvo čudo što me gospođa Jasmina nije željela imati u svojoj blizini. Osim što sam bila ružna i neuka, ponašala sam se kao da sam pokupila svu pamet ovog svijeta.”

Maks je spustio poklopac prtljažnika i okrenuo se prema Eleni.

“Nisi bila ružna”, kazao joj je. “Naprotiv, za nas momke iz barakaškog naselja bila si lijepa. Bila si i ostala djevojka iz pjesme. I nisi pogriješila ni u čemu što si tada govorila mojoj mami. Dovoljno razuman čovjek koji hoće raditi ne može ostati gladan. Samo će glupak ostati siromašan. Naravno, i onaj koji se za siromaštvo opredijeli zbog toga da ne bi ničim umanjio bogatstvo svog duha ili uprljao čistotu svoje duše. A i jednih i drugih, čini se, u ovoj našoj Bosni ima sasvim dovoljno.”

Elena se sagnula da dohvati prtljagu. Osjećala je da bi se morala zahvaliti Maksu na podršci i utjesi, ali je osjećala i želju da što prije završi razgovor. Nešto u njemu ju je tištalo i činilo neraspoloženom. “Možda razgovor sâm po sebi”, pomislila je. Otkako je došla u Bosnu, osjećala je kao da ništa drugo ne radi osim što priča, sluša ili razmišlja o nečem što se nekada dogodilo. “A priča o životu nije sâm život.”

Nedostajalo joj je ono što je imala cijelog života. Svakodnevna obaveza da obavi unaprijed određene poslove u kući i restoranu i da tako svoje vrijeme učini svrshodnim. Tek je sada u cijelosti shvatila zbog čega je uporno izbjegavala ići na odmor ili na putovanja. Svaki iskorak iz uhodane svakodnevnice činio ju je naspokojnom i tjerao da se vraća u prošlost.

“Nadajmo se da ovo neće biti posljednji put da se vidimo”, kazao je Maks kada su se zaputili prema aerodromskoj zgradi.

“Nadajmo se, ali...”

Elena je namjeravala reći da su izgledi da se ponovo sretnu gotovo neznatni.

“Ali šta?”, upitao je Maks. “Ne osjećaš želju da dođeš ponovo?”

“Nije važno šta ja želim nego šta planira sudbina. Vladimir je umro prije godinu dana, Jelena je umrla juče. Damaskin je svjestan da mu se broje posljednji dani, a i mi ostali moramo računati s tim da nas smrt može zaskočiti svakog trenutka. Davno je prošlo ono vrijeme kada smo si mogli priuštiti luksuz da vjerujemo da smo vječni. Starost je teška najviše zbog toga što nas svakodnevno podsjeća da ne raspolažemo svojim vremenom nego da ono pripada nekom tko ne uvažava naše želje i može nam ga izvući ispod nogu kad god to hoće.”

“U pravu si, Grkinjo, ali nemoj gledati sve tako crno. Nadajmo se smrti, ali se ponašajmo kao da ćemo živjeti vječno. Samo tako možemo pomiriti naizgled nepomirljive suprotnosti. I očekuj da ćemo se još koji put sresti i popričati. Ako ti ne budeš mogla doći k nama, ja i Fantom ćemo doći k tebi.”

POGLAVLJE 32

Oprostila sam se od Maksa i krenula ka avionu bolje raspoložena nego što sam bila do tada. Kao da me je umirilo Maksovo obećanje da će on i Fantom doći k meni ako ja ne budem mogla ponovo doći k njima.

Sada sam već bila sasvim sigurna da sam pogriješila što sam se javila poslije punih trideset i devet godina šutnje, ali mi je takođe bilo jasno i to da se ovog puta neću moći odreći svake veze sa Bosnom i svojom prošlošću.

Znala sam da mi to ni Damaskin neće dozvoliti i da će me stalno podsjećati na ovo putovanje. Sjedeći u svojim invalidskim kolicima, neprekidno će razmišljati o vremenu kada je bio mlad i bezbrižan u zemlji koja se otvarala pred njim kao zanimljiva knjiga i stalno iznova smišljaće pitanja na koja ću morati odgovoriti.

Zbog toga sam, prije nego što sam raspakovala kofere i odmorila se, krenula k njemu. Dočekao me je u krevetu, neuobičajeno utišan, ali sa osmijehom na licu.

“Ostala si duže nego što sam očekivao”, kazao je, a ja sam po njegovom glasu osjetila da ga muče bolovi. “Nadam se da ćeš mi imati o čemu pričati.”

U tom trenutku donijela sam odluku o kojoj sam razmišljala posljednjih nekoliko godina.

“Još kako”, rekla sam i u ruke mu stavila svežanj fotografija koje sam načinila u Bosni. “Zabavi se ovim dok ja ne sredim sve što je potrebno da te prebacimo u moju kuću. Od sada ćemo biti zajedno pa ćemo moći razgovarati do mile volje.”

Damaskinove oči su zasjale, a ruka sa fotografijama pala mu je na prsa.

“Nemoj...”, rekao je tiho. “Smetaću ti.”

“Ne brini. Imaću dovoljno vremena za sve.”

Još nisam bila sigurna da li ću prodati restoran ili ga samo iznajmiti. Ili čak nastaviti raditi, ali sa manje intenziteta i vremena.

“Sada je najvažnije da budemo zajedno”, kazala sam i pomislila da možemo preživjeti i ako ne budem radila. “Ni meni

ni tebi od života nije preostalo još mnogo toga pa nema nikakvog razloga da preostalo vrijeme ne provedemo zajedno.”

Dok sam promatrala Damaskina, nisam se mogla oteti dojmu da je moje odsustvo ubrzalo napredovanje njegove bolesti. Nisam se okrivljavala zbog toga, ali sam osjećala da mogu bar nešto popraviti.

“Moje putovanje u prošlost ipak nije sasvim promašilo”, pomislila sam. “Jeste učinilo da se cijeli moj život preusmjeri i krene prijekim putem prema svom kraju, ali mi je i pomoglo da bolje razumijem i sebe i druge ljude.”

U tom trenutku nisam željela razmišljati o tome kako sam se promijenila i zbog čega se sada osjećam unekoliko drugačijom. Imala sam da obavim neke važnije poslove. Osim toga, osjećala sam da mi je preostalo još sasvim dovoljno vremena da o svemu mirno i temeljito promislim.